

ksident

Yahudilik, Hıristiyanlık ve Batı Araştırmaları Dergisi

Journal for the Study on Judaism, Christianity and the West

Haziran/June 2024 Cilt/Volume: 6 Sayı/Issue: 1

MAKALELER / ARTICLES

Büşra Elmas

Dispensasyonizm: Tarihi, Öğretileri ve Etkileri

Huriye Abaydın

Amerikan Fundamentalizmde Televaizliğin Önemi:
Pat Robertson Örneği

Ömer Faruk Kalıntürk

Politika ve Teolojinin Kavşağında Bir Kilise Tarihi Kaynağı:
Gerçeğin Anahtarı

Caner Çakı

Anschluss Öncesi Avusturya Yahudileri ve Avusturya'da
Nazi Destekçisi Kikeriki Dergisinin
Yahudi Karşıtı Karikatürlerinin Analizi

Mustafa Özbaş

Kuveykırlar ve İsrail-Filistin Çatışması

Yayıncı/Publisher:

Bursa Uludağ Ü. Garbiyat Çalışmaları
Uygulama ve Araştırma Merkezi

İmtiyaz Sahibi/Publisher:

Prof.Dr. Muhammet TARAKÇI

Baş Editör/Editor-in-Chief:

Prof.Dr. Muhammet TARAKÇI

Editör/Editor:

Dr.Öğr.Üyesi Fatma Seda ŞENGÜL

Editör Yardımcısı/Co-Editor:

Dr.Öğr.Üyesi Talha FORTACI

Yayın Kurulu/Editorial Board:

Prof.Dr. Ali Osman KURT (Ankara Sosyal Bilimler Ü. / Türkiye)

Prof.Dr. Süleyman TURAN (Recep T. Erdoğan Ü. / Türkiye)

Prof.Dr. Süleyman BAKI (Tetova Ü./Makedonya)

Doç.Dr. Mahmut SALİHOĞLU (İstanbul Ü. / Türkiye)

Dr. Eduart CAKA (Tarih Enstitüsü/Arnavutluk)

Danışma Kurulu/Advisory Board

Prof.Dr. A. Hikmet EROĞLU (Ankara Ü./Türkiye)

Prof.Dr. Ali İsmail GÜNGÖR (Ankara Ü./Türkiye)

Prof.Dr. Ali Rafet ÖZKAN (Kastamonu Ü./Türkiye)

Doç.Dr. Aslan HABİBOV (Milli Bilimler Akademisi/Azerbaycan)

Doç.Dr. Bakıt MURZARAIMOV (Kırgızistan Türkiye Manas
Üniversitesi/Kırgızistan)

Prof.Dr. Baki ADAM (Ankara Ü./Türkiye)

Prof.Dr. Dan CHITOIU (Alexandru Ioan Cuza University of Iasi/Romanya)

Prof.Dr. David THOMAS (University of Birmingham/İngiltere)

Prof.Dr. Durmuş ARIK (Ankara Ü./Türkiye)

Prof.Dr. Feridun YILMAZ (Bursa Uludağ Ü./Türkiye)

Prof.Dr. Giovanni CASADIO (Salerno University/İtalya)

Prof.Dr. Hakan OLGUN (İstanbul Ü./Türkiye)

Prof.Dr. İsmail TAŞPINAR (Marmara Ü./Türkiye)

Doç.Dr. Jon HOOVER (University of Nottingham/İngiltere)

Prof.Dr. Kemal ATAMAN (Marmara Ü./Türkiye)

Prof.Dr. Kemal POLAT (Anadolu Ü./Türkiye)

Prof.Dr. Mahmut AYDIN (Samsun Ü./Türkiye)

Prof.Dr. Mark S. GOODACRE (Duke University/ABD)

Prof.Dr. Massimo FAGGIOLI (Villanova University/ABD)

Prof.Dr. Mehmet ALICI (Ankara Sosyal Bilimler Ü./Türkiye)

Prof.Dr. Mehmet KATAR (Ankara Ü./Türkiye)

Prof.Dr. Merdan GÜNEŞ (Universität Osnabrück/Almanya)

Doç.Dr. Metin ATMACA (Ankara Sosyal Bilimler Ü./Türkiye)

Prof.Dr. Mustafa ALICI (Erzincan Binali Yıldırım Ü./Türkiye)

Prof.Dr. Münir YILDIRIM (Çukurova Ü./Türkiye)

Doç.Dr. Nandini BHATTACHARYA (University of Calcutta/Hindistan)

Dr. Özgen FELEK (Yale University/ABD)

Dr. P. K. POKKER (Calicut University/Hindistan)

Prof.Dr. Salime L. GÜRKAN (İstanbul 29 Mayıs Ü./Türkiye)

Doç.Dr. Selim TEZCAN (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi/Türkiye)

Prof.Dr. Şinasi GÜNDÜZ (İstanbul Ü./Türkiye)

İngilizce Dil Editörü:

Hafize ZOR

Kapak Tasarımı:

Dr.Öğr.Üyesi Nevfel AKYAR

Mizanpaj:

Dr. Büşra ELMAS

Sosyal Medya:

Hande FIDAN

Oksident, yılda iki sayı çıkan hakemli ve elektronik bir dergidir. Dergide öncelikle Yahudilik, Hıristiyanlık ve Batı üzerine yazılmış makalelere yer verilir. Ayrıca Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler arasındaki ilişkilere ve polemiklere dair makaleler; İslam ve Türkiye üzerine yapılan oryantalist çalışmalara cevap mahiyetindeki yazılar da dergide yayımlanabilir. Dergimize Türkçe veya İngilizce dillerinde makaleler kabul edilir. Bu dergide yayımlanan makalelerin her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir. Makalelerde açıklanan düşünceler derginin veya editörlerin fikirlerini yansıtmayabilir.

Dergimize gönderilen tüm makaleler, *iThenticate* yazılımıyla intihal açısından kontrol edilir.

Oksident is a refereed and electronic journal that is published twice a year. The journal primarily includes articles on Judaism, Christianity, and the West. In addition, it covers articles on the relations and polemics among Muslims, Christians, and Jews. The articles evaluating Western studies on Islam and Turkey may also be published in the journal. Articles may be written in Turkish or English. Opinions in the journal belong solely to the authors and do not necessarily represent those of the editors or the journal.

All articles submitted to the journal are checked for plagiarism with the software *iThenticate*.

Yayın Politikası

Editorial Policies

- OKSİDENT, Haziran ve Aralık aylarında, yılda iki sayı yayımlanan hakemli bir dergidir.
- Dergimizde Yahudilik, Hıristiyanlık, Müslüman-Yahudi İlişkileri, Müslüman-Hıristiyan İlişkileri, Hıristiyan-Yahudi İlişkileri, Avrupa ve Amerika'da din-toplum ve din-siyaset ilişkileri konularında makalelere yer verilmektedir.
- Makalelerin; özgün bir makale olması veya daha önce yayımlanmamış olması gerekmektedir.
- Dergimizde, öncelikli olarak, bir soruya cevap bulmaya çalışan veya bir soruna çözüm getiren makalelere yer verilecektir. Alanına katkı sağlayan makalelerin yanı sıra, kitap tanıtımları, literatür tanıtımları, etkinlik tanıtımları ve araştırma notları da dergimizde yayımlanır.
- Makalelerin [dergipark](#) sistemi üzerinden gönderilmesi gerekir.
- Makalelerin (özetler ve kaynakça hâriç) 6000 kelimeyi (yaklaşık 20 sayfa) geçmemesi gerekir.
- Makaleler Türkçe veya İngilizce dillerinde yayımlanabilir.
- Makalelerin sonunda kaynakça yer almalıdır.
- Dipnot ve kaynakçada [Mecra Atf Sistemi](#) kullanılmalıdır.
- Dergimizde çift taraflı kör hakemlik sistemi uygulanır. Hakem isimleri dergide yayımlanmaz.
- Dergiye gönderilen makaleler öncelikle intihal sorgusundan geçirilir. Ardından makalenin dergi kapsamına giren bir konuyu ele alıp almadığına bakılır. Son olarak şekil, dipnot ve kaynakça açısından değerlendirilerek "Ön İnceleme" tamamlanır.
- Ön incelemeden geçen makaleler değerlendirilmek üzere 2 hakeme gönderilir.
- İki hakemden de olumlu rapor alan makale dergiye kabul edilir. Hakemler makalenin yayımlanması konusunda farklı görüşte olurlarsa, makale üçüncü hakeme gönderilir.
- Dergimize makale gönderen yazarlar bilimsel etik kurallarına uydıklarını beyan etmiş sayılırlar.
- Dergimiz, yazarlardan makale değerlendirme ve yayın süreci için herhangi bir ücret talep etmemektedir. Yazarlara telif ücreti ödenmemektedir.
- Dergimiz açık erişim politikasını benimsemiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgiye <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oksident/page/7640> adresinden ulaşılabilir.

İçindekiler

Contents

Jenerik	I
Yayın Politikası (Editorial Policies)	III
İçindekiler (Contents)	V
Editörden (From the Editor)	VII

ARAşTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

1	Dr. Büşra Elmas Dispensasyonizm: Tarihi, Öğretileri ve Etkileri <i>Dispensationalism: Its History, Teachings and Influences</i>	1-17
2	Huriye Abaydın Amerikan Fundamentalizmde Televaizliğin Önemi: Pat Robertson Örneği <i>The Importance of Televangelism in American Fundamentalism: The Case of Pat Robertson</i>	19-33
3	Dr. Ömer Faruk Kalıntürk Politika ve Teolojinin Kavşağında Bir Kilise Tarihi Kaynağı: Gerçeğin Anahtarı <i>A Church History Source at the Crossroads of Politics and Theology: The Key of Truth</i>	35-62
4	Dr. Öğr. Üyesi Caner Çakı Anschluss Öncesi Avusturya Yahudileri ve Avusturya'da Nazi Destekçisi Kikeriki Dergisinin Yahudi Karşıtı Karikatürlerinin Analizi <i>The Analysis of Antisemitic Cartoons of Nazi Supporter Kikeriki Magazine in Austria and Austrian Jews in Pre-Anschluss</i>	63-81
5	Öğr. Gör. Mustafa Özbaş Kuveykırlar ve İsrail-Filistin Çatışması <i>Quakers and the Israel-Palestine War</i>	83-98

Fatma Seda Şengül

Dr.Öğr.Üyesi, Bursa Uludağ Üniversitesi / Türkiye

fatmasedagurbetoglu@gmail.com & <https://orcid.org/0000-0001-7641-1541>

2019 yılından itibaren yılda iki kez yayımlanmaya devam eden *Oksident*, 2024 yılına ait altıncı cildinin ilk sayısında siz değerli okuyucularımızı beş araştırma makalesi ile buluşturuyor.

Büşra Elmas'a ait "Dispensasyonizm: Tarihi, Öğretileri ve Etkileri" adlı çalışma Dispensasyonizmin detaylı tarihine ve bilhassa Amerika'daki Evanjelik Hıristiyanların teolojilerindeki yerine odaklanmaktadır. Kurucusu John Nelson Darby'nin görüşleri doğrultusunda Tanrı'nın planında dünya tarihi çeşitli bölümlere ayrılmıştır ve buna bağlı olarak Tanrı ile insanoğlu arasında çeşitli ilişkiler ağı ortaya çıkmıştır. Evanjelik Hıristiyanların Dipensasyonist düşüncedeki tarih dilimlerine ilişkin en önemli odak noktalarından birinin son dönem/milenyum olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde Mesihî krallığın yaşanacağı ve bu krallık içerisinde ilâhî plan çerçevesinde İsrailoğulları'nın da olacağı düşüncesi önem arz etmektedir. Makalenin sağlamış olduğu bilgiler doğrultusunda Amerikan Evanjelikleri'nde mevcut olan İsrail sempatisi ve desteği daha anlaşılır hâle gelmektedir.

Huriye Abaydın'ın "Amerikan Fundamentalizminde Televaizliğin Önemi: Pat Robertson Örneği" adlı çalışması fundamentalistleri konu edinmektedir. Evanjeliklere göre daha sabit fikirli ve işbirliğinden ve uzlaşıdan daha uzak olan bu gruplar dine dair kesin kabulleri nedeniyle birtakım aşırı faaliyetlerde bulunmaktan imtina etmemektedirler. Modern dünyaya ait yenilikçi fikirlere karşı olarak bilinseler de öğreti ve vaazlarını yaymada teknolojik gelişmelerden faydalanmakta bir beis görmemişlerdir. Çeşitli teknik araçlar ve vaazları sayesinde Fundamentalizmi kitlelere ulaştırmada etkili isimlerden biri de bu çalışmanın odak noktası olan Pat Robertson'dur. Pat Robertson, papazlık sorumluluklarına

Oksident, which has been published twice a year since 2019, brings you, our distinguished readers, five research papers in the first issue of its sixth volume in 2024.

"Dispensationalism: Its History, Teachings and Influences," written by Büşra Elmas, provides a comprehensive examination of the historical development of Dispensationalism and its significance within the theological framework of evangelical Christians in the United States. According to the founder, John Nelson Darby, God's design divides the history of the world into several chapters, creating a complex network of connections between God and humanity. Evangelical Christians place a high priority on the final period/millennium in Dispensationalist thinking. The concept of a Messianic kingdom in this age, with the inclusion of the Children of Israel as part of the divine plan, holds significant importance. Given the evidence presented in the text, it becomes clear why American evangelicals show sympathy and support for Israel.

Huriye Abaydın's article "The Importance of Televangelism in American Fundamentalism: The Case of Pat Robertson" pertains to fundamentalists. These groups, which are more rigid and less inclined to compromise and cooperate than evangelicals, do not cease participating in certain extreme activities as a result of their strict interpretation of religion. Despite their reputation for being opposed to the innovative ideas of the modern world, they have not hesitated to employ technological advancements in the dissemination of their teachings and proselytizing. The focus of this study is Pat Robertson, one of the most influential figures in the dissemination of Fundamentalism to the general public through a variety of technical methods and prosely-

rağmen televanjelizmi siyasi angajmanla harmanlayan kendine özgü bir yaklaşımın örneğini temsil etmektedir. Robertson'ın televizyon vaizliğine geleneksel papazlık görevlerinden daha fazla öncelik vermesi, siyasi meselelere olan yoğun ilgisini yansıtmaktadır ve vaazlarını da bu ilgiyi şekillendirmiştir. Bu ikili rol, Robertson'ın hem dinî hem de siyasi alan üzerindeki önemli etkisini vurgulamakta ve dini liderlerin inanç ve kamusal yaşamın karmaşık kesişim noktalarında gezindiği daha geniş bir eğilimi yansıtmaktadır..

“Politika ve Teolojinin Kavşağında Bir Kilise Tarihi Kaynağı: Gerçeğin Anahtarı” isimli çalışmada Ömer Faruk Kalıntürk, Pavlikanların tarihsel kökeniyle ilintili olarak *Gerçeğin Anahtarı* adlı metnin otantikliğini tartışmaktadır. Kaynağın otantikliğini savunanların temel iddiası Pavlikanların, 16. yüzyılda Avrupa’da gerçekleşen reformasyonun ataları olarak görülmesidir. *Gerçeğin Anahtarı* isimli eser de hem dili hem de muhtevasıyla bu amaca hizmet eder cinsten yorumlanmıştır. Çalışma içerisinde eserin otantikliğini destekleyen ve reddeden isimlerin argümanlarını akademik incelemeye tabi tutan yazar netice itibarıyla bu kitabın otantikliğini reddederek Pavlikanlar hakkında kaynak metin olarak kullanılmasının sağlıklı olduğu kanaatine ulaşmıştır.

Caner Çakı “Anschluss Öncesi Avusturya Yahudileri ve Avusturya’da Nazi Destekçisi Kikeriki Dergisinin Yahudi Karşıtı Karikatürlerinin Analizi” adlı çalışmasında Kikeriki’nin Avusturya’nın ilhakından hemen önceki son sayılarında yer alan kapaklarda doğrudan antisemitizm ile ilişkilendirilen karikatürlere odaklanmıştır. Karikatürlerdeki görseller ve yazılar yazarın metodik olarak tercih ettiği iletişim modelleri çerçevesinde değerlendirilmiştir. Toplamda on adet karikatürün incelendiği çalışmada bahsi geçen karikatürler aracılığıyla Avusturya’da Yahudi karşıtı bir kamuoyunun oluşturulmaya çalışıldığı; Yahudilerin büyüyen bir güç ve tehlike olması hasebiyle Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi’nin (NSDAP) bu tehlikeye karşı başarılı olabilecek yegâne unsur olduğu şeklinde çeşitli algılar oluşturulduğu çıkarımında bulunmaktadır.

Mustafa Özbaş “Kuveykirlar ve İsrail-Filistin Çatışması” isimli çalışmasında öncelikle Kuveykirlar hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır. İngiltere menşeli olan bu grup, 17. yüzyılda kuruluşunu müteakip dünyanın çeşitli bölgelerinde yayılma imkânı bulmuştur. Çalışma içerisinde Kuveykirların içsel ışık doktrinleri, vahyin sürekliliği anlayışı ve barış

tizing. Pat Robertson exemplified a distinctive approach blending televangelism with political engagement, despite his pastoral responsibilities. Robertson's prioritization of televangelism over traditional pastoral duties underscored his keen interest in political matters, shaping his sermons accordingly. This dual role highlights his significant impact on both religious and political spheres, reflecting a broader trend where religious leaders navigate complex intersections of faith and public life.

In his article “A Church History Source at the Crossroads of Politics and Theology: The Key of Truth,” Ömer Faruk Kalıntürk discusses the authenticity of the *Key of Truth* in relation to the historical origins of the Paulicians. Advocates for the source’s authenticity claim that the Paulicians are seen as precursors to the Reformation that occurred in Europe during the 16th century. They argue that the language and content of the *Key of Truth* support this interpretation. Kalıntürk meticulously examines the arguments of both proponents and critics of the work’s authenticity. Rejecting its authenticity, he ultimately concludes that it is unreliable to use this text as a source on the Paulicians.

In his article “The Analysis of Antisemitic Cartoons of Nazi Supporter Kikeriki Magazine in Austria and Austrian Jews in Pre-Anschluss,” Caner Çakı examines the antisemitic cartoons featured on the covers of the final issues of Kikeriki, published just before the annexation of Austria. The visuals and texts in the cartoons were evaluated within the framework of the author’s methodically preferred communication models. The study analyzes a total of ten cartoons and concludes that these cartoons aimed to create an anti-Semitic public opinion in Austria. They propagated perceptions that Jews were a growing power and danger, and that the National Socialist German Workers’ Party (NSDAP) was the only force capable of countering this threat.

Mustafa Özbaş begins his paper, “Quakers and the Israel-Palestine War,” by presenting comprehensive information about the Quakers. Originating in England, this group had the opportunity to disseminate over different regions of the world after its creation in the 17th century. The study centers on the Quakers’ beliefs in inner illumination, their perception of ongoing revelation, and their emphasis on promoting peace. It specifically examines their opposition to war in general and their stance

şahitliği temalarına odaklanılarak genelde savaş karşıtı tutumları özelde İsrail-Filistin çatışmasına ilişkin tavırları üzerinde durulmuştur. Kuveykrlar 7 Ekim 2023'ten beri süregelen İsrail-Filistin savaşında İsrail'in şiddet yanlısı politikalarına tepki göstermişler ve bağlı buldukları hükümetlere ateşkesin sağlanması hususunda baskılar yapmışlardır. Kuveykrların yalnızca 2023 yılında değil, daha önceki tarihlerde başka savaşlarda da yine barış yanlısı bir tavır sergilemiş oldukları tespit edilmiştir. Geçmiş dönemlerde de Kuveykrlar çeşitli yollarla İsrail'in Filistin topraklarındaki politikalarını uluslararası hukuka aykırı olduğu gerekçesiyle eleştirmişler ve boykotu öneren türden yaklaşımlar benimsemişlerdir.

Son söz olarak, öncelikle dergimize gönderilen makaleleri değerli vakitlerini ayırarak titizlikle değerlendiren kıymetli hocalarımıza; özveriyle hazırladıkları çalışmalarını Oksident'e gönderen değerli araştırmacılara, kuruluşundan günümüze ilk günkü hassasiyetiyle çalışan dergi ekibimize teşekkürlerimizi ve saygılarımızı sunarız.

Bir sonraki sayıda görüşmek dileğiyle...

on the Israeli-Palestinian conflict. The Quakers have responded to Israel's aggressive actions in the ongoing Israeli-Palestinian conflict, which began on October 7, 2023, by exerting pressure on their respective governments to secure a cessation of hostilities. Quakers have consistently adopted a pro-peace stance not only in 2023 but also in previous conflicts. Historically, Quakers criticized Israel's policies in the Palestinian territories on the grounds that they violate international law, presenting several suggestions for implementing a boycott against Israel.

In conclusion, we would like to extend our appreciation and admiration to our esteemed professors who diligently assess the articles submitted to our journal, generously dedicating their valuable time. We also express our gratitude to the esteemed researchers who submit their dedicated works to Oksident, as well as our journal team, who have worked with unwavering dedication since its inception.

We look forward to seeing you in the upcoming issue.....

ARAŞTIRMA MAKALELERİ
(RESEARCH ARTICLES)

Dispensasyonizm: Tarihi, Öğretileri ve Etkileri

Dispensationalism: Its History, Teachings and Influences

Dr. Büşra Elmas

Bağımsız Araştırmacı
Türkiye

Araştırma Makalesi
Research Article

Geliş : 15.10.2023

Kabul : 08.01.2024

Yayın : 30.06.2024

Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.

Özet

Dispensasyonizm, Amerika Birleşik Devletleri'nde özellikle Evanjelik Hıristiyanların teolojisinde önemli etki bırakmış bir tarih anlayışıdır. Bu anlayışa sahip kimseler açısından dispensasyonlar, dünya tarihinin dönemlerine işaret etmektedir. Genelde yedi aşama olarak belirlenen bu dönemlendirmelerin her birinde Tanrı-insan ilişkisi farklı şekilde kurulmuştur. Dispensasyonizm düşüncesini John Nelson Darby geliştirmiştir. Darby'nin literal ve fütürist yorumu, onu Kutsal Kitap kehanetlerinde İsrail ve Kilise'nin yerini ayırmaya itmiştir. Darby'den sonra özellikle C. I. Scofield'ın *Scofield Reference Bible*'i Darby'nin fikirlerinin Amerika Birleşik Devletleri'nde son derece popülerleşmesini sağlamıştır.

Bu makalede dispensasyonizmin tarihi süreci, kurucusu olan John Nelson Darby ve onun dispensasyonizm görüşü tarihsel olarak ele alınacaktır. Makalede Darby'nin dispensasyonizm düşüncesinin Evanjelikler arasında yaygınlık kazandığı, özellikle göğe yükseliş ve Kilise ile İsrail'in ilahî planda yerini ayrı tutma düşüncesinin Evanjelik Hıristiyanların İsrail'e desteklerinin teolojik arka planını beslediği ve Amerikan popüler kültüründe muhtelif etkileri olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Dispensasyonizm, John Nelson Darby, C. I. Scofield, İsrail Desteği, Amerikan Popüler Kültürü.

Abstract

Dispensationalism is a significant theological movement in the United States, especially within Evangelical Christianity. Dispensations refer to the periods that adherents of this belief separate in explaining world history. These periods are generally designated as seven eras in which the relationship between God and humanity was established in varying ways. The idea of dispensationalism was developed by John Nelson Darby. His literal and futuristic interpretation led him to distinguish the roles of Israel and the Church in the Bible prophecies. After Darby, C. I. Scofield played a crucial role in popularizing Darby's ideas in the United States with the publication of his *Scofield Reference Bible*.

This article examines the historical process of dispensationalism and focuses on its founder, John Nelson Darby, and his views on dispensationalism from a historical perspective. The article concludes that Darby's dispensationalism is widely accepted by Evangelicals, that the rapture and the separation of the Church and Israel in the God's divine plan have provided the theological basis for Evangelical Christians' support for Israel and have had various effects on American popular culture.

Keywords: History of Religions, Dispensationalism, John Nelson Darby, C. I. Scofield, Support for Israel, American Popular Culture.

Giriş

Dispensasyonizm, Amerika'nın Hıristiyanlık tarihi açısından önemli bir tarih anlayışdır. Doktrini ifade eden *dispensasyonizm* terimi, Eski Yunanca'da 'ev işlerini idare etmek,' 'ekonomi' manasında kullanılan *oikovoıa* kelimesinin Latince *dispensationem* şeklindeki çevirisine dayanmaktadır. Bu ifade, Yeni Ahit'te "kahyalık etmek" (Luka 16:2-4), görevi yerine getirmek/görevlendirilmek (1. Korintliler 9:17, Efesliler 3:2, Koloseliler 1:25), tasar, düzenleme ve düzen (Efesliler 1:10; 3:9, 1. Timoteos 1:4) gibi anlamlara gelmektedir.¹ Ev (*oikos*) ve tayin/düzenleme (*véuo*) kelimelerinin birleşiminden meydana gelen orijinal Grekçe kelime, *ev idaresi* gibi bir anlama sahiptir ve Tanrı'nın dünya işlerini idare etmesi anlamında kullanılmaktadır.² Bu yönüyle *dispensation* Tanrı açısından dünyanın kontrolü, insan açısından ise, Tanrı'nın dünya idaresi için belirlemiş olduğu plana uygun bir şekilde davranması ve sorumluluk almasıdır.³ Buna göre, Tanrı'nın dünyanın başından sonuna kadar dünyaya ilişkin tutumu aynı kalmamıştır. Tanrı'nın planında, dünya tarihi çeşitli bölümlere ayrılmış ve Tanrı'nın her bir bölüm ile ilgili aldığı inisiyatifler farklılık göstermiştir. Dispensasyonizm, tarihin farklı dönemlerinde Tanrı ile insanoğlu arasında farklı ilişkiler kurulduğuna ve insanların her dönemde farklı bir imtihana tâbi olduklarına dair inancı ifade etmektedir. Mesela Elçilerin İşleri'nde, Tanrı'nın geçmişteki insanların hatalarını görmezden gelmesi, ancak hitap edilen dönemdeki herkesin her yerde tövbe etmesini beklemesiyle ilgili pasaj, bu noktada beşerin Tanrı'ya karşı sorumluluğunun ve Tanrı'nın beşerden beklentisinin değişebildiğini gösteren bir pasaj olarak ele alınmaktadır (17:30).⁴

1. Tarihi Köken

Amerikan dispensasyonizminin kökenleri, İngiliz asıllı teolog John Nelson Darby (1801-1882) ve onunla ilişkilendirilen Plymouth Brethren'e dayanmaktadır. 19. yüzyılın ortalarında İngiltere'de ortaya çıkan bu teolojik akım, Amerika Birleşik Devletleri'nde hızla yayılmıştır. Darby'nin görüşleri başta takipçisi James H. Brookes (1830-1897) ve C. I. Scofield (1843-1921) olmak üzere pek çok Evanjelik tarafından popülerleşmiştir.

Dispensasyonizmin kurucusu kabul edilen John Nelson Darby 1800'lerin başında Londra'da doğmuş, ancak yaşamının büyük çoğunluğunu İrlanda'da geçirmiş ve İrlanda'da Anglikan Kilisesi'nin papazı olarak görev yapmıştı.⁵ Darby, Yerleşik Kilise'den şüphe duymuş ve Kilise ile Devlet'in iç içe geçmiş olmasını hatalı bulmuştu. Ancak yine de bir süre buradan ayrılamamıştı. Yaşadığı bir kaza sonrası kendisiyle baş başa kalıp Kutsal Kitabı anlamak adına vakit geçirdiğini söyleyen Darby, Yerleşik Kilise'de Mesih'i bulamadığına inanarak, 1827'de Anglikan Kilisesi'nden ayrılmış ve Mattadaki "nerede iki üç kişi benim adıma toplanırsa, ben de orada aralarındayım" (18:20) ifadesinden hareketle, herhangi bir kurumsal organizasyona sahip

¹ Frederick William Danker Danker, *The Concise Greek-English Lexicon of the New Testament* (Chicago: University of Chicago Press, 1886), 248.

² Walter A. Elwell (ed.), *Evangelical Dictionary of Theology* (Michigan: Baker Book House, 1985).

³ Elwell, *Evangelical Dictionary of Theology*, 322; Büşra Elmas, *Evanjelik Hıristiyanlarda Kıyamet İnanç* (Yüksek Lisans, Uludağ Üniversitesi, 2017), 19-20.

⁴ Elwell, *Evangelical Dictionary of Theology*, 322.

⁵ William E. Cox, *An Examination of Dispensationalism* (Philadelphia: Presbyterian and Reformed Publishing, 1963), 6.

olmadan diğer inananlarla bir araya gelmenin Mesih'i bulma adına daha makul olacağını düşünmüştür.⁶ Bu gayeyle Darby, kendisiyle ortak fikirlere sahip olan bazı kişilerle birlikte Plymouth Brethren'i kurmuş ve bu hareketin önemli isimlerinden biri olmuştur.⁷

Kitab-ı Mukaddes'in yorumlanmasında tarihsel ve fütürist olmak üzere temel iki yaklaşımdan bahsedebiliriz. Tarihsel yaklaşım, Kutsal Kitap'taki kehanetlerin geçmişte yaşanıp tüketildiğini kabul etmektedir. Fütürist ekol ise, bu kehanetlerin gelecekte yaşanacak olaylara işaret ettiği düşüncesini taşımaktadır. Plymouth Brethren ve Darby, fütürist ekole mensuptu ve Kitab-ı Mukaddes'in kehanetlerinin tarihî olaylara değil, henüz gerçekleşmemiş ve gelecekte gerçekleşmesi beklenen olayları haber verdiği fikrini savunuyordu. Darby, İşaya 32 ve diğer bağlantılı metinlerin özellikle İsrailoğulları için henüz gerçekleşmemiş bir geleceği anlattığına inanmıştır.⁸ Bununla birlikte, Plymouth Brethren'in fütürist anlayışına yeni bazı eklemeler yapmış ve kendi düşüncesini "dispensationalism" olarak adlandırmıştır.⁹ Buna göre, Tanrı insanlık tarihini dönemlere ayırmış ve her bir dönemde insanlığa hükmü farklılık göstermiştir. Söz gelimi, Tanrı'nın Âdem ve Havva ile ilişkisi Musa ile ilişkisinden farklı olmuştur.¹⁰ Darby'ye göre, bu dönemlerin ya da dispensasyonların her biri insanlığın başarısızlığıyla sonuçlanmış ve Tanrı her dispensasyonda insanla ilgili tasarrufunu değiştirmiştir.¹¹ Ayrıca Darby, Kitab-ı Mukaddes'in gerçek anlamına literal okuma ve yorum ile ulaşılabileceğini düşünmüştür. Buna göre, Kilise ve İsrail'in ilahî planda yerini ayırmak, Kutsal Kitap'ta İsrail kelimesinin geçtiği yerleri, İsrailoğulları ile ilişkili olarak yorumlamak gereklidir.¹²

Hem Tanrı'nın tarihi dönemlere ayırması hem de lafzi okuma aslında ilk olarak Darby'nin ortaya attığı fikirler değildi. Bu iki düşünce, tam aynı olmasa da daha önce de Hıristiyanlık tarihinde var olmuştur. Ancak Darby'nin bu iki düşünceye getirdiği yenilik, Kilise ve İsrail arasındaki ayrımının bir sonucu olarak Tanrı'nın yeryüzünde ve gökyüzünde/cennette gerçekleştireceği farklı iki senaryo öngörmesidir.¹³ Darby'ye göre Tanrı'nın İsrail'le ilgili planı gelecekte dünyada; Kilise'ye ilişkin planı ise gökyüzünde/cennette gerçekleşecekti. Darby'e göre Kitab-ı Mukaddes'teki şeriat ve lütüfla ilgili farklı ifadeler, Tanrı'nın bu şekilde iki farklı biçimde gerçekleşecek planını göstermekteydi. İşaya 32 ve benzer diğer pasajlar Yahudiler için yeryüzünde gerçekleşecek kehanetleri, Efesliler 2:6-7 gibi pasajlar ise Kilise'nin kaderini işaret ediyordu.¹⁴ Matta'daki "göklerin egemenliği" gibi ifadeler ise, bu dünyada değil, göklerde bir krallığın

⁶ C. Norman Kraus, *Dispensationalism in America: Its Rise and Development* (Louisville: John Knox Press, 1958), 26-27; Daniel P. Fuller, *Gospel and Law: Contrast or Continuum?: The Hermeneutics of Dispensationalism and Covenant Theology* (Michigan: Grand Rapids, 1980), 15.

⁷ Plymouth Brethren'in brethren (kardeşlik) şeklinde isimlendirilmesi de Darby'nin kurumsallaşma karşıtlığını göstermektedir. Cox, *An Examination of Dispensationalism*, 7.

⁸ Jonathan David Burnham, *The Controversial Relationship Between Benjamin Wills Newton and John Nelson Darby* (Doktora Tezi, Oxford: University of Oxford, 1999), 36.

⁹ Matthew Avery Sutton, *American Apocalypse* (Massachusetts: Harvard University Press, 2014), 16-17.

¹⁰ Sutton, *American Apocalypse*, 16-17.

¹¹ Kraus, *Dispensationalism in America*, 30; Charles C. Ryrie, *Dispensationalism* (Michigan: Moody Publishers, 1995), 55.

¹² George Marsden, *Fundamentalism and American Culture* (Oxford: Oxford University Press, 2006), 60.

¹³ Timothy P. Weber, *On the Road to Armageddon: How Evangelicals Became Israel's Best Friend* (Michigan: Baker Academic, 2004), 20-21.

¹⁴ Fuller, *Gospel and Law*, 16.

ifadesiydi. Darby'e göre Yeni Ahit'in vaatleri spiritüeldi ve cennette gerçekleşecekti. İsrail'le ilgili vaatler ise, bu dünyada gerçekleşecekti. Darby'nin ahir zaman anlayışına göre, İsrailoğulları hem kutsal topraklara geri dönecekler hem de yeryüzünde Mesih hakimiyetinde bin yıllık sürecin, yani milenyumun sunduğu imkanlardan yararlanacaklardı.¹⁵ Hıristiyanların ise yeryüzündeki milenyumda bir nasibi yoktu. Darby'ye göre, Kitab-ı Mukaddes'te İsrail'le ilgili atıflar literal, gentilelerle ilgili atıflar ise sembolik olarak yorumlanmalıdır:

*Kehanette, Yahudi topluluğu ya da ulusu söz konusu olduğunda, yani doğrudan Yahudilere atıf yapıldığında, açık ve doğrudan bir şahitlik arayabiliriz. Çünkü dünya ile ilgili şeyler Yahudilerin hakkıydı. Tam tersine, gentilelere atıf yapıldığında, yani gentileler söz konusu olduğunda, o zaman semboller arayabiliriz. Çünkü dünyevi şeyler onların nasibi değildir ve onlara yönelik vahiy sistemi sembolik olmalıdır.*¹⁶

Darby'nin Kilise ile ilgili spiritüel yönü vurgulaması, aslında daha önce bahsedildiği gibi Darby'nin Yerleşik Kilise'ye güvenmemesiyle ilişkilidir. Darby'e göre, gerçek Kilise, Yerleşik Kilise'nin aksine, spiritüel bir topluluktur ve bu Kilise'nin kimlerden oluştuğu bilgisi sadece Tanrı'nın katındadır.¹⁷ Bu düşüncesinden hareketle Darby, Mesih'in gerçek Hıristiyanlarının, kıyametin felaketlerinden hemen önce göğe yükselteceğine dair bir inanç geliştirmiştir. Bu olay, 'rapture' kavramıyla ifade edilmektedir.¹⁸ Kelime, 1 Selanikliler 4:17'de Rabb'in gökten inmesi, ölüleri diriltmesi ve sonrasında hayatta olanların "bulutlar içinde alınıp götürüleceği" şeklindeki anlatıda, 'alınıp götürülmek' ifadesinin Latincesi olan *rapiemur* fiilinden türetilmiştir.¹⁹ Dolayısıyla, şu an gizli olan ve sadece Tanrı'nın bildiği gerçek Kilise, İsa Mesih'in ikinci gelişinden hemen önce gelip gerçek Kilise'yi kendi yanına almasıyla belirlenmiş olacaktır. Darby'ye göre, İsa'nın bu geliş sessiz olacaktır ve sadece gerçek Kilise bu geliş fark edecektir. İkinci Geliş ise, herkes için ihtişamlı bir olay olacaktır. Bu noktada Darby, aslında iki İkinci Geliş'ten bahsetmiş olmaktadır. İlki, Mesih'in Kilise'yi göğe yükseltmek için gelmesi, ikinci ise, Matta 24'te geçtiği şekliyle dünyanın sonu ve milenyum başlatmak için gelmesidir.²⁰ Darby'ye göre, Kilise'nin göğe alınmasının hemen ardından dünyada birtakım felaketler gerçekleşecektir. Bu felaketler dönemi yedi yıl sürecektir. Darby, bu yedi yıla Daniel'deki *70 hafta* anlatısını yorumlayarak ulaşmaktadır. Bu yedi yılda Mesih-karşıtı (Deccal, *anti-Christ*) dünyayı hakimiyeti altına alacak ve bin yıllık bir yeryüzü krallığı kuracaktır. Darby'nin düşüncesindeki Tanrı Krallığı, Mesih, milenyumdan önce Kilise'yi alıp göğe yükselteceği için, Kilise'nin yer olmadığı bir krallıktır. Diğer milenyumcu

¹⁵ Burnham, *The Controversial Relationship Between Benjamin Wills Newton and John Nelson Darby*, 37.

¹⁶ John N. Darby, "On 'Days' signifying 'Years' in prophetic language", *StemPublishing*, erişim: 15.10.2023, <https://www.stempublishing.com/authors/darby/PROPHET/02002E.html>; Burnham, *The Controversial Relationship Between Benjamin Wills Newton and John Nelson Darby*, 38.

¹⁷ Amy Johnson Frykholm, *Rapture Culture* (Oxford: Oxford University Press, 2004), 17.

¹⁸ Darby'nin rapture düşüncesini nereden edindiğiyle ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bunlardan birisi, Edward Irving'in vaazlarında bir katılımcının kendinden geçerek Kilise'nin göğe yükseltileceğine dair fikirler söylemesidir. Bu görüşe göre Darby, şahit olduğu bu olaydan etkilenmiştir. Ayrıca bk. Weber, *On the Road to Armageddon*, 24.

¹⁹ Frykholm, *Rapture Culture*, 16-17.

²⁰ Ernest Robert Sandeen, *The Roots of Fundamentalism* (Michigan: Grand Rapids, 1978), 63.

Hıristiyan düşüncelerinden farklı olarak, Darby'nin geliştirdiği ve sonrasında giderek popülerleşen bu tarih anlatısında, milenyum, Hıristiyanların yaşayacağı bir bin yıl olmamaktadır. Milenyumda Mesih, Yahudilerden oluşan İsrail'e hükmedecektir. Dolayısıyla aslında bu inanç, bir dinî geleneğin başka bir dinî geleneği kendi inanç sistemi içerisinde olmazsa olmaz bir yere konumlandırmasının biricik bir örneği olarak yorumlanabilir.²¹

Darby'ye göre, göğe yükseliş her an gerçekleşebilecek bir olaydır. Dolayısıyla Darby, kendisini bu öğretiyi anlatmakla sorumlu görmüş ve Avrupa ve Birleşik Krallık'ta pek çok gezi yaparak görüşlerini yaymaya çalışmıştır. 1845 yılında İsviçre'ye yaptığı bir ziyaretin ardından Plymouth'a dönen Darby, o zaman Plymouth Brethren'in lideri olan Benjamin Wills Newton ile ters düşmüştür.²² Darby de Newton da literal okuma anlayışını benimsemişlerdi. Ancak Darby'nin Kilise'nin gizli ve ani bir şekilde göğe yükseleceği inancı Newton'a ikna edici gelmemiştir.²³ Yine Eski Ahit'teki vaatlerin İsrail'e, Yeni Ahit'teki vaatlerin Kilise'ye verildiğine dair görüşte orta yolu bulmuşlarsa da Darby'nin bazı Yeni Ahit metinlerini de Yahudilere yönelik bir gelecek açısından yorumlaması Newton için kabul edilemez olmuştur. Mesela Darby, Matta'da yaşanacak felaketler ve sonrasında gelecek ferahla ilgili anlatıları İsrail üzerinden yorumlamıştır (24:1-35).²⁴ Newton'a göre, göğe yükseliş inancının kutsal kitaplarda bir temeli yoktu ve ona göre tamamen yeni ve bidat bir doktrindi.²⁵

Darby'nin Avrupa ve Birleşik Krallık ile beraber 1862-1877 yılları arasında Amerika'ya yaptığı ziyaretler, kendi görüşlerinin popülerlik kazanması açısından oldukça önemlidir. Darby'nin ABD'deki faaliyetleri sırasında, Saint Louis'de, o zaman Walnut Street Presbiteryen Kilisesi'nin pastörü olan James H. Brookes, Darby'ye kendi kilisesinde ev sahipliği yapmış ve onun fikirlerinden etkilenmişti. Brookes, *Niagara Bible Conferences* diye bilinen konferanslarda bu fikrin yayılmasını sağlayan biri olarak rol oynamış ve bu konferanslara yirmi yıl boyunca öncülük etmiştir.²⁶ Brookes, 1897'de yayınlanan *The Truth* isimli kitabında kıyamet ve Kitab-ı Mukaddes'le ilgili düzenledikleri konferans serileri hareketinde kimlerin bulunduğundan bahsetmiştir. Bu kişilerden biri de bugün bilindiği şekliyle dispensasyonalizmin yaygınlaşmasından en büyük payı olan isimlerden C. I. Scofield'dir.²⁷ Brookes, Scofield'a manevi danışmanlık yapan ve onu dispensasyonalizm düşüncesiyle tanıştıran kişidir.²⁸ C. I. Scofield 1888'de yayınladığı *Rightly Dividing the World of Truth* isimli risalesinde, Kutsal Kitabı dispensasyonlara göre yorumlamanın yönteminden bahsetmiştir. 1909'da kendi notlarıyla yayınladığı Kitab-ı Mukaddes çevirisi, Darby'nin literal ve kehanet içerikli yaklaşımının geniş kitlelere ulaşmasını sağlamıştır. Scofield'ın kitabı, metnin altında dipnotlarla basılan ilk Kitab-ı Mukaddes baskısı olarak bütün Amerika'da popüler hale gelmiştir. Bu popülerliğinden dolayı, Scofield'ın öncesinde Darby, Brookes, Dwight

²¹ Yaakov Ariel, "Israel in Contemporary Evangelical Christian Millennial Thought", *Numen* 59/5/6 (2012): 461.

²² Sandeen, *The Roots of Fundamentalism*, 61.

²³ Burnham, *The Controversial Relationship Between Benjamin Wills Newton and John Nelson Darby*, 135.

²⁴ Burnham, *The Controversial Relationship Between Benjamin Wills Newton and John Nelson Darby*, 132.

²⁵ Sandeen, *The Roots of Fundamentalism*, 65.

²⁶ Weber, *On the Road to Armageddon*, 32.

²⁷ Kraus, *Dispensationalism in America*, 37; Randall Balmer, *Mine Eyes Have Seen the Glory* (Oxford: Oxford University Press, 2014), 37.

²⁸ Weber, *On the Road to Armageddon*, 39.

L. Moody gibi pek çok isim dispensasyonalist görüş etrafında yazılar yazmışlarsa da, *Scofield Reference Bible*, bu öğretinin bilinirliği ve etkisi noktasında en önemli kitap olmuştur.²⁹ *Scofield Reference Bible*, pek çok insanı premilenyalizm ve dispensasyonalizm düşüncesiyle tanıştırmıştır.³⁰

Scofield Reference Bible ile beraber William E. Blackstone'un 1878'de yayınlanan *Jesus is Coming* isimli kitabı da İsrail'e destek ve Kutsal Kitap kehanetlerinin güncel olaylarla ilgisini kurma konusunda büyük bir etki meydana getirmiştir.³¹ Blackstone, Yahudilerin kutsal topraklara dönmesinin ahir zamandaki önemini özellikle vurgulamıştır.³² Kendisinden sonra dispensasyonalist öğretiyi devam ettirecek olanlar için de Blackstone önemli bir adım atmıştır. Blackstone'a göre, göğe yükseliş gerçekleşikten sonra Mesih, milenyum için Kilise ile yeryüzüne geri dönecektir.³³ Dolayısıyla, Blackstone'un ahir zaman anlayışında Darby'den farklı olarak Hıristiyanların milenyum için yeryüzüne geri dönmeleri söz konusudur.

2. Dispensasyonalizmin Öğretileri

Dispensasyonalizmin olmazsa olmazı olarak görülebilecek öğretileri konusunda farklı kanaatler bulunmaktadır. Söz gelimi, Charles C. Ryrie, bunları ilahî planda İsrail ve Kilise'nin yerini ayırmak, literal yorum ve Tanrı'nın amacının izzetini göstermek olduğuna inanmak şeklinde sıralamaktadır.³⁴ Ryrie için bunların en önemlisi, İsrail ile Kilise ayrımıdır.³⁵ Mark S. Sweetnam ise dispensasyonalizmin temel öğretilerini Evanjelik doktrine bağlılık, literal yorumu benimsemek, ilahî planda İsrail ve Kilise için ayrı planlar olduğuna inanç ve göğe yükseliş beklentisi ile birlikte milenyal beklentiler olarak sıralamıştır.³⁶ Amerikan dispensasyonalizminin etrafında şekillendiği ortak temel öğretilerde öne çıkan hususların, tarihi dönemlere ayırmak, literal yorum ve ilahî planda İsrail ve Kilise'nin yerini ayırmak olduğu görülmektedir.

2.1. Dispensasyonlar

Doktrinin isminden de anlaşılacağı üzere, bu inancın çıkış noktası tarihin dönemlere ayrılmasıdır. Tarihin bu farklı dönemlerinde, Tanrı'nın dünya ve insanlarla kurtuluş yolu yönünden farklı ilişkisi olmuştur, her bir dönemin farklı imtihanı olmuştur. Dönemlerin sayıları ve içerikleri konusunda dispensasyonalistler zaman zaman ayrı görüşler serdetmişlerse de aşağıda ifade edileceği gibi genel anlamda yedi farklı dispensasyon bulunmaktadır.

Dispensasyonalist doktrinin kurucusu olarak Darby gösterilse de aslında Tanrı'nın tarihi dönemlere ayırdığı inancını ortaya koyan ilk kişi John Nelson Darby değildi. Tanrı'nın ilahî planını dönemlere ayırmak Hıristiyanlık hareketiyle ortaya çıkmıştır. Eski Ahit ve Yeni Ahit bu

²⁹ Kraus, *Dispensationalism in America*, 15.

³⁰ Weber, *On the Road to Armageddon*, 39.

³¹ Cox, *An Examination of Dispensationalism*, 1.

³² William E. Blackstone, *Jesus is Coming* (Chicago: Moody Bible Institute, 1908), 162-176.

³³ Blackstone, *Jesus is Coming*, 72-75.

³⁴ Ryrie, *Dispensationalism*, 33-34.

³⁵ Fuller, *Gospel and Law*, 8.

³⁶ Mark S. Sweetnam, "Defining Dispensationalism: A Cultural Studies Perspective", *Journal of Religious History* 34/2 (2010): 191.

anlamda tarihin ikiye ayrılması olarak yorumlanabilmektedir. Pavlus'un mektuplarından hareketle de üç farklı dönemden bahsedilmiştir: şimdiki zamanın öncesi (Koloseliler 1:25-26); şimdiki zaman (Efesliler 3:2); gelecek zaman (Efesliler 1:10).³⁷ Dispensasyonalist doktrininin çıkış noktası da aslında Pavlus'un bu yaklaşımının genişletilmiş bir hali gibidir. Dispensasyonalistler, Pavlus'un şimdiki zaman öncesi, şimdiki ve gelecek zaman olarak özetleyebileceğimiz tarih anlayışına eklemeler yapmışlardır. Buna göre, şimdiki zaman öncesine, Âdem ve Havva'nın Cennet'ten kovulmasından önce ve sonra şeklinde bir geçmiş zaman; Cennet'ten kovulma hadisesinden sonra ise Nuh Tufanı ve İbrahim dönemi eklenmelidir. Böylelikle yedili bir dönemlendirmeye ulaşılmaktadır.³⁸

Doktrinin 'babası' kabul edilse de Darby yazılarında bu dönemleri sistematik bir şekilde belirlememiştir. Dolayısıyla onun dönemlerini kesin bir şekilde belirlemek zordur. Bununla birlikte onun da yedi dönem öngördüğü fikrine ulaşılabılır: Cennetten Nuh Tufanı'na kadar olan dönem, Nuh dönemi, İbrahim dönemi, İsrail dönemi, Gentilelerin Dönemi, Ruh/Spiritüel dönemi ve Milenyum.³⁹ Darby, cennetten Nuh Tufanı'na kadar olan dönemin tam bir dispensasyon olmadığı kanısındadır çünkü bu dönem tam anlamıyla bu dünyada gerçekleşmemiştir.⁴⁰ Nuh dönemi, aslında dispensasyonların dünyada tam olarak başladığı dönemdir. Darby'nin dünya tarihi tasavvuruna göre içinde bulunduğumuz çağ, gentileler çağıdır. Ancak diğer dönemlerin aksine bu dönem, İsrailoğulları'nın Mesih'i reddetmesinden Mesih'in Kilise'ye görüneceği güne kadar 'parantez' alınmıştır. Yani, bir anlamda tarih, bu dönemler arasında donmuştur. Bu parantez teorisine göre, Daniel'de geçen 70 hafta (Daniel 9:22-27), her haftanın yedi yıl olarak yorumlanmasıyla 490 yıla tekabül etmektedir. Dispensasyonalistlere göre, 69 hafta Kudüs'ün onarılmasından İsa'nın gelişine kadar süren dönemi ifade eder. 70. hafta ise göğe yükselişten sonra yeryüzünde yaşanacak yedi yıllık felaket dönemidir. Şu an içinde yaşanan dönem ise, aslında bu akışın dışında, 69. ve 70. hafta arasında kıyamet saatinin dondurulduğu parantez noktasıdır.⁴¹

Darby'nin ilk destekçilerinden Brookes'un kendisine ait bir tarih dönemlendirmesi yoktur. Onun, Plymouth Bretren'den Profesör Bayne'i izleyerek Adem'in Cennet'ten Kovulması'na kadar olan dönem, Tufan'a kadar olan dönem, Patriarklar dönemi, Musa dönemi, Mesih dönemi, İncil dönemi, Milenyum dönemi şeklinde bir dönemlendirmeyi benimsediği kabul edilmektedir.⁴² Yine Darby'ye benzer şekilde Brookes da Kilise döneminin tarihin bir parantezi olduğuna, bu

³⁷ Elwell, *Evangelical Dictionary of Theology*, 322.

³⁸ Elmas, *Evanjelic Hristiyanlarda Kıyamet İnancı*, 11.

³⁹ Kraus, *Dispensationalism in America*, 28-29; Burnham, *The Controversial Relationship Between Benjamin Wills Newton and John Nelson Darby*, 140.

⁴⁰ John N. Darby, "The Apostasy of The Successive Dispensations", t.y.; Burnham, *The Controversial Relationship Between Benjamin Wills Newton and John Nelson Darby*, 140.

⁴¹ Sutton, *American Apocalypse*, 17; Weber, *On the Road to Armageddon*, 22-23. Daniel Kitabı'nın dispensasyonalist yorumu için ayrıca bk. Michael Kalafian, *The Impact of the Book of Daniel on Christology* (Doktora Tezi, New York: New York University, 1988); John F. Walvoord, *Daniel: The Key to Prophetic Revelation* (Chicago: The Moody Bible Institute of Chicago, 1971); Arnold G. Fruchtenbaum, *Footsteps of the Messiah* (San Antonio: Ariel Ministries, 2003); C. I. Scofield, *What Do the Prophets Say* (Philadelphia: The Sunday School Times Company, 1918).

⁴² Kraus, *Dispensationalism in America*, 38.

dönemde gerçek Kilise'nin bünyesinde kimlerin olacağını belirlediğine inanmaktadır. Brookes'a göre, Kilise dönemi, Daniel'in 69. ve 70. haftası arasındaki parantezdir.⁴³

Günümüzde bu dispensasyonların en kabul gören şekli *Scofield Reference Bible*'daki halidir. Aslında Scofield da temel sistemi Blackstone'dan almıştır.⁴⁴ Scofield'a göre, 'dispensasyon,' "Tanrı'nın isteği ile gelen bazı belirli vahiylerle karşı insanoğlunun itaat edip etmeyeceği konusunda imtihandan geçirildiği bir zaman dilimidir." Dolayısıyla, Darby'nin düşüncesinde olduğu gibi, Scofield da belirli dönemlerin belirli sorumlulukları beraberinde getirdiği fikrine sahip olmuştur.⁴⁵ Ancak insanoğlu, bu sorumlulukları yerine getirmekte başarılı olamamış ve Tanrı her bir dönemi kendi hükmüyle kapatmış ve ardından yeni bir dönem başlatmıştır.⁴⁶ Scofield, dispensasyonları, Masumiyet (Yaratılış 1-3), Bilinç (Yaratılış 3-8), İnsanlık Yönetimi (Yaratılış 9-11), Ahit (Yaratılış 12 - Çıkış 19), Şeriat (Çıkış 20 - Kilise), Lütuf/Kilise (Church - rapture) ve Milenyum (Vahiy 20:1-4) olarak sıralamaktadır.⁴⁷

Dispensasyonların ilk dönemi, yani Masumiyet çağı, Âdem'le başlatılmaktadır ve Yaratılış'ın ilk üç bölümü bu dönemi anlatmaktadır. Buna göre, Tanrı'nın bu ilk dönem için insandan beklentisi Tanrı ile ilişkisini itaat ekseninde sürdürmek ve Tanrı'nın yasakladığı ağaçtan yememektir. Bu ilk dönemde Tanrı ile beşer arasında doğrudan iletişim vardı. İnsanın bu dönemde başarısız olmasıyla bu dönem sona ermiş ve ikinci dönem yani Bilinç dönemi başlamıştır. Bilinç dönemi, insanın sorumluluğu, kendi aklını kullanarak Tanrı'ya şükran duymasıdır. Bu noktada, Tanrı, insan kurban sorumluluğunu insana yüklemiş, ancak insanoğlu tekrar bir başarısızlıkla karşı karşıya gelmiş ve bu dönem Nuh Tufanı ile sonlanmıştır. Nuh Tufanı sonrasındaki İnsanlık Yönetimi dönemi, tufan sonrası dönemde insanların yönetiminin Nuh'a bırakılmasıdır. Nuh bu yönetim görevinde başarılı olamamış, insanlar Tanrı'nın emir ve yasaklarına itaat etmemiş ve sonunda dillerin birbirinden farklılaşmasıyla cezalandırılmışlardır. Sonraki dönem, Ahit dönemidir. Bu dönemde Tanrı, bütün insanlık yerine Hz. İbrahim ve soyundan gelenlerle bir anlaşma yapmıştır. Bu dönemde insanoğlunun sorumluluğu Tanrı'nın birliğine inanmak ve ona hizmet etmektir. Ancak bu dönem de Mısır'da kölelik ile son bulmuştur. Tarihin beşinci dönemi, Musa'ya gönderilen Şeriat dönemidir. Dönemin insanlardan beklentisi, insanların Şeriat'a uymalarıdır. Şeriat'a uymadıkları için İsrailoğulları sürgünle cezalandırılmıştır. İsa Mesih'in gelmesi ve Yahudilerin onu reddetmesi ile bu dönem de kapanmıştır. Lütuf/Kilise dönemi, İsa Mesih'in ilk günahın yükünü insanlıktan kurtarması ve lütfunu insanoğluna bahşetmiş olmasıdır. Bu dönem İsa'nın ikinci gelişi ile sonlanacaktır. Milenyum dönemi ise, İsa Mesih'in hükmedeceği bin yıllık dönemi ifade etmektedir.⁴⁸

⁴³ Kraus, *Dispensationalism in America*, 39.

⁴⁴ Kraus, *Dispensationalism in America*, 34.

⁴⁵ C. I. Scofield, *The Scofield Study Bible* (Oxford: Oxford University Press, 2003), 4.

⁴⁶ Marsden, *Fundamentalism and American Culture*, 63.

⁴⁷ Scofield, *The Scofield Study Bible*, 4; 2-128; 1658.

⁴⁸ Ryrie, *Dispensationalism*, 42-46.

2.2. Literal Yorum ve İsrail-Kilise Ayrımı

Dispensasyonizm düşüncesinin en temel öğretisi İsrail ve Kilise arasında ayırım yapılmasıdır.⁴⁹ Diğer bir deyişle İsrail ve Kilise ayrımı, bir kişinin dispensasyonist olup olmadığını belirlemektedir.⁵⁰ Aslında bu ayırım, literal okumanın bir neticesi olarak görülebilir. Bilindiği gibi, ana akım diyebileceğimiz Hıristiyan inancına göre, İsa Mesih geldikten sonra Yahudilerin onu kabul etmemesi, Tanrı'nın İsrailoğulları'na yönelik vaadinin Kilise'ye geçmesi şeklinde yorumlanmıştır. Bu ortodoks inanca göre, İsrailoğulları'nın seçilmişliği sona ermiş ve Tanrı'nın planı gentileler üzerinden devam etmiştir. Dolayısıyla, Kitab-ı Mukaddes'te Kilise, Yeni İsrail olarak İsrail'e yönelik vaatlerin taşıyıcısı olmuş ve Hıristiyanlık hareketi Yahudiliğin yerini almıştır. Bu anlayış, aslında Kilise'nin en başından beri Tanrı'nın planı dâhilinde olduğunu, dolayısıyla Eski Ahit peygamberlerinin de Kilise'nin geleceğini en başından beri bildiğini öngörüyordu. Yani, İsrailoğulları tarihi, geçmişinden Mesih'in gelişine kadar doğru ve yanlış İsrail'i içinde taşımıştı ve Kilise, doğru olan İsrail'in devamıydı. Bu noktada Kilise hem 'Doğru İsrail' hem de 'Yeni İsrail' olmaktadır. Bu bakış açısı Justin Marytr, Ignatius, John Chrysostom gibi Kilise Babaları'nın yazılarında karşımıza çıkmaktadır.⁵¹ Bu, bir yönüyle Hıristiyanlığın, İsrail'e karşı zaferini ve üstünlüğünü de yansıtan bir durumdur (supersessionism). Kilise Babaları, Hıristiyanlığı tanımlarken bu yaklaşımla hareket etmişlerdir. Buna göre Yahudilik ve Hıristiyanlık birbirinden tamamen ayrı ve zıt şeylerdi. Hıristiyanlığın gelişi ile, artık "yeni İsrail, yeni Ahit, yeni Şeriat" gelmişti ve bunlar eskinin yerini almıştı.⁵² Özetle, ilga teorisi (supersessionism), Yahudiler İsa'yı Mesih olarak kabul etmediği için, Tanrı'nın İsrail'e yönelik vaatlerinin yeni İsrail'e, yani Kilise'ye geçtiğine dair inancı ifade etmektedir.

Hıristiyanlıkta ana akım olan ilga teorisinin aksine, dispensasyonistler, literal okumanın da bir sonucu olarak Kilise'nin Yeni İsrail olmadığını ve İsrail'e yönelik vaatlerin halen İsrail özelinde devam ettiğini savunmuşlardır. Dispensasyonistlere göre, Kutsal metinlerde "İsrail" ve "Kilise" ifadeleri için farklı kelimelerin tercih edilmesi bu iki kelime ile kastedilen anlamların da farklı olması gerektiği şeklinde yorumlanmıştır.⁵³ Söz gelimi Yereyada İsrail ile yeni bir anlaşma yapılacağı vurgulanmaktadır (31:31-33). Geleneksel Hıristiyanlık yorumunda Yeni Ahit'te yeni bir anlaşma iması taşıyan pasajlar (Luka 22:20, 1. Korintliler 11:25 gibi), Eski Ahit'teki yeni anlaşma ile irtibatlandırılmaktadır. Geleneksel Hıristiyan anlayışında, vaatlerin Kilise'ye geçmesi düşüncesinin aksine, dispensasyonistler, Tanrı'nın belirli bir zümre için verdiği vaadinden dönmeyeceğini, Eski Ahit'te henüz gerçekleşmemiş olan vaatlerin gelecek zamanda gerçekleşmesi gerektiğini düşünmüşlerdir. Dolayısıyla, İsrail'e, yani Yahudilere yönelik vaatler halen devam etmektedir ve ilahî planda bu vaatler gentilelere/Kilise'ye geçmemiş, sadece ertelenmiştir. Bu ertelemenin nedeni, Yahudilerin İsa Mesih'i reddetmeleridir.⁵⁴

⁴⁹ Randall Herbert Balmer, *Encyclopedia of Evangelicalism* (Waco: Baylor University Press, 2004), 211.

⁵⁰ Fuller, *Gospel and Law*, 8.

⁵¹ Terence L. Donaldson, "Supersessionism and Early Christian Self-Definition," *Jesus Movement in Its Jewish Setting* 3 (2016): 15-16.

⁵² Donaldson, "Supersessionism and Early Christian Self-Definition", 7.

⁵³ Ryrie, *Dispensationalism*, 73.

⁵⁴ Balmer, *Encyclopedia of Evangelicalism*, 211-212.

Darby'ye göre ilahî planda İsrail ve Kilise için tasarlanan vaatler de farklıdır. Kitab-ı Mukaddes'in literal okunması, buradaki vaat edilmiş topraklar anlatısının da lafzen anlaşılmasını beraberinde getirmiştir. Yani, İsrail, Tanrı'nın planına göre yeryüzündeki krallığı elde edecekken, Kilise Tanrı'nın göksel krallığını elde edecektir.⁵⁵ Kilise spiritüel olması nedeniyle tarihin dışındadır, gizemlidir. Spiritüel olması nedeniyle yeryüzünde bir krallığa sahip olmayacak olan Kilise, bu gizemi nedeniyle Eski Ahit'te açıkça belirtilmemiştir. Dünyadaki krallık ise tamamen İsrailoğulları ile ilişkili olmuştur. Ne var ki, dünyadaki bu krallığı kurmak için gelen Mesih'i, bu krallığın halkı reddetmiştir. Yahudilerin, İsa Mesih'i reddetmesiyle, Tanrı'nın dünya için belirlediği akış duraksamıştır. Kilise'nin gizli bir şekilde göğe yükseltilmesiyle, tarihin durdurulan bu akışı akmaya devam edecektir. Tanrı'nın kehanetleri ve ilahî planı dünya ile ilgili olduğu için, Daniel'de ve diğer kutsal metinlerde anlatılan kehanetler, Kilise'nin göğe yükseltilmesinden sonra kıyamet saatinin tekrar başlamasıyla gerçekleşecektir.⁵⁶

3. Etkileri

3.1. İsrail ve Siyonizm

Dispensasyonalizmin en ayırıcı özelliğinin İsrail ve Kilise'nin ilahî plandaki yerini ayırmak olduğundan ve bu anlayışın İsrail'le ilgili vaatlerin devam ettiğine yönelik bir inancı savduğundan bahsedilmiştir. Yine ana akım Hıristiyanlıkta İsrail'in yerini Kilise'nin alması düşüncesinin, İsrail'e yönelik vaatlerin Kilise'ye geçmesi şeklindeki inançtan da bahsedilmiştir. Kilise'yi Yeni İsrail olarak düşünen Hıristiyanlara göre, dünyanın sonunda İsrail'e ve Yahudilere biçilen herhangi bir rol yoktur. "Tanrı'nın onlarla işi ve ahdi sona ermiştir."⁵⁷ İlk dönem Kilise açısından bakıldığında milenyumla ilgili fikirler, Yahudi anlayışı denilerek genelde Kilise dışı görülmüştür. Özellikle Augustine ile birlikte, kıyametle ilgili pasajlar alegorik biçimde okunmuş, Kilise'nin zaten sembolik bir milenyumunu yaşadığı kabul görmüş ve ana akım Hıristiyanlığın kabul ettiği görüş bu olmuştur.⁵⁸ Hıristiyanlıktaki reform hareketleri ile birlikte, Eski Ahit'teki metinleri binyılcılık bakışıyla okumaya başlayan ve Yahudilere, dünyanın sonuna doğru önemli roller biçen bazı milenyumcu gruplar ortaya çıkmıştır. Ana akım Hıristiyanlığın görüşünün aksine, "Yahudilerin, Kutsal Kitap'taki İsrail'in varisleri" oldukları düşüncesine sahip Püritenler gibi bazı gruplar, Yahudilerin bir araya gelecekleri, Hıristiyanlık inancını kabul edecekleri ve vaat edilmiş topraklara geri dönecekleri gibi fikirleri yaymışlardır.⁵⁹ Kitab-ı Mukaddes'i literal bir tarzda okuyarak İsrail'e yönelik vaatlerin halen geçerli olduğunu düşünen bazı Hıristiyan gruplar, diğerlerinin aksine Yahudileri, vaat edilmiş topraklarda kurulacak olan bir krallığın meskunları olarak görmüşlerdir. Buna göre, Yahudilerin Filistin topraklarına dönmesi, bu vaadin, dolayısıyla

⁵⁵ Anne Perez, *Understanding Zionism* (Minneapolis: Fortress Press, 2023), 112-113.

⁵⁶ Sandeen, *The Roots of Fundamentalism*, 67.

⁵⁷ Büşra Elmas, "Hıristiyanlığın İlk Dönemlerinde Milenyalizm Meselesi", *Oksident* 2/1 (2020): 21.

⁵⁸ Richard Landes, "Lest the Millennium be Fulfilled: Apocalyptic Expectations and the Pattern of Western Chronography 100-800 CE", *The Use and Abuse of Eschatology in the Middle Ages*, ed. W. Verbeke & D. Verhelst (Leuven: Catholic University, 1988), 142-158; Ariel, "Israel in Contemporary Evangelical Christian Millennial Thought", 457.

⁵⁹ Ariel, "Israel in Contemporary Evangelical Christian Millennial Thought", 457-458.

Tanrı'nın planının gerçekleşmesi için önemli bir adımı temsil etmektedir. Mesela 17. ve 18. yüzyıllarda Pietist hareket, Yahudilerin Hıristiyan olacağına ve Filistin topraklarında bir araya gelecekleri fikrini öne sürmüştü ve bu nedenle Pietistler, Yahudilere yönelik misyon faaliyetleri başlatmıştır.⁶⁰ 18. yüzyıl ve sonrasında, kıyametle ilgili beklentiler artmaya başlamıştı. İngiltere'de Plymouth Brethren hareketi de aslında bu trendin bir parçası olarak ele alınabilir. John Nelson Darby ise, zaten yukarıda bahsedildiği üzere, Kitab-ı Mukaddes'te İsrail ile ilgili vaatlerin halen devam ettiğine yönelik bir iddia ortaya atmıştır. Kitab-ı Mukaddes'in literal okunmasıyla paralel bu anlayışa göre, Kutsal Kitap'ta 'İsrail' deniliyorsa, bu ifade ile gerçekten İsrail kastedilmiş olmalıdır. Böylece Kilise, yeni İsrail olmamakta ve ikisi Tanrı'nın planında ayrı olarak değerlendirilmektedir. Darby, Yahudilerin İsa Mesih'i kabul etmemelerinin bir neticesi olarak Tanrı'nın gentileleri kurtuluş için seçtiği inancını taşımaktadır. Ancak bu kurtuluş spiritüeldir ve yeryüzünde gerçekleşmeyecektir. Yeryüzünde gerçekleşecek olan kurtuluşa İsrail rol oynayacaktır.⁶¹ Eski Ahit'teki ve hatta Yeni Ahit'teki bazı kehanetler, Darby'ye göre İsrailoğulları'nın oluşturduğu İsrail'de gerçekleşecektir.

İsrail ve Kilise'nin ilahî plandaki yerini ayıranlar, Kitab-ı Mukaddes'te İsrailoğulları'na vaat edilip gerçekleşmeyen hususların vaat edilmiş olma özelliğini koruduğunu ileri sürmektedirler.⁶² Diğer bir ifadeyle, "Tanrı'nın İsrail'le bitmeyen bir işi vardır."⁶³ Dispensasyonist görüşe göre, ahir zaman senaryolarında Yahudiler başrol oyuncularındır. Ana akım Hıristiyanlığın aksine Evanjelistler Yahudilerin Tanrı'nın seçilmiş halkı oluşunun sona ermediğini ve kıyamete kadar da süreceğini iddia etmektedirler.⁶⁴ Daha önce de bahsedildiği gibi kıyamet senaryosunun ilerleyebilmesi için Yahudilerin İsa'yı Mesih olarak kabul etmeden önce kutsal topraklara yerleşmeleri ve burada bir devlet kurmaları gerekmektedir.

19. yüzyılda Yahudilerin Filistin'de yeniden toplanmalarıyla ilgili girişimler siyasi siyonizmin başlamasından öncelere dayanmaktadır. Söz gelimi, İngiltere'de Yahudileri kutsal topraklarda toplamak için hükümetin yetkilerini kullanmasına ve Filistin'de bir Yahudi devleti kurulmasına ilişkin girişimlerden bahsedilmektedir.⁶⁵ Evanjelist hareket Amerika'ya yayıldıktan sonra benzer girişimler burada da gerçekleşmiştir. Amerikâda bu tür çabaların önemli isimlerinden biri olan William Blackstone, Filistin'i ziyaret edip oradaki yerleşimcileri gördüğünde bu durumu kıyamet işareti olarak yorumlamış ve Yahudileri daha büyük oranda Filistine göç etmeleri için aktif rol oynamıştır. 1891'de Amerika Birleşik Devletleri'nin başkanını Filistin'in Yahudilere verilmesi için düzenlenecek bir konferans için ikna etmek adına kampanya düzenlemiştir. Kampanya

⁶⁰ Ariel, "Israel in Contemporary Evangelical Christian Millennial Thought", 458.

⁶¹ Perez, *Understanding Zionism*, 113.

⁶² Craig A. Blasing, "The Future of Israel as a Theological Question", *Journal of the Evangelical Theological Society* 44/3 (Eylül 2001): 437-438.

⁶³ Timothy P. Weber, "Millennialism", [e-kitap], *The Oxford Handbook of Eschatology*, ed. Jerry L. Walls (Oxford: Oxford University Press, 2008), 365-383.

⁶⁴ Yaakov Ariel, bir dinî geleneğin başka bir dinî geleneği kendi inanç sistemi içerisinde olmazsa olmaz bir yere konumlandırmasının eşsiz bir durum olduğunu ifade etmektedir. Bk. Ariel, "Israel in Contemporary Evangelical Christian Millennial Thought", 461.

⁶⁵ Yaakov Ariel, "An Unexpected Alliance: Christian Zionism and Its Historical Significance", *Modern Judaism - A Journal of Jewish Ideas and Experience* 26/1 (01 Şubat 2006): 77.

başarısızlıkla sonuçlansa da Yahudilerin Filistin'e dönmesine yönelik ilgiyi ortaya çıkartmıştır.⁶⁶ Blackstone ayrıca Tanrı'nın yeryüzüyle ilgili planında Birleşik Devletler'in özel bir sorumluluğu olduğunu iddia etmiştir. Buna göre Birleşik Devletler, Yahudileri kutsal topraklara döndüren Kiros'un modern versiyonudur. Tanrı bu misyonu Amerika'ya vermiş, onu diğer ülkelerden üstün tutmuştur ve Amerika bu görevi gerçekleştirip gerçekleştirmemesi ile ilgili sonuçlardan ahirette mesul olacaktır.⁶⁷

İsrail ve Yahudiler daha önce de bahsedildiği gibi ahir zaman kehanetlerinin ve Tanrı'nın insanlık için kurduğu planın olmazsa olmaz parçasıdır.⁶⁸ Söz gelimi Lindsey, İsrail'i "Armageddon'un fitili" olarak tanımlamaktadır.⁶⁹ Ayrıca Kitab-ı Mukaddes'in lafzi yorumunu tercih eden Evanjeliklere göre, İsrail ve Yahudiler Tanrı'nın katında özel bir yere sahiptir.⁷⁰ Yahudiler Tanrı'nın seçilmiş halkı ve ilahî vaatlerin muhatabı olarak görülmektedir.⁷¹ Öte yandan Yahudilerin acı ve eziyet çekmeleri ve katliama uğrayacak olmalarını da kehanetlerin ve ilahî planın bir parçasıdır ve Evanjeliklerin bunu durdurma gibi bir sorumluluğu bulunmamaktadır. Bireysel anlamda kurtulacak Yahudilerin olduğuna inandıkları için misyonerlik faaliyetlerini arttırsalar da Yahudilerin çoğunun kurtulamayacağını ve inançsız bir şekilde Deccal'in safında yer alacağını düşünürler. Kurtuluşa erecekler Yahudilerin İsa'yı Mesih olarak kabul edip tövbe etmeleri gerekmektedir.⁷² Dolayısıyla Evanjeliklerin İsrail'e yönelik tutumları antisemitizm ile philosemitizm arasında sürekli gidip gelen bir forma sahiptir.⁷³

3.2. Toplumsal Etkiler

Amerikan dispansasyonalizmi Amerikan kültürü üzerinde de önemli etkilere sahip olmuştur. Dünyanın sonu ile ilgili çeşitli filmler, premilenyal dispansasyonalizmden etkilenmiş ve eskatoloji, Amerikan kültüründe önemli bir yer edinmiştir.⁷⁴ Özellikle İsrail Devleti'nin kurulmasının ardından dispansasyonalizm hareketi, kehanetlerin gerçekleşmesini öngören bir doktrin olarak yorumlanıp yükselişe geçmiştir. Dispansasyonalist tarih anlayışına dayanan kurgu kitaplar en çok satan kitaplar listesinde yer almıştır. Özellikle bu doktrin etrafında şekillenen bazı kitaplar en çok satan kitap listelerine girmeyi başararak büyük kitlelere ulaşmıştır. Bu kitaplardan biri, Hal Lindsey'in *The Late Great Planet Earth* isimli eseridir.⁷⁵ New York Times, kitabın yayınlandığı 1970'te kurgu olmayan kitap kategorisinde en çok satan kitap olduğunu yazmıştır.

⁶⁶ Hristiyanların bu düşüncelerinin politik alanda ABD-İsrail ilişkilerine nasıl yansıdığı ile ilgili detaylı çalışmalar için bk. Stephen Spector, *Evangelicals and Israel: The Story of American Christian Zionism* (Oxford: Oxford University Press, 2009). Weber, *On the Road to Armageddon*.

⁶⁷ Ariel, *An Unexpected*, 77-78.

⁶⁸ Daniel Wojcik, *The End of the World as We Know It* (New York: New York University Press, 1997), 66.

⁶⁹ Hal Lindsey, *The Late Great Planet Earth* (Michigan: Zondervan Publishing, 1970), 44-45.

⁷⁰ Bk. Muhammed Yamaç, "Evanjelic Dini Hareketin Teo-Sosyolojik Paradigması", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2022): 721-722.

⁷¹ Weber, *On the Road to Armageddon*, 129-130.

⁷² Weber, *On the Road to Armageddon*, 129-130.

⁷³ Bk. Yaakov Ariel, *An Unusual Relationship: Evangelical Christians and Jews* (New York: New York University Press, 2013).

⁷⁴ Courtney S. Basham, *Hal Lindsey's The Late Great Planet Earth and the Rise of Popular Premillennialism in the 1970's* (Yüksek Lisans Tezi, Western Kentucky University, 2012), 1.

⁷⁵ Lindsey, *The Late Great Planet Earth*.

Ayrıca Kitab-ı Mukaddes dışında Hıristiyan tarihinde en çok satılan kitap olarak görülmüştür. Vietnam Savaşı döneminde buhranda olan Amerikalılar bu kitabın Mesih'i bulmalarında önemli bir yeri olduğunu vurgulamışlardır.⁷⁶ 1979'da bu kitabın film uyarlaması da aynı isimle vizyona girmiştir.⁷⁷

Hal Lindsey, 1929'da Houston'da doğmuş, yirmili yaşlarının ortalarında kendisine verilen Kutsal Kitap ile Mesih'e iman etmişti. Hal Lindsey daha sonra Dallas Seminary'ye katılmış, burada Campus Crusade diye bir grupta vaizlik yapmıştır. Dallas Seminary'de John F. Walvoord ve Charles C. Ryrie gibi dispensasyonalistlerin tedrisatından geçen Lindsey, Campus Crusade hareketinde Kutsal Kitap kehanetlerini vaaz etmeye başlamıştır. Kendisinden bu konu hakkında daha basit bir metnin istenmesi sonucu, dispensasyonalist yorumu aktüel olaylar çevresinden değerlendirerek ve önceki vaazlarını birleştirerek *The Late Great Planet Earth*'ü yazmıştır.

Dispensasyonalizm hareketinin popülerleşmesini sağlayan önemli etkenlerden biri, Darby'nin göğe yükseliş fikridir. Göğe yükseliş inancına göre, gerçek imanlılar kıyamet yaşanmadan hemen önce göğe yükseltilecekler, inanmayanlar ise geride bırakılacak ve kıyamet döneminin dehşetini tecrübe edeceklerdir. Göğe yükselişin, gerçekten inananlar için her an gerçekleşebilecek bir olay olduğuna inanılması inananlarda merak, inanmayanlarda ise 'geride bırakılma' tedirginliği uyandırmıştır. Benzer şekilde Lindsey de muhataplarına İsa Mesih geldiğinde geride kalanlardan olup dünyanın en kötü günlerini görmek isteyip istemediklerini sormaktadır.⁷⁸ Ayrıca dönemin Nükleer Savaş tehdidi gibi gündemlerini de Lindsey, dispensasyonalist çerçeveden kıyametin yaklaştığına dair işaretler olarak yorumlamıştır.⁷⁹ Yine Rusya ile ilgili gelişmeleri Lindsey, kıyamet zamanı ortaya çıkacak Gog ile ilişkilendirerek anlamaya çalışmıştır.⁸⁰ İsrail'in kurulması ve Altı Gün Savaşı sonrasında yayınlanan kitapta, Lindsey, Kitab-ı Mukaddes'ten pasajları doğrudan bu olaylarla ilişkilendirmiştir.⁸¹ Lindsey, İsrail'de toplanacak Yahudi nüfusunun kıyametin fitilini ateşleyeceğini düşünmüş ve Yahudilerin "tarihin bir mucizesi" olduğuna inanmıştır.⁸² Lindsey'ye göre İnciller'deki pek çok pasaj, gelecekle ilgili kehanetleri içermektedir. Söz gelimi Matta'da "İncir ağacından ders alın! Dalları filizlenip yaprakları sürünce, yaz mevsiminin yakın olduğunu anlarsınız" ifadesi (24:32), İsrail'in ulus olarak bir araya geleceğine işaret etmekte, hemen sonrasında İnsanoğlu'nun gelişinin yakın olduğu ve "bütün bunlar olmadan bu kuşağın ortadan kalkmayacağı" (24:33-34) ifadeleri de bir kuşak içinde Mesih'in döneceği şeklinde yorumlanmıştır.⁸³ Lindsey, İsrail'in ulus olarak Filistin'de toplanmasından "bir jenerasyon sonra", yani 40 yıl içinde Mesih'in geri geleceğini düşünmüştür.⁸⁴ Bu yüzden Lindsey'in okuyucuları, 1988 yılına kadar Mesih'in döneceğini beklemişlerdi. Lindsey'den önceki dispensasyonalistler bu olay için kesin bir tarih verme konusunda ihtiyatlı

⁷⁶ Thomas D. Ice, "Harold L. Lindsey", *Dictionary of Premillennial Theology*, ed. Mal Couch (Kregel: Grand Rapids, 1996), 242.

⁷⁷ Fuller, *Gospel and Law*, 1.

⁷⁸ Lindsey, *The Late Great Planet Earth*, 137-138.

⁷⁹ Lindsey, *The Late Great Planet Earth*, 161.

⁸⁰ Lindsey, *The Late Great Planet Earth*, 71.

⁸¹ Bk. Lindsey, *The Late Great Planet Earth*, 71 ve devamı.

⁸² Lindsey, *The Late Great Planet Earth*, 44-45.

⁸³ Lindsey, *The Late Great Planet Earth*, 53.

⁸⁴ Lindsey, *The Late Great Planet Earth*, 54; Ice, "Harold L. Lindsey", 242.

olmuşlar ve göğe yükseliş hadisesinin her an gerçekleşebileceği öğretisini yaymışlardı. Bu konuda Lindsey'in kendisinden öncekilerle ters düştüğünü söylemek mümkündür. 1988 yılında beklentiler gerçekleşmeyince, Lindsey bu görüşünü içinde bulunduğu jenerasyonun sonu olarak revize etmiştir.⁸⁵ Yine Lindsey kehanetin üçüncü tapınağın inşasını da gerektirdiğini ifade etmiştir:

“Üçüncü Mabed'in yapılmasını engelleyen büyük bir problem var. Bu engel, Müslüman inancının ikinci en kutsal mekânı, Kubbetü's-Sahra'dır. Bu yapının eski tapınağın yerinin tam ortasında olduğuna inanılır. Engel olsun ya da olmasın, Tapınak yeniden inşa edilecektir. Kehanet bunu istiyor.”⁸⁶

Darby'nin Kilise'nin gökyüzü krallığına çıkacağıyla ilgili göğe yükseliş doktrini de kıyametle ilgili kitap ya da filmlerde popüler tema olmuştur. Bu tema, *The Left Behind* isimli kurgu kitap serisinde karşımıza çıkmaktadır.⁸⁷ Tim LaHaye ve Jerry Jenkins'in kaleme aldığı ve dünya felaketlerin yaşanacağı bir döneme giderken Kilise'nin bu olaylardan önce göğe yükseltileceği ve inanmayanların geride bırakılacağı inancı etrafında kurgulanan *Left Behind* serisi 65 milyondan fazla satmıştır. 1972'de bu serinin filmi olarak vizyona giren *A Thief in the Night*, sevdiği insanların göğe yükselişle geride kalan insanların hayatlarına odaklanmaktadır.⁸⁸ *Left Behind* serisinde de İsrail merkezî bir önem taşımaktadır. Her ne kadar Hıristiyan siyonizmi ve Yahudilere ilahî planda rol biçme yönünden Yahudilere yönelik olumlu bir tutum izlenimi olsa da aslında bu seride Yahudi karakterlere üç seçenek sunulmaktadır: “Deccal'e katılın ve cehenneme gidin; Deccal'e direnin ve toplama kampına alın (en nihayetinde yine cehenneme gidin), ya da İsa'ya inanan bir Yahudi olun.” Dolayısıyla, aslında Kıyamet için Yahudilere büyük önem verilse ve İsrail bu anlamda desteklense bile, kıyamet sürecinde Hıristiyanlığa geçmeyen Yahudiler de 'geride bırakılmış' olacaklardır.⁸⁹ Daha önce de bahsedildiği gibi, aslında İsrail desteği, antisemitizmi tamamen yok etmemektedir. *Left Behind* serisinden hareketle masa oyunu ve bilgisayar oyunu üretilmiştir. Geride kalanların kurtuluşu niyetiyle başlayan bu gibi faaliyetler gün sonunda çok satan seriden kazanç elde etme arzusunda dönüşmüştür.⁹⁰ Yine göğe yükseliş hadisesi “göğe yükselişin gerçekleşmesi durumunda bu sürücü arabada olmayacaktır” şeklindeki araba etiketleri, Mesih'in her an gelebileceğine dair uyarılar taşıyan kol saatleri gibi ürünlere de kapı aralamıştır.⁹¹ Göğe yükseliş gerçekleştikten sonra geride kalan sevdiklerine mesaj göndermek isteyenler için *RaptureLetters.com* isminde bir web sitesi kurulmuştur. Bu site, göğe yükselişten

⁸⁵ Ice, “Harold L. Lindsey”, 243.

⁸⁶ Lindsey, *The Late Great Planet Earth*, 56.

⁸⁷ Frykholm, *Rapture Culture*, 15.

⁸⁸ Tina Pippin, “The Rapture in American Imagination”, *The Oxford Handbook of the Bible and American Popular Culture*, ed. Dan W. Clanton & Terry R. Clark (Oxford: Oxford University Press, 2021), 267.

⁸⁹ Pippin, “The Rapture in American Imagination”, 267.

⁹⁰ Pippin, “The Rapture in American Imagination”, 265-266.

⁹¹ Paul Boyer, *When Time Shall Be No More: Prophecy Belief in Modern American Culture* (Londra: Harvard University Press, 2009), 7-8.

önce yüklenen mesajları, ilgili mail adreslerine Kilise'nin göğe yükseltilmesinden sonraki ilk Cuma yollayacağı vaadini içermektedir.⁹²

Göğe yükseliş, “popüler kültürde uçuşan bir göstergedir.”⁹³ Göğe yükselişe inananlar bu fikri yaymak için, inanmayanlar ise genelde absürtlüğü ile alay etmek için bu temayı kullanmışlardır. *Six Feet Under* dizisinin ‘In Case of Rapture’ isimli bölümünde, göğe yükseliş inancını benimseyen bir kadın, sokağın öte yanında bir kamyonetin ufak bir kaza yapmasıyla arkasında yüklü, helyum balonlu şişme bebeklerin gökyüzüne doğru yükselişini gördüğünde, bu durumu göğe yükseliş hadisesinin gerçekleşmesi olarak değerlendirmiş, arabasından inip kendisinin de alınmasını bekleyerek sokağa atlamış, ancak kendisine bir aracın çarpmasıyla ölmüştür. Popüler kültürde bu anlatının başka bir örneği de Simpsonlar’dan gösterilebilir. 8 Mayıs 2005’te ‘Thank God It’s Doomsday’ isimli bölümde, Homer Simpson ‘Left Below’ isminde bir film izledikten sonra bu filmde etkilenir ve bu olayın ne zaman gerçekleşeceğine dair çözümler yapar ve belirlediği tarihe göre insanları bir tepeye toplar. Ancak göğe yükseliş gerçekleşmez ve insanlar bir süre sonra dağılır ve Homer’i aşağılamaya başlarlar. Ancak belirli bir zaman sonra Homer tek başına cennete alınır ve burada geride kalanların yaşadığı felaketleri izler ve Tanrı’dan kıyameti geri almasını ister. En sonunda Tanrı bu isteği kabul eder ve Homer rüyasından uyanıp normal hayatına devam eder.⁹⁴ Netice itibarıyla, hem inananlar hem de inanmayanlar açısından kıyamet anlatıları ve göğe yükseliş teması popüler kültürün bir unsuru haline gelmiştir:

“Göğe yükseliş, hayal gücünü harekete geçirmekte; dünyanın krizlerinden ve kaostan çekilip monolitik bir cennete alınma fantezisi insanları cezbetmektedir.”⁹⁵

Sonuç

Dispensasyonalistlere göre dünya tarihi yedi aşamadan oluşmaktadır. Âdem’in Cennet’ten kovulmasından dünyanın sonuna kadar olan dönemi ele alan bu düşüncede, tarihin her bölümünde insan ile Tanrı arasında farklı ilişkiler olduğu iddia edilmektedir. Bu dönemlerin her birinde insanoğlu başarısız olmuş ve Tanrı yeni bir dönem açmıştır. Dispensasyonalistlere göre, Yahudilerin Mesih’i reddetmesi ile kapanan beşinci dönemden sonra, içinde bulunulan dönem Kilise ya da Lütuf (*Grace*) çağı olarak isimlendirilmektedir. Bu dönem, Kilise’nin göğe yükseltilmesi ve sonrasında yedi yıllık felaket dönemi ile sona erecektir. Dünya tarihinin son dönemi ise Milenyum olacaktır. Dispensasyonalist düşüncenin kurucusu olan Darby’ye göre, Kilise göğe alınacağı için, Milenyum döneminde yer almayacaktır. Milenyum döneminde Mesih’in krallığında İsrailoğulları yaşayacaktır. Dispensasyonalizmin bu tarih anlayışı, özellikle Amerika’da Evanjelistler arasında yaygınlaşmıştır. Darby’nin göğe yükseliş ve Kilise ile İsrail’in ilahî planındaki yerini ayırmayla ilgili doktrinleri, hem İsrail’e yönelik bir desteği hem de Amerikan popüler kültüründe çeşitli etkileri beraberinde getirmiştir.

⁹² Pippin, “The Rapture in American Imagination”, 266.

⁹³ Pippin, “The Rapture in American Imagination”, 269.

⁹⁴ Pippin popüler kültürde göğe yükseliş anlatısının etkilerine dair birkaç örnekten daha bahsetmektedir. Bk. Pippin, “The Rapture in American Imagination”, 270-273.

⁹⁵ Pippin, “The Rapture in American Imagination”, 273.

İsrail'e ve Yahudilere tarihin sonunda büyük bir rol biçen dispensasyonalistlerin tarih felsefesi, bu düşüncenin ortaya çıkmasından günümüze varıncaya kadar geçmişte meydana gelmiş, şu an gerçekleşen ve gelecekte meydana gelecek bazı olayları kavramak için bir şablon sunmaktadır. Darby'nin kurguladığı tarih düşüncesinde, Yahudilere yeryüzünde kurulacak olan krallıkta ayrıcalıklı bir konum tahsis etmek, onun düşüncelerini benimseyen Evanjelik Hıristiyanların İsrail'e ve Yahudilere yönelik ilgilerini anlamaya yardımcı olacaktır.

Kaynakça

- Ariel, Yaakov. "An Unexpected Alliance: Christian Zionism and Its Historical Significance". *Modern Judaism - A Journal of Jewish Ideas and Experience* 26/1 (01 Şubat 2006): 74-100, <https://doi.org/10.1093/mj/kjj005>.
- Ariel, Yaakov. *An Unusual Relationship: Evangelical Christians and Jews*. New York: New York University Press, 2013.
- Ariel, Yaakov. "Israel in Contemporary Evangelical Christian Millennial Thought". *Numen* 59/5/6 (2012): 456-485.
- Balmer, Randall. *Mine Eyes Have Seen the Glory*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Balmer, Randall Herbert. *Encyclopedia of Evangelicalism*. Waco: Baylor University Press, 2004.
- Basham, Cortney S. *Hal Lindsey's The Late Great Planet Earth and the Rise of Popular Premillennialism in the 1970's*. Yüksek Lisans Tezi, Western Kentucky University: , 2012.
- Blackstone, William E. *Jesus is Coming*. Chicago: Moody Bible Institute, 1908.
- Blaising, Craig A. "The Future of Israel as a Theological Question". *Journal of the Evangelical Theological Society* 44/3 (Eylül 2001): 435-450.
- Boyer, Paul. *When Time Shall Be No More: Prophecy Belief in Modern American Culture*. Londra: Harvard University Press, 2009.
- Burnham, Jonathan David. *The Controversial Relationship Between Benjamin Wills Newton and John Nelson Darby*. Doktora Tezi, Oxford: University of Oxford, 1999.
- Cox, William E. *An Examination of Dispensationalism*. Philadelphia: Presbyterian and Reformed Publishing, 1963.
- Danker, Frederick William Danker. *The Concise Greek-English Lexicon of the New Testament*. Chicago: University of Chicago Press, 1886.
- Darby, John N. "On 'Days' signifying 'Years' in prophetic language". *StemPublishing*, erişim: 15.10.2023, <https://www.stempublishing.com/authors/darby/PROPHET/02002E.html>.
- Darby, John N. "The Apostasy of the Successive Dispensations". t.y., <https://plymouthbrethren.org/article/10886>.
- Donaldson, Terence L. "Supersessionism and Early Christian Self-Definition". *Jesus Movement in Its Jewish Setting* 3 (2016): 1-32.
- Elmas, Büşra. *Evanjelik Hıristiyanlarda Kıyamet İnanç*. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2017.
- Elmas, Büşra. "Hıristiyanlığın İlk Dönemlerinde Milenyalizm Meselesi". *Oksident* 2/1 (2020): 1-25.
- Elwell, Walter A. (ed.). *Evangelical Dictionary of Theology*. Michigan: Baker Book House, 1985.

- Fruchtenbaum, Arnold G. *Footsteps of the Messiah*. San Antonio: Ariel Ministries, 2003.
- Frykholm, Amy Johnson. *Rapture Culture*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Fuller, Daniel P. *Gospel and Law: Contrast or Continuum?: The Hermeneutics of Dispensationalism and Covenant Theology*. Michigan: Grand Rapids, 1980.
- Ice, Thomas D. "Harold L. Lindsey". *Dictionary of Premillennial Theology*, ed. Mal Couch, Kregel: Grand Rapids, 1996, 242-243.
- Kalafian, Michael. *The Impact of the Book of Daniel on Christology*. Doktora Tezi, New York: New York University, 1988.
- Kraus, C. Norman. *Dispensationalism in America: Its Rise and Development*. Louisville: John Knox Press, 1958.
- Landes, Richard. "Lest the Millennium be Fulfilled: Apocalyptic Expectations and the Pattern of Western Chronography 100-800 CE". *The Use and Abuse of Eschatology in the Middle Ages*, ed. W. Verbeke & D. Verhelst, Leuven: Catholic University, 1988, 137-211.
- Lindsey, Hal. *The Late Great Planet Earth*. Michigan: Zondervan Publishing, 1970.
- Marsden, George. *Fundamentalism and American Culture*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Perez, Anne. *Understanding Zionism*. Minneapolis: Fortress Press, 2023.
- Pippin, Tina. "The Rapture in American Imagination". *The Oxford Handbook of the Bible and American Popular Culture*, ed. Dan W. Clanton & Terry R. Clark, Oxford: Oxford University Press, 2021, 262-275.
- Ryrie, Charles C. *Dispensationalism*. Michigan: Moody Publishers, 1995.
- Sandeen, Ernest Robert. *The Roots of Fundamentalism*. Michigan: Grand Rapids, 1978.
- Scofield, C. I. *The Scofield Study Bible*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Scofield, C. I. *What Do the Prophets Say*. Philadelphia: The Sunday School Times Company, 1918.
- Spector, Stephen. *Evangelicals and Israel: The Story of American Christian Zionism*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Sutton, Matthew Avery. *American Apocalypse*. Massachusetts: Harvard University Press, 2014.
- Sweetnam, Mark S. "Defining Dispensationalism: A Cultural Studies Perspective". *Journal of Religious History* 34/2 (2010): 191-212.
- Walvoord, John F. *Daniel: The Key to Prophetic Revelation*. Chicago: The Moody Bible Institute of Chicago, 1971.
- Weber, Timothy P. "Millennialism". [E-kitap] *The Oxford Handbook of Eschatology*, ed. Jerry L. Walls, Oxford: Oxford University Press, 2008, 365-383.
- Weber, Timothy P. *On the Road to Armageddon: How Evangelicals Became Israel's Best Friend*. Michigan: Baker Academic, 2004.
- Wojcik, Daniel. *The End of the World as We Know It*. New York: New York University Press, 1997.
- Yamaç, Muhammed. "Evanjelik Dinî Hareketin Teo-Sosyolojik Paradigması". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 8/2 (2022): 704-726.

Amerikan Fundamentalizmde Televaizliğin Önemi: Pat Robertson Örneği

The Importance of Televangelism in American Fundamentalism: The Case of Pat Robertson

Huriye Abaydın

İstanbul Ü. SBE
Doktora Öğrencisi
Türkiye

Araştırma Makalesi
Research Article

Geliş : 30.10.2023

Kabul : 22.01.2024

Yayın : 30.06.2024

Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.

Özet

Fundamentalistler 20. asrın başında Amerikadaki evanjelikler arasında aşırı liberalleşmeye ve özellikle de Kutsal Kitap üzerinde yapılan yoğun kritiklere tepki olarak ortaya çıkan bir gruptur. İsimlerinin fundamentalist olarak anılması 20. yüzyıl başında yazılan *The Fundamentals* adlı eser sebebiyledir. Kutsal Kitap'ı literal olarak okuyan fundamentalistlerin ayırıcı bir özelliği de binyılcı anlayışa sahip olmalarıdır. Modernlik karşıtı bir hareket şeklinde ortaya çıkmalarına rağmen fundamentalistlerin modern dönemin önemli göstergelerinden medyayı çok iyi kullanmaları önceden olmayan televanjelist kavramını ortaya çıkarmıştır. Bu grup ilk başlarda radyo, daha sonra televizyon ve son dönemlerde interneti yetkin olarak kullanmıştır. Özellikle se-yirciyle birlikte yapılan programlarda detaylı tasvirlerle Yeni Ahit okumaları, dua saatleri ve etkili vaazlar verilir. Bu kişiler arasında önde gelen bir isim Pat Robertson, kurduğu uydu ağıyla ve yaptığı kesintisiz yayınlarla kısa sürede büyük kitlelere ulaşmış ve Amerika'da dini yayıncılık alanında önemli bir isim olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Hıristiyanlık, Fundamentalizm, Pat Robertson, Televanjelizm.

Abstract

Fundamentalists are a group that arose among American evangelicals in the early 20th century as a reaction to extreme liberalization and especially intense criticism of the Bible. They are called fundamentalists because of *The Fundamentals*, written at the beginning of the 20th century. A characteristic of fundamentalists who read the Bible literally is their millenarianism.

Although they began as an anti-modernist movement, fundamentalists' extensive use of the media, one of the most important indicators of modernity, gave rise to the previously unknown concept of televangelists. This group has been adept at using radio, then television, and more recently, the Internet. New Testament readings with detailed descriptions, prayer times, and effective sermons are given, especially in programs with an audience. Pat Robertson, a prominent figure among these people, reached large audiences quickly with his satellite network and his continuous broadcasts and became an important name in the field of religious broadcasting in America. **Keywords:** History of Religions, Christianity, Fundamentalism, Pat Robertson, Televangelism.

Giriş

Fundamentalizm özellikle 19. asırdaki din karşıtı ideolojilerin yükselmesine ve bununla birlikte dindarların da gün geçtikçe liberalleşmesine karşı ortaya çıkmış reaksiyoner bir harektir. Kelime itibarıyla *fundamental*, yani “köklere dönüş”, köktencilik anlamına gelen *fundamentalizm*, terim anlamıyla “köktendincilik” olarak tercüme edilmektedir. Fundamentalist kavramı sonraları diğer dinlerdeki aşırılıkları belirtmek için de kullanılmışsa da, evanjelikalizmin bir alt türü olarak ortaya çıktığı düşünüldüğünde, onun öncelikle Amerikan Protestanlığına ait bir kavram olduğu söylenebilir. Özellikle 1920’lerden sonra Amerika’da sıkça dile getirilen bu kavram sekülerleşme ve liberalleşmeye karşı mücadele etmeyi savunan ve bunu da iyi bir Hıristiyanlık göstergesi kabul eden bir anlayışı yansıtmaktadır. Günümüzde de anti-modernist olarak tanımlanan bu grubun temel iddiaları arasında literalizm, pietizm ve milenyarizm bulunmaktadır.¹ Bazı yazarlar tarafından ideoloji olarak tanımlanan fundamentalizm anlayışı, 1920 ilâ 1940 yılları arasında ortaya çıktığı ilk dönemde görüş farklılıkları sebebiyle Baptist, Metodist ve Presbiteryenler arasında bölünmelere yol açıp bir süre etkisi azalsa da 1960’larda dünya bazında yaşanan karışıklıkların ardından 1970’lerde bağımsız cemaatlerde ve televanjelistlerin takipçileri arasında tekrar görünürlük kazanmıştır.²

20. asrın başlarında *Scofield Reference Bible* ve yine bu oluşumun temellerinin ele alındığı *The Fundamentals* isimli iki eser yayınlanmış ve bunlar fundamentalist görüşlerin temel kaynakları kabul edilmiştir. *The Fundamentals* kitabında fundamentalist kiliselerin temel ve gerekli beş noktası şeklinde adlandırılan şartlar üzerinde titizlikle durulmuştur. Bu şartların birincisi, Kutsal Kitap’ın hatasız ve Tanrı tarafından ilham edilmiş bir kitap olduğuna inanılmasıdır. Özellikle 18. ve 19. asırda yoğun olarak yapılan Kutsal Kitap kritiklerine tepki olarak bu şart en başa alınmıştır. İkincisi, İsa Mesih’in, annesinden bakire doğumuna inanılmasıdır. Kutsal Kitap kritiklerinin en fazla eleştirdiği hususlardan birinin mucizeler olması hasebiyle bu konunun üzerinde de hassasiyetle durulmaktadır. Diğer mucizeler bir yana bu durum en nihayetinde İsa Mesih’in tanrısallığına halel getirebilecek bir konu olması sebebiyle ayrı değerlendirilmiştir. Diğer üç şart, kefarete teorisinin önemi, fiziksel dirilişin gerçekliği ve İsa Mesih’in mucizeleridir.³ Genel olarak temel kabul ettikleri hususiyetlerin mucize grubunda yer alması fundamentalistlerin seküler din anlayışına karşı tepkilerini ortaya koymaktadır.

Fundamentalistlerin kaynak metin olarak kullandıkları bir diğer eser *Scofield Reference Bible*’dir. 20. asrın başında Cyrus Ingerson Scofield tarafından yazılan mukayeseli, çapraz referanslarla genişletilmiş ve notlandırılmış bu Kutsal Kitap çevirisinde premilenyalist bakış açısı muhafaza edilmiştir. Bu çeviri ilk çıktığı dönemde çok satan, meşhur bir kitap olmuş; tekrar tekrar baskılarla çoğaltılmış ve fundamentalistler tarafından özel olarak açılan Kutsal Kitap kurslarında eğitim kitabı olarak kullanılmıştır. Daha sonra da 1967’de bir grup fundamentalistin editörlüğünde revize edilerek son hâline getirilmiştir. Yapılan son baskısının önsözünde kitap, güvenilir bir çeviri olarak tavsif edilmiş, yazarı Cyrus’un “muhteşem eseri” şeklinde adlandırılmış ve genel olarak “olağanüstü başarılı” diye vurgulanmıştır.

Scofield Kutsal Kitabı’nın editörler tarafından yazılan önsözünde bu kitapta yapılan referanslar sayesinde Kutsal Kitap’ın herkes tarafından iyi anlaşılmasının hedeflendiği belirtilir. Verilen referanslarla Kutsal Kitap’ı okuyan kişi, metinleri bir bütün hâlinde görebilir.⁴ Metin arası

¹ Ali Rafet Özkan, *Fundamentalist Hristiyanlık: Yedinci Gün Adventizmi* (Ankara: Alperen Yayınları, 2002), 12.

² Jared Wicks, “Fundamentalism”, *Dictionary of Fundamental Theology*, ed. Rene Latourelle (New York: The Crossroad Publishing Company, 1994), 320.

³ Edith L. Blumhofer, “Fundamentalism”, *The Encyclopedia of Protestantism*, ed. Hans J. Hillerbrand (New York, Londra: Routledge, 2004), 501-502; *The Fundamentals*, Chicago: Testimony Publishing Company.

⁴ *The Scofield Study Bible*, ed. C. I. Scofield vd. (New York: Oxford University Press, 2002), ix.

yapılan açıklamalar ve mukayeselerle fundamentalist bakış açısına göre Kutsal Kitap'ın nasıl anlaşılması gerektiği okuyanlara dikte edilmektedir. Mesela, "Vahiy" kitabının girişindeki açıklama bölümünde kendilerinin kabul ettikleri türbülasyon görüşlerini 4-19 bölümlerine dayandırdıklarına dair notlar vardır.⁵

Scofield'ın bu çevirisi öncelikli bir yere sahip olmakla birlikte fundamentalistler Kutsal Kitap'ın literal anlamda tamamının doğru ve hiçbir hususta yanılmaz olduğunu, hakikatin sadece kendi tekellerinde bulunduğunu ve bu kitaba uymayan herkesin en azından günahkâr olduğunu iddia ederler. Bununla birlikte misyoner karakterlidirler ve insanları içine düştükleri günah bataklığından kurtarmak için ellerinden geleni yaptıklarını düşünürler. Bu doğrultuda hareket eden fundamentalistlerin evliliklerinde, aile hayatlarında, çocuklarına karşı davranışlarında belirleyici yaklaşımın korku olduğu, onları uyarırken de cehennemle korkuttukları ve sözlerine uyulmadığında dışlayıcı ifadeler kullandıkları görülmektedir.⁶

1. Amerikan Fundamentalizmi

Fundamentalizm, Amerika'da Protestanlığın bir alt kolu kabul edilen evanjelizmin içerisinden çıkmış ve evanjelizme benzer ilkeleri savunmuştur.⁷ Protestanlıktan neşet eden fundamentalistler, Kutsal Kitap'ta anlatılanları tamamen gerçek olduğunu benimseyerek metnin otoritesini kayıtsız-şartsız kabul etmiş ve kitabın herhangi bir şüpheye mahal vermeksizin kurtuluş için gerekli temelleri ortaya koyduğunu düşünmüşlerdir. Bu açıdan değerlendirildiğinde Kutsal Kitap'a bağlılık, evanjelikler için de önemli bir husustur fakat bu konuda fundamentalistler evanjelistleri de aşmıştır. Esasen bu özellik Protestanlığın ortaya çıktığı dönemlerde dile getirilen bir vakiadır. Fakat bu anlayış zamanla, bilhassa aydınlanma sonrasında, eski önemini yitirmiş, pozitivist dönemden sonra da neredeyse yok olmaya yüz tutmuştur. Daha sonra öncelikle evanjelistler arasında tekrar yeşermiş ve evanjelistlerin arasından çıkan fundamentalistler tarafından en üst seviyeye taşınmıştır. Bununla birlikte fundamentalizm tam anlamıyla bir mezhep olarak kabul edilmemektedir.⁸ Bir üst tanım şeklinde tarif edilen bu kavram, sadece Hıristiyanlıkta değil, diğer birçok dinde de aşırı uçlardaki kimseleri tanımlamak için kullanılmıştır.

Fundamentalistlerin sahip oldukları görüşleri diğer mezhepler de paylaşırsa da fundamentalistleri diğerlerinden ayıran en önemli hususiyetlerden biri onların premilenyalist görüşe sahip olmalarıdır. Premilenyalizm Amerikadaki Protestan fundamentalizm/evanjelizm teolojisinin özüne ait bir Hıristiyan eskatolojisidir. Genelde karışıklık dönemlerinde ortaya çıkan ve Tanrı'nın tarihin sonunda insanları nasıl yargılayacağı ve nasıl cezalandıracağı konusunda bilgi veren bir inanıştır. Fundamentalistlerin bu anlayışına göre kıyamet öncesi çıkacak kaosta kendileri gibi inananlar Tanrı tarafından göğe kaldırılacaktır (*rapture*). Ardından çıkacak kargaşada (*tribulation*) Tanrı kendilerinden olmayan diğer herkesi cezalandıracaktır. Bu, kaos hâli nihayete erip günahkârlar cezalandırıldıktan sonra göğe kaldırılanların tekrar yeryüzüne döneceği ve Mesih'le birlikte bin yıl boyunca huzur içinde yaşayacağına inandıkları bir inancı

⁵ *The Scofield Study Bible*, 1717.

⁶ Konuyla ilgili örnekler için bkz. Rod L. Evans & Irwin M. Berent, *Fundamentalism: Hazards and Heartbreaks* (Illinois: Open Court Publishing, 1990), 7-10. Verilen örneklerden birinde fundamentalist bir kilisenin üyesi George Guzman, günah işleme korkusuyla bir yıl boyunca evinden dışarı adım atmadığını söyler.

⁷ Her ne kadar fundamentalistlerin evanjeliklerden çıktığı kabul edilse de bazı yazarlar 19. asırda ortaya çıkan dispensasyonalist hareket ve Princeton Teolojisi'nin birleşiminden neşet ettiğini iddia etmektedir. Bkz. Ernest R. Sandeen, "Toward a Historical Interpretation of the Origins of Fundamentalism", *Church History* 36/1 (1967): 67. Bununla birlikte dispensasyonalist din anlayışının fundamentalistler arasında benimsendiği genel bir kabuldür.

⁸ Evans & Berent, *Fundamentalism: Hazards and Heartbreaks*, 1.

yansıtmaktadır. Bu inanışları sebebiyle kendilerine binyılcılar anlamında premilenyalist denilir. Görüşlerini Kutsal Kitap'ın "Vahiy" bölümüne dayandırırılar: "Sonra bir meleğin gökten indiğini gördüm. Elinde dipsiz derinliklerin anahtarı ve büyük bir zincir vardı. Melek ejderhayı –İblis ya da Şeytan denen o eski yılanı– yakalayıp bin yıl için bağladı. Bin yıl tamamlanınca dek ulusları bir daha saptırmasın diye onu dipsiz derinliklere attı, oraya kapayıp girişi mühürledi. Bin yıl geçtikten sonra kısa bir süre için serbest bırakılması gerekiyor" (Vahiy, 20:1-3).⁹ Bu ifadeler fundamentalistlerin Mesih'le geçirecekleri bin yılın referansı kabul edilmektedir.¹⁰ Bu doğrultuda fundamentalist anlayışa sahip inananların ortak özelliğini belirleyen inançlardan birinin premilenyalizm olduğu görülmektedir.

Fundamentalistlerin evanjeliklerden ayrıldıkları hususlar ise yedi başlık altında sıralanabilir:

- 1) Bilim ve uzmanlık konusunda şüpheci ve entelektüellik karşıtı olan fundamentalistler, inancın daha iyi anlaşılması için akademik çalışmalar konusunda müntesiplerini cesaretlendiren evanjeliklerden ayrılırlar.
- 2) Evanjelikler, Kutsal Kitap'ın yazıldığı kültürü ve koşulları anlamının gerekli olduğuna inanırken fundamentalistler, Kutsal Kitap'ın nasıl yazıldığı konusunda mekanik bir bakış açısına sahiptir.
- 3) Fundamentalistler, Kutsal Kitap'ın yorumlanmasına literal açıdan yaklaşırken evanjelikler, Kutsal Kitap'ın zengin bir tarih, şiir, kehanet, mecaz ve semboller içerdiğini kabul eder ve buna göre anlaşılması gerektiğini savunurlar.
- 4) Evanjelikler, Hristiyan inancının esasları üzerine diğerleriyle herhangi bir müzakereye girişmeseler de bu farklılıkların onlarla işbirliğini engellemediği görüşünü benimserken fundamentalistler, kendilerinin Hristiyanlık anlayışını kabul etmeyen diğer Hristiyanlarla ilişki kurmayı reddederler.
- 5) Fundamentalistler, çoğunlukla kültürlerinin inançlarını etkilemesine izin verirler. Bu sebeple ırksal bakımdan diğerlerine hoşgörüsüz yaklaşır, İncil'de bahsedilen refah öğretisini¹¹ kabul eder ve siyasette sağcı görüşleri desteklerler. Buna karşın evanjelikler, kendilerinininki de dâhil olmak üzere kültürleri Kutsal Kitap'a göre sorgularlar.
- 6) Evanjelikler, Yeni Ahit'te buyurulduğu gibi Hristiyanların toplumun tuzu ve ışığı olmaları gerektiği kanaatini taşıırken fundamentalistler, yakın dönemlere kadar Hristiyanlığın kitabı Yeni Ahit'te sosyal tavsiyeler olduğunu inkâr ederlerdi.
- 7) Fundamentalistler, Mesih'in yeryüzüne ikinci gelişi konusunda belli başlı fikirlerde ısrarcıyken evanjelikler, Mesih'in dünyaya tekrar gelişi konusundaki ayrıntılarda yorum farklılıklarının olabileceğini kabul ederler.¹²

Anlaşılabacağı üzere fundamentalist gruplar daha literalist, daha sabit, daha katı kurallara ve görüşlere sahipken evanjelikler, her ne kadar fikirleri yaklaşık olarak aynı olsa da onlarla mukayese edildiğinde daha yumuşak, gerektiğinde işbirlikçi ve anlaşmaya yatkındırlar.

⁹ Metin içindeki Kutsal Kitap pasajları, *Kutsal Kitap: (Tevrat, Zebur, İncil) Yeni Çeviri* (Kore: Kitab-ı Mukaddes Şirketi & Yeni Yaşam Yayınları, 2014) kitabından alınmıştır.

¹⁰ Robert K. Whalen, "Premillennialism", *Encyclopedia of Fundamentalism*, ed. Brenda E. Brasher (New York: Routledge, 2001), 383.

¹¹ Özellikle televaizlerin de üzerinde ısrarla durduğu refah öğretisi İncil'e dayandırılmaktadır. Bu yoruma göre Tanrı, insanların maddi bakımdan refah içinde ve mutlu olmalarını ister. Yoksulluk ve hastalık Tanrı'dan dolayı değil, inananların Hristiyan tutum ve anlayışları sebebiyledir. Fedakârlığın ve acı çekmenin çağdaş Hristiyanlık mesajıyla bir ilgisi bulunmamaktadır. Dahası ekonomik başarının anahtarlarının Yeni Ahit'te bulunduğu, bunun için de insanların bağış yaparak daha çok zenginleşeceği iddia edilmektedir. Jeffrey K. Hadden & Anson Shupe, "Televangelism in America", *Social Compass* XXXIV/1 (1987): 61.

¹² Harriet A. Harris, *Fundamentalism and Evangelicals* (Oxford: Oxford University Press, 2008), 6.

Fundamentalistleri tehlikeli kılan nokta onların uzlaşmaya yanaşmayan ve şiddete meyyal din kabulleridir. Bu doğrultuda Amerika Birleşik Devletleri'nde Rahip Jim Jones önderliğinde topluca intihar eden 913 kişi, liderlerinin kendilerini Armageddon'un¹³ çok yakında nükleer bir silâhla vuku bulacağına ikna etmesi üzerine bu eylemi gerçekleştirmiştir. Yine aynı şekilde 1995'te, patlayıcı yüklü bir kamyonla Oklahoma şehri federal binasına saldıran ve 168 kişinin ölümüne sebep olan aşırı sağ Hıristiyan akımına mensup Timothy McVeigh, dünyanın her an sona ereceğine inanan Davidian grubu taraftarı yazar Ron Cole'un hayranıdır.¹⁴ Bu üç örnekler dışında ayrıca Amerikan Anayasası'nda izin verilen kürtaj hakkına da karşı çıkmaktadırlar. Bu konuda 1988'de *Kurtarma Operasyonu* adı altında bir grup kurup klinikler önünde gösteri yapmış ve içeriye girecek kadınlara mâni olmuşlardır. Haklarında çıkan mahkeme kararlarına rağmen bu eylemlerinden vazgeçmeyip yeri geldiğinde hapse girmeyi göze almışlardır. Hatta fundamentalist televizyonculardan Jerry Falwell, göstericilerin yaptığı bu eylemler için kendisini bu grubun "amigosu" olarak tavsif edip onları desteklediğini belirtmiştir.¹⁵ Yine çalışmamızda ele aldığımız Robertson'ın, Venezuela Devlet Başkanı Hugo Chavez'in öldürülmesine yönelik çağrısı fundamentalistlerin bu konuda ne kadar ileri gidebileceklerini göstermektedir.¹⁶ Bununla birlikte fundamentalistleri bastırma ve zorlamanın bir seçenek olarak kabul edilemeyeceği de savunulmaktadır. Zira fundamentalistlerin bu kadar içine kapanık ve bağınaz bir hâle gelmesinde asrın başında yaşadıkları Scopes davasının¹⁷ önemi ve bu süreçte aşağılanmalarının mühim bir etken olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda bazı yazarlar köktendincilerin her hususta bir komplo teorisi sezindiklerini ve bunun sonucunda bazen şeytani öfkeye kapıldıklarını iddia ederler.¹⁸

Fundamentalist hareketlerin bu kadar etkin olmasında, başka birçok faktörle birlikte, televanjelist olarak adlandırılan ve medya yoluyla insanlara vaazlarına ulaştıran kimselerin önemi büyüktür. Aslında modernizme karşı bir tepki hareketi olarak ortaya çıkmış bir hareket olsa da, müntesiplerinin modern dönemin teknolojik aygıtlarını iyi derecede kullandıkları görülür. Bilhassa Amerika'da bazı etkili vaizler, fundamentalist hareketin yayılmasında önemli isimler olarak kabul edilir. Bu isimler arasında Jerry Falwell ve bizim bu metinde bilhassa incelemeye tâbi tutacağımız Pat Robertson dikkat çeken kişilerdir. Onların yaptıkları konuşmalar ve insanlar üzerinde bıraktıkları etkiler, fundamentalizmin medya yoluyla ne kadar yayıldığını göstermesi bakımından mühim örneklerdir.

¹³ Yeni Ahit'te "Vahiy" kitabında anlatıldığına göre, iyilikle kötülük arasında yapılacak son savaşın yeri ve bu savaşa verilen ad Armageddon'dur. Büyük günde bütün dünya ve yeryüzü krallarının katılacağı bir savaş olarak kabul edilmektedir. Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü* (İstanbul: Vadi Yayınları, 2017), 51.

¹⁴ Şule Akbulut Albayrak, *Hristiyan Fundamentalizmi* (İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2007), 58-59. Fundamentalistlerin bu aşırı davranışlarını ve özellikle eskatolojik anlayışla ilgili yaptıkları yorumları detaylıca anlatan bir kitap için bkz. Grace Hallse, *Tanrı'yı Kıyamete Zorlamak*, çev. Mustafa Acar & Hüsnü Özmen (Ankara: Kim, 2003).

¹⁵ Nancy T. Ammerman, "North American Protestant Fundamentalism", *Fundamentalisms Observed*, ed. Martin E. Marty and R. Scott Appleby (Chicago: The University of Chicago Press, 1984), 45.

¹⁶ Albayrak, *Hristiyan Fundamentalizmi*, 133. Bu konu basına da yansımış ve Robertson daha sonra bu ifadesini geri alarak özür dilemiştir.

¹⁷ 20. yüzyılın başında okullarda evrim teorisinin öğretilmesi yasaklandığında, John Scopes isimli bir biyoloji öğretmenin bu yasağı delmesi sebebiyle dava açılmıştır. Bu dava fundamentalistler ve evrimciler arasında gerçekleşmiş ve sonunda her ne kadar fundamentalistler kazanmış gibi görünse de dava sürecinde fundamentalistler yaptıkları savunmalarla çok gülünç duruma düşmüşlerdir. Dava sürecinin fundamentalistleri tamamen hırslandırarak daha uzlaşmaz hâle dönüştürdüğü ifade edilmektedir. Bkz. George M. Marsden & William L. Svelmoe, "Evangelical and Fundamental Christianity", *Encyclopedia of Religion*, Second Edition, ed. Lindsay Jones (Detroit: Thomson Gale, 2005), 5: 2889-2890.

¹⁸ Karen Armstrong, *Tanrı Adına Savaş*, çev. Murat Erdem (İstanbul: Alfa, 2016), 567.

2. Medyanın Kullanımı

Medya organları ortaya çıktığından itibaren her alanda etkin bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Yazılı medyanın tarihi çok eski olmakla birlikte özellikle radyo ve televizyonla insanlara anında bilgi ileten ve bunu ses ve görüntüyle yapan aygıtlar önceliklerden çok daha etkili olmuştur. 19. asrın sonlarında ortaya çıkan radyo, kitle iletişim araçları arasında uzun süre etkin biçimde kullanılmıştır. Kitle iletişim araçlarının kullanılmasında öncelikli amaç bilgilendirme ve sosyo-kültürel açıdan geliştirmeyken daha sonraları her grubun kendi amaçları doğrultusunda kullanabilecekleri bir propaganda aracına dönüşmüştür. Bu husus dönem dönem tartışmalara da konu olmuş, bazı gözlemciler medyanın, ideolojik açıdan izleyicilere hükmettiğini iddia ederken bazılarıysa insanların kültürel açıdan fikirlerinin ve söylemlerinin yansıtıldığı bir çeşit tuval görevi gördüğünü söylemiştir.¹⁹

Bu tartışmaların yanı sıra eğlenceye ve seküler hayata yönelik taraflarının çoğunlukta olması hasebiyle medya ilk başlarda dinî çevreler açısından pek tasvip edilmeyen, hatta uzak durulması gereken bir aygıt olarak görülmüştür. Fakat bir süre sonra özellikle evanjelistler ve fundamentalistler tarafından dinî propaganda amacıyla çokça kullanılmaya başlanmıştır. Adı geçen bu gruplar radyonun ilk günlerinden itibaren ve daha sonra televizyonla birlikte aktif bir şekilde kitlesel medya araçlarını kullanmış ve bu sayede birçok kişiye ulaşma imkânı yakalamışlardır. Bu açıdan değerlendirildiğinde Kuzey Amerika'da evanjelik lider Billy Graham teknolojinin tüm imkânlarını kullanmış, hatta bazılarınca “medyatik bir figür” olarak vasıflandırılmıştır.²⁰

Dinî yayıncılık alanında radyonun kullanılması neredeyse radyonun icat edilmesiyle aynı tarihlere denk düşmektedir. ABD Ticaret Bakanlığından ilk radyo lisansı alan KDKA Pittsburgh istasyonu 2 Ocak 1921'de Calvary Piskoposluk Kilise korusunun ayinini yayınlamış ve sonra bu ayin, haftalık olarak Pazar akşamlarının program çizelgesine dâhil olmuştur.²¹

Radyoyu dinî propaganda aracı olarak kullanan ilk isim Şikago İncil Mabedi'nin evanjelist rahibi Paul Rader olmuştur. 1922'de radyo aracılığıyla insanlara İncil'i vaaz eden Rader, bir süre sonra her pazar on dört saatlik programlar yaparak insanlara ibadet hizmeti sunmuştur. Bu hizmetler arasında, koro ile org konserleri, Şifa Saati ve İncil Drama Saati gibi popüler başlıklara yer vererek dinleyici sayısını çoğaltmıştır. Aynı yılda Aimee Semple McPherson adında bir evanjelist kadın vaiz, radyonun mesajın yayılmasında ne kadar etkin olduğunu fark edince bu şekilde yayın yapmaya başlamış ve radyodan vaaz veren ilk kadın olmuştur. Bu yıllarda radyodan mesajlarını iletenler sadece evanjelistler ve fundamentalistler de değildi. Yeni Dinî Akımlara dâhil edilebilecek birçok isim de böyle yayınlar yapmıştır.²² İlk başlarda bu tarz dinî programlar sayı bakımından daha az izleyiciye sahipken zamanla geniş kitlelere ulaşmıştır. Charles E. Fuller'in 1940'larda yaptığı yayınları yirmi milyon kişi dinlemiştir. Program içeriğinde profesyonel bir koroyla seslendirilen İncil şarkıları, Fuller'in vaazları ve dinleyiciler tarafından gönderilen Tanrı'ya yönelik yazılmış mektupların okunması gibi kısımlar vardı.²³ Radyo yayınları güçlendikçe bu tarz programların sayısı da artmış ve sonunda bazı yayıncılar kendilerine istasyon olarak özel radyolar açabilecek güce erişmişlerdir. İlerleyen yıllarda televizyon yayınları başlayınca radyodaki bu serüven televizyon ekranlarına da taşınmıştır.

¹⁹ Stewart M. Hoover, “Media and Religion”, *Encyclopedia of Religion*, Second Edition, ed. Lindsay Jones (Detroit: Thomson Gale, 2005), 9: 5805.

²⁰ Hoover, “Media and Religion”, 9: 5806.

²¹ Gregor T. Goethals & Phillip Charles Lucas, “Religious Broadcasting”, *Encyclopedia of Religion*, Second Edition, ed. Lindsay Jones (Detroit: Thomson Gale, 2005), 11: 7710.

²² Goethals & Lucas, “Religious Broadcasting”, 7710.

²³ Goethals & Lucas, “Religious Broadcasting”, 7711.

1950'li yıllarda pek çok kişi bağımsız olarak televizyon programları yaparak oldukça fazla sayıda kimseye seslerini duyurmuşlardır. Özellikle hasta ve evinden çıkamayan, pazar ayınlarına katılamayan kimselere hizmet götürme adı altında başlayan bu programlar bir süre sonra daha da çoğalmıştır. Bu tarihten sonra tüm dinî gruplar televizyon üzerinden vaazlar vermeye, Kutsal Kitap dersleri gibi programlar yapmaya başlamışlardır. Özellikle uydu yayınları etkin bir şekilde kullanılır hâle geldiğinde bağımsız dinî ağlar da ortaya çıkmıştır.

Bu konuda öncü olan Pat Robertson, Christian Broadcasting Network'ü (CBN) kurarak dinî yayın konusunda farklı bir formata yönelmiştir. Kendisinden sonra ortaya çıkacak birçok yayın ağı da benzer formatlar kullanmıştır. Bu girişimlerin sonunda kesintisiz dinî televizyon-radyo yayınları ve uydu teknolojisiyle dünyanın dört bir yanına ulaşılmıştır. 1959'da aldığı bir UHF istasyonu ile yayına başlayan Robertson,²⁴ gelişen teknolojiyle birlikte kurduğu bu ağı genişletmiştir. Fundamentalistlerin din konusunda medyayı etkin bir şekilde kullanmasıyla daha önce olmayan "televanjelist" kavramı ortaya çıkmıştır.

Her ne kadar fundamentalistler kitle iletişim araçlarını yoğun bir şekilde kullansalar da dinî yayın yapma konusunda ilk teşebbüs, radyoda olduğu gibi televizyonda da 1940'ta Katolik ve Protestan grupların Paskalya ayınlarını canlı yayınlamasıyla gerçekleşmiştir.²⁵ Daha sonra ise Billy Graham, Jerry Falwell ve Pat Robertson gibi isimler dinî yayıncılık alanında bağışçılarının da büyük desteğiyle uzun süreli kalıcı yayınlar yapmaya başlamışlardır. Televizyon üzerinden insanlara duygusal Yeni Ahit parçalarını detaylı tasvirlerle anlatarak yapılan vaazlar, izleyiciler üzerinde de büyük etkiler bırakmıştır. Bununla birlikte canlı olarak seyirciyle yapılan programlarda katılımcıların daha çok kadınlar olması da dikkati çeken hususlardandır. Yapılan araştırmalarda 2002 tarihli verilere göre bir ayda, genellikle yetişkin grubundan 132 milyon kişinin, yani nüfusun yüzde 52'sinin televizyon ve radyo üzerinden bu dinî yayınları izlediği anlaşılmaktadır. Anketin verilerine göre bu kitlenin çoğunluğunu kadınlar, bilhassa Afro-Amerikan kadınlar oluşturmaktadır. Dinî yayın yapan programları izleyen ayda yaklaşık doksan milyon insan, haftalık Hıristiyan kiliselerine giden kişi sayısına denk düşmektedir.²⁶ Bu rakamlar, yapılan yayınların kiliseye gidip ibadet etme gibi klasik dinî vecibeleri yerine getirmeyle kıyaslandığında insanlara ulaşmakta ne kadar etkili bir yol olduğunu göstermektedir.

Önce radyoyu sonra televizyonu iyi kullanmaları ve son zamanlarda internet ortamında da etkin bir şekilde varlık göstermeleri sebebiyle fundamentalistler misyonerlik görevlerini bu kanallar aracılığıyla aktif bir şekilde yerine getirmektedir. Şüphesiz misyonerlik ve yayıncılık diğer dinlerde veya diğer Hıristiyan mezheplerinde de vardır ve son zamanlarda internetin de yayılmasıyla her grup bu imkânı yoğun bir şekilde kullanmaktadır. Fakat biz bilhassa Amerika'daki fundamentalistleri değerlendirip bunlar arasında meşhur ve alanın kurucu isimlerinden sayılan Pat Robertson'ın medyayı kullanarak insanlar üzerinde bıraktığı etkiyi inceleyeceğiz.

3. Pat Robertson ve Televizyon

Amerika'da zengin bir politikacının çocuğu olarak dünyaya gelen Pat Robertson (1930-2023), hukuk eğitimi almış ve hayatının gençlik yıllarında dinî konularla ilgilenmemiştir. Hatta üniversite döneminde içkiye, kart oyunlarına ve kadınlara karşı zaafı olduğuyla ilgili

²⁴ Goethals & Lucas, "Religious Broadcasting", 7712.

²⁵ Glenn W. Shuck, "Televangelism", *The Encyclopedia of Protestantism*, ed. Hans J. Hillerbrand (Routledge: New York, Londra, 2004), 422.

²⁶ Goethals & Lucas, "Religious Broadcasting", 7709.

şöhretinden bahsedilmiştir.²⁷ Onun dine karşı ilgisi daha sonraki dönemlerde ortaya çıkacaktır. Otobiyografik kitabı *Shout it from the Housetops*'ta bu serüvenini anlatır ve dindar bir kişi olan annesinin kendisine gönderdiği mektubunda “Pat, Tanrı'nın hayatın için bir planı var ve sen o planın merkezinde yer almadıkça asla mutlu olamayacaksın.”²⁸ diye yazdığını söyler. Sonunda annesinin telkinlerine ve kendi iç arayışlarına engel olamayıp bir gün karısına papaz olma isteğini açar ve karısıyla birlikte her pazar farklı kiliseleri gezerek kendilerini ait hissettikleri bir yer aramaya başlarlar. Sonunda bu hissi evanjelik kilisede deneyimlerler. Bu kararını annesine bildirdiğinde, annesinden, kendisinin İsa'yı tanımadığı, dolayısıyla papaz olmayı başarsa bile herhangi bir papazdan öteye geçemeyeceği cevabını alır. Aynı zamanda manevi gelişimine katkıda bulunması için onu Cornelius Vanderbreggen adlı bir papazla tanıştırır.²⁹ Robertson, eserinde Vanderbreggen'in kendi hayatında büyük etkisi olduğunu ve onu dinî açıdan yönlendirdiğini yazar. Robertson'ın kişisel açıklamalarından anlaşılacağı üzere kendisinin bizzat seçilmiş olduğuna inanmış, insanlar için bir şeyler yapma azmiyle yola çıktığına kani olmuş, böylece karizmatik lider olma yolunda adım atmıştır.

Robertson'ın dinî süreçteki bu yolculuğu sadece papazlıkla kalmaz ve bir süre sonra hem siyasi anlamda hem de insanlar üzerinde etki bırakmasıyla daha ileri derecelere evrilir. Kurduğu üniversitesiyle kendi düşüncelerine destekçi kişiler yetiştirmesi yine onun fikirlerini yayma çabalarındandır. Öncesinde de ifade edildiği gibi, özellikle dinî yayınlar konusundaki egemenliği ve sonrasında siyasete atılması, hatta 1988 seçimlerinde Amerikan başkanlığı için aday olması onun gücüne işaret etmektedir. Seçimi kazanamadığıdaysa, siyasetten tamamen çekilmemiş, aksine arka planda belirleyici güç olarak devam etmiştir. Hakkında kitap yazan ve onu “Amerika'nın en tehlikeli adamı” olarak tavsif eden Robert Boston, durumunu şöyle özetlemiştir: “Tüm bunlardan sonra eğer kral olamıyorsan yapacağın en iyi şey kral yardımcısı olmak değil, bir sonraki kralın adını belirlemek ve belli politikaları yerine getirmesi için onun arkasını kollamaktır.”³⁰

Robertson siyasi görüşlerini anlatırken Amerika Birleşik Devletleri Anayasası'nı Kalvinist ilkelere dayalı olarak gördüğünü ileri sürer.³¹ Kalvinci anlayış, reformun ilk yıllarında John Calvin'in Cenevre merkezli teokratik bir devlet kurma girişimini ifade etmektedir ve Robertson'ın özellikle Kalvinist ifadesini dile getirmesi, literal kabul ettiği Kutsal Kitap anlayışını halk üzerinde baskın bir şekilde kullanacağına işaret etmektedir. Bununla birlikte Robertson'ın Kalvinci tarzı yönetimi kendisine yakın görmesi ve bunu dile getirmesi Calvin'in fundamentalist kiliseler üzerindeki etkisini göstermesi bakımından da önemlidir.

Robertson, 1959'da Güney Baptist Kilisesi'nden papaz olarak mezun olmasına rağmen klasik anlamda bir kilisede papazlık görevinde bulunmamış, sadece televaizlik yapmıştır. Bu açıdan değerlendirildiğinde Robertson'ın belli bir ajanda gözettiği akla gelen ihtimallerdendir. Faaliyetlerini anlatırken Tanrı'ya sormadan hiçbir şey yapmadığını söyleyen Robertson, CBN kanalını açmak için de kendisini yedi gün boyunca bir kiliseye kapatmış ve bu süreçte oruç tutarak Tanrı'nın sesini duymaya çalışmıştır. İkinci gününde kendisine Tanrı'nın, kalbinin

²⁷ Robert Boston, *The Most Dangerous Man in America? Pat Robertson and the Rise of the Christian Coalition* (New York: Prometheus Books, 1996), 24.

²⁸ Pat Robertson & Jamie Buckingham, *Shout it from the Housetops* (New Jersey: Logos International, 1972), 15.

²⁹ Robertson & Buckingham, *Shout it from the Housetops*, 17-19.

³⁰ Boston, *The Most Dangerous Man in America? Pat Robertson and the Rise of the Christian Coalition*, 15. Boston kitabında, Robertson'ın insanlar üzerinde baskı kurduğunu, kendisini eleştirenleri de Hristiyan karşıtı ve Tanrı düşmanı olmakla suçladığını belirtir. Bu davranışları sebebiyle Amerika'daki birçok kimsenin onun hakkında açgözlü televanjelist, gözünü iktidar hırsı bürümüş ve muhtemel bir megaloman diye düşündüklerini iddia eder.

³¹ Ammerman, “North American Protestant Fundamentalism”, 53.

derinliklerinden “Git ve o istasyonu al.” diye seslendiğini iddia etmiştir.³² Bu ifadelerden sonra kendisini Yeşu ile kıyaslamış ve nasıl Tanrı, Yeşu’ya seslenip onun Kudüs topraklarını ele geçirmesini istediye, aynı şekilde kendisine de seslendiğini ve bu bilinçle görevi kabul ettiğini ifade etmiştir.

Kanalı aldıktan sonra vefatına kadar haftanın beş günü bizzat kendisi programlar yapmış, bu programları bir süre sonra kırk üç ülkede yayınlanmıştır.³³ Televizyon istasyonunu alması, papaz olarak atanmasından kısa bir süre sonra, 1960’tadır. İstasyonu almak için gittiğinde satan kişinin karşısında dikilip şöyle söylemiştir: “Ben Pat Robertson, Tanrı beni bu istasyonu almam için gönderdi.”³⁴ Tanrı’nın kendilerini yönlendirdiğini iddia etmeleri, yaptıkları çoğu şeyin Tanrı kontrolünde olduğunu söylemeleri fundamentalist anlayışın özelliklerindedir. Robertson’un kişisel sitesinde Pavlus’un şu ifadesini alıntılıdığını da görürüz: “Beni güçlendiren İsa’nın aracılığıyla her şeyi yapabilirim.” (Filipililere 4:13). Alıntıdan da anlaşılacağı üzere Pat Robertson bu sefer de kendisini Pavlus’la kıyaslamakta, yaptığı işlerde meşruiyetini Tanrı’dan aldığını ima etmektedir.

70-80 ve 90’lı yıllarda çok etkili olan televaizlik, daha sonraları bu önemini kısmen yitirmiş fakat o yıllarda edinilen çevre ve müntesiplerle Robertson’un hem maddi hem de taraftar bakımından gücü de bir hayli artmıştır. Zira televaizlik sayesinde edindiği çevreyle yıllık olarak büyük bir gelire ve kendilerinin ifade ettiğine göre 1,7 milyon üye ile 50 eyalette 1600 yerel işletmeye sahip olan Hıristiyan Koalisyonu’nu oluşturmuştur.³⁵ Tüm bu kazanımlara sahip olmasında en büyük etkenlerden biri yaptığı konuşmalardır. Robertson’un düşünce yapısını daha iyi anlayabilmek için onun topluluğa karşı üç ayrı tarihte yaptığı bazı konuşmalarından örnekler getirip değerlendireceğiz.

Konuşmalardan ilki 1986 yılında, yani Robertson’ın 1988’deki seçimden önceki hazırlık aşamasında yapılmıştır. Konuşmanın içeriğine bakıldığında Robertson’ın başkanlık seçimlerine hazırlandığı açık bir şekilde görülmektedir. Yazının başlığı “Muhafazakârlık Galip Gelecek”tir (Conservatism will Triumph). Metinde, muhafazakârlığın her şeye rağmen yaşayacağını, kesinlikle kişilere bağlı olmadığını ve artık yeni bir döneme girildiğini, bu yeni dönemin çözülmesi gereken yeni sorunlar çıkaracağını, dayanıklılıklarını ve birliklerini test edeceğini dile getirmiştir. Bu hususta en önemli ifadelerden birisi, muhafazakârlığın korunmaya ve savunulmaya çalışılan birçok haktan daha önemli olduğunun vurgulanmasıdır. Herkesin büyük bir amaca matuf özel bir projenin, büyük bir hacli seferinin parçası olduğunu bilmesi gerektiğini söyleyerek Amerika’nın kurucu babalarının aradığı rüyayı hep birlikte gerçekleştirebileceklerini vurgulamıştır.³⁶

Bu konuşmanın genelinde baskın olan fikir, bölünmemek için bazı hakların vazgeçilebilir; ama beraberliğin bozulmasının ise kesinlikle vazgeçilmez olduğudur. Birlik ve beraberlik vurgusu metnin neredeyse tamamına hâkimdir. Ayrıca yazıda bol bol Amerika’nın kurucu babalarından örnekler verilmiş ve ülke bütünlüğü vurgulanmıştır. Büyük amacın ne olduğunun unutulmaması üzerinde durulmuş ve Yargı Gün’ünün yaklaştığı hatırlatılmıştır. Son olarak da hac yolculuğu benzetmesi yapılarak henüz yolculuğun bitmediği ve ideallerin devam ettiği söylenmiştir. Bu açıklamalarıyla ileriki seçimlerde aday olacağını işaretini de vermiştir.

³² Robertson & Buckingham, *Shout it from the Housetops*, 100.

³³ Hadden & Shupe, “Televangelism in America”, 74. Bu makalenin yazarları yayın yapılan bu ülkeleri, Kutsal Kitap’taki apokaliptik anlatıların ve milenarist temaların popüler olarak kabul gördüğü üçüncü dünya ülkeleri olarak tanımlamaktadır.

³⁴ Robertson & Buckingham, *Shout it from the Housetops*, 110.

³⁵ Boston, *The Most Dangerous Man in America? Pat Robertson and the Rise of the Christian Coalition*, 6.

³⁶ Pat Robertson, “Conservatism will Triumph”, erişim: 23.09.2023, <http://www.patrobertson.com/Speeches/ConservatismWillTriumph.asp>.

Robertson'dan getireceğimiz ikinci örnek 1993'te Ulusal Dinî Yayıncılar oluşumunun, kuruluşunun ellinci yıldönümünde yaptığı konuşmadır. "Dinî Yayıncılar Tuz ve Işık Olmalı" (Religious Broadcasters must be Salt and Light) adını taşıyan bu konuşmada Amerika'da gittikçe çoğalan din düşmanlığından, ahlâki bozulmadan ve geleneksel aile değerlerine yapılan saldırılardan bahsetmiştir. Programa katılanlardan bu konuda dua etmelerini ve duanın yanı sıra ellerinden geleni yapmalarını da istemiştir.

Konuşmasının devamında Amerika'daki suç oranlarının gün geçtikçe çoğaldığını ve bu suçluların maddi açıdan da ülkeyi büyük zararlara soktuğunu; hatta suç oranlarının Japonya, İsveç, İrlanda ve Hollanda'dan on kat daha yüksek olduğunu belirtmiştir. Özellikle okullardaki suç oranları ve saldırılardan söz eden Robertson, en sonunda tüm bunları 1962'de okullarda dua etmenin kaldırılmasına bağlamıştır. Ayrıca ülke olarak boşanma, genç yaşta hamile kalma, gönüllü kürtaj yaptırma, yasadışı uyuşturucu kullanma ve cehalet seviyesinde yine ilk sırada olduklarını ifade etmiştir. Buna karşın, ülkedeki doğum oranlarını veren Robertson'un, bu rakamları ırki açıdan siyah ve beyaz diye gruplandırması hayli dikkat çekicidir. Zira fundamentalistlerin çoğunluğunun WASP şeklinde adlandırılan Beyaz Anglosakson Protestan gruptan olduğu bilinmektedir. *US News and World Report*'tan aktardığı bilgilere göre 1980'de doğan çocukların yüzde 22,2'si beyaz, yüzde 82,9'u siyah ırktandır.

Amerika'nın tüm bu sorunlardan kurtuluşu için Robertson'ın sunduğu reçete Tanrı'yı geri getirmek ve Kutsal Kitap'taki Kutsal Söz'e itaat etmektir. Fakat buna rağmen düşmanca bir ortamda yaşadıklarını, bu bağlamda aile değerleri hakkında söylediklerinin çarpıtıldığını, Amerika'nın Hıristiyan bir ulus olduğunu dile getirdikleri için suçlandıklarını iddia etmiştir. Tüm bu suçlamalara rağmen ulusun kurtuluşu konusunda kendilerine çok iş düşmektedir. Her şeye rağmen ulusal dinî yayınlar yapan vaizler olarak insanlara doğru yolu göstermeleri ve onları ihya etmeleri gerekmektedir. İnsanları Mesih'e çağırabileceklerini, bunun için mikrofonları, vericileri ile uyduları olduğunu ve bu imkânları kullanarak olabildiğince çok kişiye ulaşmak gerektiğini belirtmiştir. Böylece toplumu bilinçlendirmeye ve İncil'de ifade edildiği şekilde toplumun tuzu ve ışığı³⁷ olma göreviyle onları korumaya çağırıştır.³⁸ Bu konuşmayı yaptığı sırada Başkan, Bill Clinton'dır ve Robertson'ın, Clinton'ın aldığı kararlara katılmadığı, serdettiği ifadelerden anlaşılmaktadır. Metinde dikkat çeken bir diğer husus, takipçilerini örgütleyebilme ve yönlendirebilme kudretine sahip olduğunu gösteren ifadelerdir. Örnek olarak, Kongre'de eşcinsellerin orduya katılabileceğiyle ilgili bir konuda tartışma yaşandığını, kendisinin Kongre binasının santral numarasını televizyon ekranına koyduğunu ve izleyicilerine isterlerse arayıp tepkilerini gösterebileceklerini söylemiştir. Bunun sonucunda Kongre binası 430.000 telefon çağrısı alır ve bu sayı normal zamanlardakinin on katıdır.

Robertson'ın Kutsal Kitap'la ilgili iddiaları asılsız değildir. Zira 1962'de alınan karar doğrultusunda 1963 Anayasası'ndaki din maddesi gereğince devlet okullarında Kutsal Kitap okunması yasaklanmıştır. Bu vesileyle özellikle Amerika'daki çoğulculuğa kapı aralandığı belirtilse de dinin özel alanla sınırlanması gerektiğiyle ilgili açıklamalar halk nezdinde karşılık bulmamıştır. Özellikle çocuklarına Hıristiyan modeli eğitim vermek isteyen halk, onları dinî eğitim alabilecekleri özel okullara göndermiştir. 1965-1983 yılları arasında evanjelik okullara

³⁷ Bu ifade Matta İncil'i'nde geçer ve İsa Mesih havarilerine hitap ederek şöyle der: "Yeryüzünün tuzu sizsiniz. Ama tuz tadını yitirirse, bir daha ona nasıl tuz tadı verilebilir? Artık dışarı atılıp ayak altında çiğnenmekten başka işe yaramaz. Dünyanın ışığı sizsiniz. Tepeye kurulan kent gizlenemez. Kimse kandil yakıp tahlil ölçeğinin altına koymaz. Tersine, kandillğe koyar; evdekilerin hepsine ışık sağlar. Sizin ışığınız insanların önünde öyle parlasın ki, iyi işlerinizi görerek göklerdeki Babanız'ı yüceltsinler!" (Matta 5:13-16). Matta İncil'i'nin bu bölümünü detaylı bir incelemesi için bkz. Hakan Olgun, *Tuz ve Işık: Hz. İsa'nın Dağ Vaazı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015).

³⁸ Pat Robertson, "Religious Broadcasters Must Be Salt and Light", erişim: 23.09.2018, <http://www.patroberson.com/spe...eches/ReligiousBroadcastersSaltand%20Light.asp>.

kayıtlar altı kat artmış; ayrıca fundamentalist ailelerdeki yaklaşık 100.000 çocuk da evde eğitim almıştır.³⁹ Amerika'da çoğulcu bakış açısıyla dinin kamusal alanda görünür kılınmasına izin verilmemesi fundamentalistlerin bu konuda daha da etkin biçimde çalışmasına olanak sağlamıştır.

Üçüncü ve sonuncu örnek, İsrail'de 2004'te yaptığı "Niçin Evanjelist Hıristiyanlar İsrail'i Destekler?" (Why Evangelical Christians Support Israel) adlı konuşmasıdır. Robertson diğer iki söylevine karşılık bu konuşmasında özellikle Müslümanlara karşı sert bir dil kullanmış ve bariz bir Yahudi tarafgirliği yapmıştır.

Robertson konuşmasına İngiltere Kraliçesi Victoria'dan bir örnek vererek başlar. Kraliçe Victoria, Başbakan Benjamin Disraeli'ye "Bana Tanrı'nın varlığını kanıtlaması için bir örnek verir misin?" diye sorar. Bu soruya Başbakan "Yahudiler" diye cevap verir ve sebebini de anlatır. Disraeli'nin ifadesinin özü, Yahudilerin başlangıcından bugüne dek çektiği sıkıntılara rağmen Tanrı tarafından sürekli gözetildikleri, her ne kadar birçok kez cezalandırılırsalar da hiçbir zaman terk edilmedikleridir. Bu örnekten sonra Robertson, İsrail'in Tanrı'nın mucizesi olduğunun altını çizmiş, Hezekiel kitabından (36:22-28) bazı örnekler vererek Tanrı'nın her zaman İsrail'i koruduğunu ve onları gözettiğini belirtmiştir. Söylediklerinin arasında en göze çarpanı "Sizi uluslar arasından alacak, bütün ülkelerden toplayıp ülkenize geri getireceğim." (Hezekiel 36:24) kısmıdır. Bu ifadenin bariz bir şekilde gösterdiğine göre İsrail'in devlet olarak tekrar kurulması Tanrı'nın isteğidir.

Evanjelist Hıristiyanların İsrail'i desteklemesinin sebebini, bu toprakların Tanrı tarafından İbrahim, İshak ve Yakup'a vaat edilmesi olduğundan bahseden Robertson, İsrail'in Yahudi mirasına ortak olduklarını işaret etmiştir. Devamındaysa Tanrı'nın bu ulus için planı olduğuna ve bunun, bu ulusu (Yahudileri) dünyadaki tüm uluslardan daha çok kutsaması olduğuna dikkat çekmiştir. Peşinden söyledikleri ise bir hayli düşündürücüdür: Ona göre İsrail, demokrasinin, bireysel özgürlüğün, hukukun egemenliğinin bir adasıyken, buna karşın Filistin bölgesi, diktatoryal rejimlerinde bireysel özgürlüğün bastırıldığı ve yaşadıkları yeri 8. asır Arabistanının feodal yapısına götürmeye niyetli fanatik bir dinî yapıdır. İsrail ise bu ortamda modernliğin bir temsilidir. Robertson'ın çizdiği İsrail tablosunda, İsrail hukuka ve bireysel insan haklarına fazlasıyla duyarlı modern bir toplumken, Filistin ilkel, zihni açıdan bedevi ve fanatik bir toplumdur. Hâlbuki iki ülke arasındaki ilişkinin uzun süredir ne kadar çetrefilli olduğu bilinmektedir.

Konuşmanın devamında Robertson'ın Filistinlilere karşı önyargısını ve taraflı bakışını Yaser Arafat, Hizbullah, Hamas ve İslâmi Cihat örgütlerinden bahsederken "Onların niyetleri barış değil, İsrail Devleti'nin yıkılmasıdır." ifadesinden de okuyabiliriz. Ayrıca Arafat'ı Hitler'in devamı olarak görmesi de bize aşırı yorumdur. Hepsi bir yana, ekonomi ve silâhlâna açısından İsrail ve Filistin'i sanki birbirlerine denk iki ülke gibi kıyaslamak fazlasıyla tarafgir bir bakış açıdır.

Sonunda kendisinin şahsen ve organizasyonlarıyla birlikte İsrail'in ve Yahudi halkının yanında, onların destekçisi olduğunu söyleyerek bitirdiği bu konuşma özelinde son bir atf da, Müslümanlık hakkında Robertson'ın yanlış bildiği bir hususla ilgilidir. Robertson, sözlerine son vermeden önce İsrail devletinin öneminden ve İsrail topraklarının Kutsal Kitap'ta geçen yerler olduğu için kutsal olmasından bahsederek salondakileri şu şekilde uyarmıştır: "Bayanlar ve baylar, hata yapmayın. Tüm dünya dinî bir mücadeleyle sarsılmaktadır. Bu savaş, para ya da toprakla ya da zenginliğe karşı fakirlikle ya da moderniteye karşı gelenekle ilgili değildir. Hayır, bu savaş, Allah olarak bilinen Mekke'nin Ay Tanrısı Hübel mi yoksa Kutsal Kitap'ın Yahudi-Hıristiyan Tanrısı Yehova mı daha büyüktür, bununla ilgilidir."⁴⁰ Bu alıntı Robertson'ın İslâm

³⁹ Armstrong, *Tanrı Adına Savaş*, 418-420.

⁴⁰ Pat Robertson, "Why Evangelical Christians Support Israel", erişim: 23.09.2023,

hakkındaki cehaletiyle açıklanabilir mi yoksa kendisi bu hususta başka bir göndermede mi bulunmaktadır bilinmez, belki kendisinin Müslümanları bir nevi “pagan” zihniyete sahip gibi göstermek maksadıyla böyle eski bir vurguyu dile getirdiği düşünülebilir.

Robertson’un yaptığı bu konuşmaların insanlar üzerinde bıraktığı tesir, özellikle 11 Eylül sonrası Müslümanları hedef alarak CBN kanalından yaptığı propagandalar⁴¹ düşünüldüğünde elindeki güçlü imkânlarla halk üzerindeki etkisinin boyutlarını göstermesi açısından önemlidir. Fundamentalistler, kitlelere ulaşmak için ellerindeki bu imkânlarla sadece diğer dinlerden olanlara karşı değil, Amerika’nın liberal kesiminden olanlara karşı da suçlayıcı ifadeler kullanmaktadır. Bunun sonucunda Amerika’da bazı kesimler tarafından halk arasında kin ve nefret tohumları ekmeleri sebebiyle eleştiriye tâbi tutulmuşlardır.

1980’lerde dinî yayın endüstrisinde meydana gelen cinsel ve mali skandallardan sonra hem muhafazakâr hem de liberal kanattan bu kuruluşlara karşı eleştiriler yükselmiştir.⁴² Bu eleştirilerden biri, televaizlerin, cahil ama iyi niyetli halk üzerinde sağlık ve zenginlik müjdesi vererek etki bırakmaları ve bu şekilde halkı sömürmeleridir. Bir diğer eleştiri, bu grupların insanları apokaliptik ve dikatomik dünya görüşüne sürüklemesidir. Bu doğrultuda ahlâki bakımdan olayların şeytan ve tanrı arasında bir savaşa indirgenmesine ve insanların bu şekilde toptan bir bakış açısını benimsemelerine işaret etmeleridir. Bu sebeple Amerika toplumunun sıkıntılarında kaynaklanan adaletsizlikler üzerine düşünmeleri konusunda onlarda bir etki uyandırmadığı, aksine insanların kehanet ve eskatolojiye odaklandıkları iddia edilmiştir.

Formatı gereği televizyon insanları düşünmeye yönlendirmediği gibi, pasif konumda bırakmakta ve Kutsal Kitap’ı popülerleştirmektedir. Aynı zamanda sanal bir aygıt üzerinden kurulan bağların, müntesiplerini mahalle kiliselerinden uzaklaştırması ve dolayısıyla insani ilişkileri zayıflatması da bir diğer handikaptır. Ve bununla bağlantılı başka bir sorun da, yerel kiliselere devam eden Hıristiyanlar kişisel sıkıntılarını mahalle papazlarına anlatıp onların kılavuzluğuna başvurabiliyorken, televaizleri dinleyenlerin uzaktan görebildikleri ve hayatlarında somut bir karşılığı olmayan bu şahıslarla sağlıklı bir ilişki kuramayacaklarıdır.

Bu tarz televanjelistlerin sadece dinî açıdan değil, siyasi bakımdan da insanları etkilemesi de bir başka eleştiri konusudur. Bazı durumlarda hangisinin hangisine hizmet ettiği dahi karışmaktadır. Bu sebeple ABD anayasasındaki kilise ve devlet ayrımının da ihlal edildiği düşünülmektedir. Bir diğer eleştiri, genelde dinî yayın yapanlar, amaçlarını “kiliseye gidip din hizmeti alamayanlara ve İncil mesajını bilmeyenlere duyurmak için insanlara bu hizmeti götürmek” olarak tanımlasa da yapılan araştırmalar bu yayınları dinleyenlerin zaten evanjelik ve fundamentalist kökenden oldukları, dolayısıyla Kutsal Kitap’ın mesajını duymayanlara bir mesaj iletemedikleri şeklindedir.

Televaizlerin yayınlarında liberalleri eleştirmeleri, onlarla alay etmeleri, kendi dar anlayışları çerçevesine uymayan herkese bu şekilde muamele etmeleri ve sadece kişisel kurtuluşa odaklanmaları onların yine eleştirildikleri hususlardandır. Eleştirmenler bu davranışların saygın

<http://www.patrobobertson.com/Speeches/IsraelLauder.asp>.

⁴¹ CBN kanalı yayın politikasıyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Şevket Özcan, “Amerikan Evanjelik Medyada İslam Karşıtı Söylem: Christian Broadcasting Network Örneği”, *1. Uluslararası Medya ve İslamofobi Sempozyumu*, ed. Hakan Aydın vd. (Ankara: Radyo ve Televizyon Üst Kurulu Yayınları, 2023).

⁴² O dönemde yaşanan ve bazı televaizlerin karıştığı mali, cinsel skandalların yanı sıra televaizlerin siyasete atılmasının da büyük etkisi olduğunu düşünen yazarlar vardır. Mesela, bu alanda çalışmaları olan J. K. Hadden, Pat Robertson’un Amerika başkanlığı için aday olmasının izleyici kaybetmesinde önemli rolü olduğunu düşünmektedir. Bkz. Jeffrey K. Hadden, “The Rise and Fall of American Televangelism”, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 527 (Mayıs 1993): 127.

bilim geleneklerinin gücünü azalttığını ve insanların televaizleri tenkit etmekten çekindiği bir hâle dönüştürdüğünü iddia etmektedir.⁴³

Televanjelistler ve dinî yayın icra edenler üzerinden yapılan bu eleştirilerin haklılık payı olmakla birlikte özellikle 90'lı yılların sonundan itibaren bu tarz televanjelistlerin öneminin azaldığını ve zamanla kaybolduğunu söyleyenler de vardır. Vakıya doğru olsa da Robertson gibi televanjelistlerin müntesipleriyle ilişkilerinin ve cemaat birlikteliğinin değişik sebeplerle devam ettiği bir gerçektir. Bu açıdan bakıldığında halk üzerinde belirleyici etkileri de aynı şekilde sürmektedir. Ayrıca yukarıda değinilen rakamlardan hareketle konunun dinî boyutunun yanı sıra, maddi olarak da çok büyük hesapların döndüğü ortadadır.

Sonuç

Amerikan fundamentalizminde televaizliğin önemini Pat Robertson özelinde incelediğimiz bu metinde, Robertson'ın halk üzerindeki etkisinin boyutları ortaya konmaya çalışılmıştır. Robertson'ın sadece vaaz vermekle yetinmeyip kanal satın alarak kesintisiz dinî yayınlar yapması ve halk tarafından da hayli ilgi görmesi, onun etkisinin başarısına işaret etmektedir. İşin televaizlik boyutu bir yana, bir de üniversite kurup gençler üzerinde de etkisini devam ettirmesi dikkat çeken bir diğer husustur. Her ne kadar televanjelist vaizlerin artık pek önemi kalmasa da günümüzde bunun yerini alan internet ve diğer mecralardan, insanlar üzerinde bıraktıkları tesiri sürdürdükleri görülmektedir.

Televanjelistlerin eleştirildiği önemli hususlardan biri insanlar üzerinde özellikle siyasi bakımdan yaptıkları manipülasyonlar ve böylece halk arasında ortaya çıkarılan kin ve nefret duygularıdır. Zira fundamentalistler bu tarz eleştirileri diğer dinlerden olan kimselere ve özellikle eskatolojik anlayışlarından dolayı İsrail odaklı bir teoloji görüşleri olması bakımından Müslümanlara karşı yapsalar da aynı zamanda yaşadıkları ülkede, Amerika'daki liberallere de yapmaktadırlar. Tüm bu ölçütler değerlendirildiğinde mevzunun sadece dinî yayın yapmak, insanlara din hizmeti götürmek olmadığı anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada mercek altına aldığımız ve geçen sene hayatını kaybeden Robertson'ı diğerlerinden ayıran husus onun siyasi boyutta da etkin olması, hatta Amerikan başkanlığına aday olacak kadar yükselebilmesidir. Aynı zamanda kurduğu Hristiyan Koalisyonu birçok Hristiyan'ı aynı çatı altında toplamış ve siyasi bakımdan büyük bir grubu oluşturmuştur. Fakat şüphesiz Robertson tek bir örnek değildir. Hem Hristiyanlıkta hem Yahudilikte hem Müslümanlıkta, hatta kendisine dinsel görünüm veren birçok yeni oluşumda medya organları üzerinden insanları etkileme durumu devam eden bir gerçektir. İnternetin de devreye girmesiyle bu duruma dur demek her ne kadar kolay değilse de verilecek daha etkin ve kapsamlı bir eğitimle muhatapların bu tip olaylara eleştirel yaklaşımlarının, kendilerine doğrudan ulaştırılan bu bilgilerin ve anlatıların üzerinde düşünüp en azından bilinçli karar vermelerinin sağlanması alınacak iyi bir tedbir olarak görülmektedir.

⁴³ Goethals & Lucas, "Religious Broadcasting", 7713-7714.

Kaynakça

- Akbulut Albayrak, Şule. *Hıristiyan Fundamentalizmi*. İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2007.
- Ammerman, Nancy T. "North American Protestant Fundamentalism". *Fundamentalisms Observed*, ed. Martin E. Marty & R. Scott Appleby, Chicago: The University of Chicago Press, 1984.
- Armstrong, Karen. *Tanrı Adına Savaş*. Çev. Murat Erdem, İstanbul: Alfa, 2016.
- Boston, Robert. *The Most Dangerous Man in America? Pat Robertson and the Rise of the Christian Coalition*. New York: Prometheus Books, 1996.
- Blumhofer, Edith L. "Fundamentalism". *The Encyclopedia of Protestantism*, ed. Hans J. Hillerbrand, New York, Londra: Routledge, 2004.
- Evans Rod L. & Irwin M. Berent. *Fundamentalism: Hazards and Heartbreaks*. Illinois: Open Court Publishing, 1990.
- Goethals, Gregor T. & Phillip Charles Lucas. "Religious Broadcasting". *Encyclopedia of Religion*, Second Edition, ed. Lindsay Jones, Detroit: Thomson Gale, 2005, 11: 7709-7716.
- Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. İstanbul: Vadi Yayınları, 2017.
- Hadden, Jeffrey K. "The Rise and Fall of American Televangelism". *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 527 (Mayıs 1993): 113-130.
- Hadden, Jeffrey K. & Anson Shupe. "Televangelism in America". *Social Compass* XXXIV/1 (1987): 61-75.
- Hallsel, Grace. *Tanrı'yı Kıyamete Zorlamak*. Çev. Mustafa Acar, Hüsnü Özmen, Ankara: Kim Yayınları, 2003.
- Harris, Harriet A. *Fundamentalism and Evangelicals*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Hoover, Stewart M. "Media and Religion". *Encyclopedia of Religion*, Second Edition, ed. Lindsay Jones, Detroit: Thomson Gale, 2005, 9: 5805-5810.
- Kutsal Kitap: (Tevrat, Zebur, İncil) Yeni Çeviri*. Kore: Kitab-ı Mukaddes Şirketi & Yeni Yaşam Yayınları, 2014.
- Marsden, George M. & William L. Svelmoe. "Evangelical and Fundamental Christianity". *Encyclopedia of Religion*, Second Edition, ed. Lindsay Jones, Detroit: Thomson Gale, 2005, 5: 2887-2894.
- Olgun, Hakan. *Tuz ve Işık: Hz. İsa'nın Dağ Vaazı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Özcan, Şevket. "Amerikan Evanjelik Medyada İslam Karşıtı Söylem: Christian Broadcasting Network Örneği". *1. Uluslararası Medya ve İslamofobi Sempozyumu*, ed. Hakan Aydın vd. Ankara: Radyo ve Televizyon Üst Kurulu Yayınları, 2023.
- Özkan, Ali Rafet. *Fundamentalist Hristiyanlık: Yedinci Gün Adventizmi*, Ankara: Alperen Yayınları, 2002.
- Robertson, Pat & Jamie Buckingham. *Shout it from the Housetops*. New Jersey: Logos International, 1972.
- Robertson, Pat. "Conservatism will Triumph". Erişim: 23.09.2023, <http://www.patrobertson.com/Speeches/ConservatismWillTriumph.asp>.
- Robertson, Pat. "Religious Broadcasters Must Be Salt and Light". Erişim: 23.09.2023, <http://www.patrobertson.com/speeches/ReligiousBroadcastersSaltand%20Light.asp>.
- Robertson, Pat. "Why Evangelical Christians Support Israel". Erişim: 23.09.2023,

<http://www.patroberson.com/Speeches/IsraelLauder.asp>.

Sandeen, Ernest R. "Toward a Historical Interpretation of the Origins of Fundamentalism". *Church History* 36/1 (Mart 1967): 66-83.

Shuck, Glenn W. "Televangelism". *The Encyclopedia of Protestantism*, ed. Hans J. Hillerbrand, New York, Londra: Routledge, 2004.

The Fundamentals, Chicago: Testimony Publishing Company.

The Scofield Study Bible, ed. C.I. Scofield, vd. New York: Oxford University Press, 2002.

Whalen, Robert K. "Premillennialism". *Encyclopedia of Fundamentalism*, ed. Brenda E. Brasher, New York: Routledge, 2001.

Wicks, Jared. "Fundamentalism". *Dictionary of Fundamental Theology*, ed. Rene Latourelle, New York: The Crossroad Publishing Company, 1994.

Politika ve Teolojinin Kavşağında Bir Kilise Tarihi Kaynağı: Gerçeğin Anahtarı

A Church History Source at the Crossroads of Politics and Theology: The Key of Truth

**Dr. Ömer Faruk
Kalıntürk**

University of Exeter
İngiltere

Araştırma Makalesi
Research Article

Geliş : 15.03.2024

Kabul : 07.05.2024

Yayın : 30.06.2024

Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespiti edilmemiştir.

Özet

Bu makale, erken ortaçağın ilginç hareketlerinden olan Pavlikanların tarihi konusunda, akademik araştırmalarda atıfta bulunulan iki ana kaynaktan birinin, *Gerçeğin Anahtarı*'nın otantikliğini sorgulamaktadır. İlk olarak *Gerçeğin Anahtarı*'nda ortaya konan meselelere işaret etmekte ve ardından, bu metnin özgünlüğünün lehinde ve aleyhinde olan akademisyenlerin argümanlarını bağlamsal bir arkeolojik okumaya tabi tutarak analiz etmektedir. Nihayetinde bu araştırmacıların içinde buldukları dönemin siyasi, teolojik ve felsefi olayları ışığında, bu eserin otantikliğinden yana tavır aldıkları gösterilecek ve bu araştırmacıların ısrarla ıskaladığı bir nokta tebarüz ettirilecektir. Kilise tarihine dair bir kaynak olma iddiası taşıyan bu metin çevresinde cereyan eden tartışmalar sadece Ermeni Kilisesi içerisindeki bir dahili kimlik ve teoloji tartışmalarıyla izah edilemez. Burada iddia olunan şey, *Gerçeğin Anahtarı*'nı otantik gören araştırmacıların, doğrudan ve tabii olarak Ermeni siyasi idealleriyle ilintili olmuş olması ve bu bağları dolayısıyla emekçileri Anglo-Amerikan Protestan misyonerleri, hamisi ise Britanya İmparatorluğu olan Ermeni Protestan Kilisesi'nin mevcudiyetinin ve akabinde meşruiyetinin temini için bu eseri öne sürmüş olmalarıdır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Protestanlık, Pavlikanlar, Tondrakianlar, Adoptyonizm, Sapkınlar.

Abstract

This paper questions the authenticity of one of the two main sources cited in scholarly research on the history of the Paulicians in early mediaeval Byzantine Asia Minor, *The Key of Truth*. It first addresses the issues raised in this source, then analyses the arguments of scholars for and against the authenticity of this text, subjecting the claims of both to a contextual archaeological reading. Finally, it shows how these scholars argued for the authenticity of this work in light of the political, theological, and philosophical events of their time and highlights an aspect that scholars interested in this topic have often ignored. The debates surrounding this text, which purports to be a source of church history, cannot be explained solely in terms of internal identity and doctrinal disagreements. It is argued here that the authors who consider *The Key of Truth* to be authentic were directly and naturally associated with nineteenth-century Armenian political ideals and, because of these ties, presented this work to ensure the existence and subsequent legitimacy of the Armenian Protestant Church, whose workers were Anglo-American Protestant missionaries and whose patron was the British Empire.

Keywords: History of Religions, Protestantism, the Paulicians, the Thondrakians, Adoptionism, Heretics.

Giriş

On sekizinci yüzyılın sonlarına doğru, geleneksel Kilise tarihyazımında heretik/sapkın hareketler olarak addedilen Pavlikan ve Tondrakianların on altıncı yüzyıl Avrupa'sında vuku bulan Reformasyonun ataları olduğu şeklinde ilginç bir teori ortaya atıldı.¹ Asırlarca Katolik ve Ortodoks tarihyazımının düalist Maniheiztler olarak lanetledikleri bu gruplar, tarih sahnesine tekrar çıkma şansı elde etti. Bu vesileyle Pavlikanlar ve Tondrakianlar hakkındaki Bizans ve Ermeni kaynakları bu fikir ışığında yeniden gözden geçirildi ve yorumlandı.² Kilise tarihinde

¹ Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. J. B. Bury (Londra: Methuen & Co. Ltd., 1912), VI/LIV: 116.

² Merhum Tayyip Okıç'ın konuyla dolaylı olarak ilgili iki makalesini zikretmezsek, Pavlikanlara dair Türkçe müstakil bir literatür 2000'li yılların başından itibaren yeni yeni oluşmaya başlamıştır. Mehmet Çoğ'un ve İskender Oymak'ın bilhassa İslam ve Bizans ilişkileri bağlamında inceledikleri araştırmalarından, Sakin Özışık'ın Hristiyanlığın kendi içindeki hizipleşmeler çerçevesinde ele aldığı araştırmalar Pavlikanlara dair oluşan müstakil literatürün ilk örnekleri sayılabilir. Her yeni doğum gibi bu literatürde de ciddi eksiklikler mevcut olsa da araştırmaların kapsamı ve çerçevesi her bir yeni araştırmayla genişlemiş ve nihayetinde bilhassa Canan Seyfeli'nin 2020 yılında neşrettiği makalesiyle, Pavlikanların eldeki mevcut verilerden hareketle genel bir tarih anlatısına ulaşılabilmiştir. Bu noktada karşılaştırmalı metodun bilhassa Bizans ve İslam dönemi Küçük Asya'sı üzerindeki dini-toplumsal hareketleri anlama noktasında önemli olduğunu düşünen araştırmacılarca ciddi metinler kaleme alınmıştır. Bunların en önde geleni Resul Ay'ın "Öteki Dindarlığının Ortak Doğası Üzerine" alt başlığı ile ortaya koyduğu makalesi gelmektedir. Selven Ö. Ulutaş'ın Pavlikanlar ve Babailer özelinde yapmış olduğu mukayeseli anlama çabası da bu minval üzeredir. Bunlara ek olarak Sultan Gürsoy'un Bizans-Müslüman Araplar arasında gelişen mücadeleler bağlamında ele aldığı çalışması zikredilebilir. Nihayetinde ise Pavlikanlara dair Türkiye'de kaleme alınan son makaleler Canan Seyfeli'ye aittir. Yazarın neredeyse birbirinin aynısı olan iki makalesi, Pavlikanların en azından muhaliflerinin gözünden kim oldukları yahut neye inandıkları noktasında genel bir kanaat sahibi olmak için müracaat edilebilecek niteliktedir.

Ancak bu makalelerin bu araştırmada dipnotta zikrediliyor olmasının sebebi, bu metinlerde bizim burada iddia ettiğimiz *Gerçeğin Anahtarı* adlı metnin politik bağlamına temas edilmemesinden ileri gelmektedir. Dahası zikredilen yazarların bir kısmı bahsi geçen metni ve ilerleyen sayfalarda tenkid edilecek olan Nina. G. Garsoian'ın eserini Pavlikanlara dair tarihsel anlatı için delil addetmektedirler ki bunun ne dereceye dek kabul edilebilir olduğu tartışmalıdır. Babai İsyanı ve bu isyanın heterodoks bir hareket olduğu iddiası üzerinden Pavlikanlar ile arasındaki ilişki temasıyla kaleme alınmış mukayeseli anlama denemeleri ise ayrı bir sorun teşkil etmektedir. Köprülüzade Mehmed Fuad Bey ve bilhassa onun sadık takipçisi Ahmet Y. Ocak tarafından dillendirilen bu heteredoksi iddiası bahsi geçen makaleleri kaleme alan Ay ve Ulutaş tarafından da tekrarlanmıştır. Gerek Pavlikanlar ve gerekse Babailer hakkında ortaya konulan heteredoksi ithamlarının istisnasız tamamı bu iki hareketin muhalifleri tarafından polemik amaçlı üretilmiş eserlerden temin edilmektedir. Hasımları tarafından sapkınlıkla itham edilen Pavlikanlar ile yine muhalifleri tarafından yalancı Peygamberlik ve Mehdilik iddia ettiği ileri sürülerek bırakın heterodoks İslam'ı, itham edildikleri bu fiil ile küfre düşmekle itham edilebilecek olan Baba İlyas ve Baba İshak'ın önderlik ettiği hareket arasında heteredoksi temelinde kurulan tarihsel, teolojik ve coğrafi illiyet de meseleyi kavrama noktasında yanlış yönlendirici olmaktadır. Zira ortada olan şeyin iki hareketin birbirine olan doktrinel yakınlığı ve birinin diğerine muhtemel etkisi mi yoksa iki farklı zamanda iki iktidar sisteminin kendisine muhalefet eden iki ayrı gruba verdiği iktidarda olmaktan kaynaklanan benzer bir refleksin ürettiği bir tanımlamanın ve algılamamanın dayattığı bir süreklilik mi olduğu sorusu üzerinde düşünülme hak etmektedir.

İlgili literatür için bkz. Tayyip Okıç, "Neşredilmemiş Bazı Türk Kavramlarına Göre Bosna Hristiyanları (Bogomiller)", çev. Salih Akdemir, Recep Duru, *İslami Araştırmalar* 6/4 (1992): 235-248; Tayyip Okıç, "Bakanlarda Bogomilizm Hareketi ve Bunun Bir Araştırmacısı: Alexander Vasiljeviç-Solovjev (Kalisz, 18.9.1890-Cenevre, 15.1.1971)", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi [Zeki Velidi Togan'ın Hatırasına Armağan]* 5/1-4 (1973): 205-222; Mehmet Çoğ, "İslam-Bizans İlişkileri Bağlamında "Pavlikanlar" Üzerine Bir Değerlendirme", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2008): 73-87; İskender Oymak, "Pavlikanların Tarihçesi, İnanç Esasları ve Patrikleri", *Dini Araştırmalar Dergisi* 11/31 (2008): 138-158; Sakin Özışık, "Pavlikan Kilisesi ve Eski Hristiyan Heresileriyle İlişkisi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2010): 505-533; Resul Ay, "Bizans'tan Osmanlıya

bulunduğu dönemde Bizans İmparatorluğunu ve onun korumaya çalıştığı itikadi birliği tehdit eden Küçük Asya'daki bu meşum ve melun sapkınlığın, on dokuzuncu yüzyılda mevcut dünyayı kasıp kavuran Avrupa modernliğinin ve iddia edilen ilerlemesinin köşe taşlarından birisi olan Reformasyonun öncüsü olma ihtimali belirdi. Buna ek olarak, bu teoriyi destekleyen bazı araştırmacılar, erken dönem kilise tarihinin meşhur isimlerinden biri olan Samsatlı Pavlus (miladi 260-268) tarafından öne sürüldüğü iddia edilen Adoptionizm'in, Pavlikanları ve Tondrakianları ilk ortaya çıkaran teoloji olduğunu ileri sürdü.³ Bunun doğrudan bir sonucu olarak, Adoptionist Kristoloji, Pavlikan ve Tondrakian dogmaya dahil edildi.

Avrupa'daki eğitim görmüş ve aldığı eğitim neticesinde modern Avrupa Protestan teolojisinin özelliklerini taşıyan Galust [Karapet] Ter-Mkrtchyan (1860-1918) Ermenistan'da bu görüşün en önde gelen savunucusuydu.⁴ Ter-Mkrtchyan 1892'de Tondrakianların ve onların öncüsü olduğunu ileri sürdüğü Pavlikanların tüm Protestan ve Evanjelik hareketlerin kaynağı olduğu iddiasını ortaya atmıştır. Ünlü bir Armenolog ve Oxford Üniversitesi profesörü ve zikredilen Ter-Mkrtchyan'ın yakın arkadaşı olan Frederic C. Conybeare (1856-1924) da bu teoriyi savunmuş ve geliştirmiştir. Ter-Mkrtchyan, burada incelenecek eserin, *Gerçeğin Anahtarı*'nın bir kopyasını 1898 yılında Conybeare'ye göndermiştir. Conybeare henüz zikredilen esere sahip değilken, 1892 yılında, Ermeni Kilisesi üzerine bir konferans sırasında “*İşte, Pavlikanların, Avrupa Protestanlığının neredeyse öncüleri olduğunu görüyoruz*” diyerek bu meseledeki kalkış noktasını ifade etmiştir.⁵

Anadolu' da Heterodoks İnanışlar: Öteki Dindarlığının Ortak Doğası Üzerine (650-1600)”, *OTAM* 31 (2012): 1-40; Selven Ö. Ulutaş, “Bir Dinî ve İdeolojik Mücadele Alanı Olarak Sivas: Pavlikanlardan Babailere”, *Her Yönüyle Sivas Kongresi'nin 100. Yılında Sivas Uluslararası Sempozyumu*, ed. Hakan Yakbaş & Ahmet Yüksel (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2019), 1: 131-148; Sultan Gürsoy, “Bizans-Müslüman Arap Mücadelesinde Bir Cemaat: Pavlikanlar”, *ATAD: Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi* 2/2 (2020): 107-132; Canan Seyfeli, “Byzantine Paulicians: Beliefs and Practices”, *ULUM* 3/1 (Ağustos 2020): 45-68; Canan Seyfeli, “The Paulicians”, *The Balkans* 7/1 (2021): 73-101.

³ Adoptionizm/ἰοθεσία/*hyiothesía*, Kilise tarihinde aradan geçen asırlara rağmen halen tartışmalı bir konudur. Bu görüşe göre (yahut bu görüşün ne olduğu iddiasına göre), İsa ilahi bir önceden-varoluşu olmaksızın bir insan olarak doğmuş, hayatının bir noktasında -genellikle vaftizi sırasında- Tanrı tarafından evlat edinilmiş ve bu evlat edinme eylemiyle ilahi Oğul olmuştur. Bahse konu olan ifade, ἰοθεσία/*hyiothesía*/evlat edinme, υἱός/*hyiós*/oğul ve τίθημι/*tithémi*/koymak, ayarlamak, yerleştirmek gibi anlamlar da barındıran iki sözcükten oluşmaktadır. Dolayısıyla buraya konu olan, İsa Mesih'in tanrılık kategorisine ne zaman yükseldiğiyle alakalı Kilise tarihindeki bir iç münakaşadır. Bu anlatıyla ilgili eleştirel bir okuma için bkz. Peter-Ben Smit, “The End of Early Christian Adoptionism? A Note on the Invention of Adoptionism, Its Sources, and Its Current Demise”, *International Journal of Philosophy and Theology* 76 (2015): 177-99.

⁴ Karapet Ter-Mkrtchyan, *Die Paulikianer im Byzantinischen Kaiserreiche und Verwandte Ketzerische Erscheinungen in Armenien* (Leipzig: J.C. Heinrichs, 1893), 2-14.

⁵ F. C. Conybeare, “The Armenian Church”, *Religious Systems of the World: A Contribution to the Study of Comparative Religion* (Londra: Swan Sonnenschein & Co.: 1892), 401. Conybeare bu konuşmasında Pavlikanları düalist olarak tanımlamaktadır (s. 400), ki bu görüşünü 1898 yılında *Gerçeğin Anahtarı*'nı yayınladıktan sonra “Adoptionistler” şeklinde tadil edecektir.

Bildiğimiz kadarıyla herhangi bir yabancı dilde – tabii ki Ermenice hariç – *Gerçeğin Anahtarı*⁶ ile ilgili en eski kayıt John George Taylor'ın 1865 yılındaki seyahatlerine aittir.⁷ Taylor, 1851 ve 1861 yılları arasında Britanya İmparatorluğu'nun Dışişleri Bakanlığı'nda çalışmış bir İngiliz diplomattı. Aynı zamanda bu dönemde Orta Doğu'daki antik eserlerle ilgilenen öncü bir arkeologdu.

Taylor, devrin Hınıs ilçesi ve Haramık köyü hakkında şunları yazmaktadır

“[Bu köy] Protestanlığa benzer bir inancı benimseyen ilkel bir Ermeni grubu tarafından kiralanmıştır. Bunlar, kurucularının ikamet ettiği köyden gelen Tondrakianlar olan eski Ermenilerdi ve miladi 840 yılında ortaya çıkmışlardı. En korkunç zulümlere rağmen, eski inançlarına sadık kalanların Presbiteryan Amerikan Kilisesi'ne katıldığı son birkaç yıla kadar ayakta kalmayı başardılar. Gümrü yakınlarındaki Rus topraklarına göç eden bazılarının hala eski inançlarına bağlı olduklarını ve ‘Panalee Jismardutyani’ ya da *Gerçeğin Anahtarı* adı verilen bir dua kitabı kullandıklarını öğrendim; ancak bazıları bu kitabın, o bölgenin Rus efendileri tarafından ellerinden alındığını söyledi.”⁸

Taylor'ın belirttiğine göre, 1837 yılında Ermeni Apostolik Kilisesi'nin Eçmiadzin Kutsal Sinodu, kendilerine “*Gerçeğin Anahtarı'nın Halkı*” adını veren bir grup inananın bu el yazması kodeksine el konulmasına yol açan bir karar yayınladı. Bundan sonra, bu halk, öğretileri Orta Çağ boyunca bölgede yaşamış olan Tondrakianlarla bazı benzerlikler gösterdiği için “neo-Tondrakianlar” olarak adlandırıldı. Ter-Mkrtchyan Eçmiadzin kütüphanesinde *Gerçeğin Anahtarı*'nı bulduğunda Conybearé'e bir fotokopisini göndermiştir.⁹ Conybearé'in 1898'de yayımlanan “*Gerçeğin Anahtarı: Ermeni Pavlikan Kilisesi'nin El Kitabı*” başlıklı eserinde yazar, el yazmasının orijinal metni ile İngilizce çevirisini yan yana koymuştur. Tondrakianlar ve Pavlikanlar hakkında Ermenice yazılmış birincil kaynakların İngilizce çevirisi de kitabın ekler bölümünde yer almaktadır. Conybearé, yüz doksan sayfadan oluşan Giriş bölümünde Adoptionist teorinin tarihçesini ana hatlarıyla ortaya koymuştur.¹⁰ Kitabın açılış cümlesi şöyledir: “*Bu kitap Gerçeğin Anahtarı olarak adlandırılmıştır. Kurtarıcımız İsa'nın 1782, Ermenilerin ise 1230 yılında Taron [modern Muş ve çevresi] eyaletinde kaleme alınmıştır.*”¹¹

Bu eser Conybearé'in Ermeni Apostolik Kilisesi ve üyelerinin tarihine ilişkin yorumunun, yani Pavlikanların Avrupa'da on altıncı yüzyılda gerçekleşen reformasyonun ataları olduğu

⁶ Eserin orijinal ismi Գիրք որ կոչի Բանալի ճշմարտություն [Girg or kochi Banali Jismartowt'ean]/*Gerçeğin Anahtarı Adlı Kitap*'tir. *Gerçeğin Anahtarı*'nın el yazması sadece tek bir versiyon halinde günümüze ulaşmıştır. Halen Eçmiadzin'deki Katolikosluk kütüphanesinde (şimdi Erivan'daki Maşots Matenadaran'da 6710 numaralı el yazması olarak) muhafaza edilmektedir. Başka bir kopyası mevcut değildir.

⁷ J. G. Taylor, “Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood”, *Journal of the Royal Geographical Society of London* 35 (1865): 21-58.

⁸ Taylor, “Travels in Kurdistan...”, 44-45.

⁹ F. C. Conybearé (ed. ve çev.), “Preface”, *The Key of Truth: A Manual of the Paulician Church of Armenia* (Oxford: The Clarendon Press: 1898), V-IX.

¹⁰ Conybearé, “Introduction”, *The Key of Truth*, XXIII-CXCVI.

¹¹ Conybearé, *The Key of Truth*, 71.

şeklindeki iddiasının neredeyse kayıp halkasıydı. En önemli kanıtı da el yazmasının arkaik diliydi.¹² Ancak modern bir araştırmacı olan Nina G. Garsoian, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda Ermeni klasikçiler arasında, yazdıkları eserlerde arkaik bir dil kullanma eğilimi olmasından hareketle, *Gerçeğin Anahtarı*'nın dilinin, kendisinin değil de el yazmasının içeriğinin kanıt olabileceği inancındaydı.¹³ Bu yüzden, *Gerçeğin Anahtarı*'nı Adoptionist Kristolojiye benzer içeriği nedeniyle kabul etti. Kendisi, Pavlikanların tarihine dair yaptığı çalışmasını, Pavlikanların Adoptionist oldukları iddiasıyla ortaya koymuştur ki bu konuda *Gerçeğin Anahtarı*'ndan daha açık bir şekilde bu eğilimde olan bir başka kaynak mevcut değildir. Dahası Pavlikanlar ile Tondrakianların inanç sistemleri arasında ne dereceye kadar bir yakınlık söz konusu olduğu halen tartışmalıdır.¹⁴ Bu noktada eserin ait olduğu iddiası taşıyan Tondrakianlar ile Pavlikanlar arasında mevcut literatürde iddia edilen ilişkinin tespiti için *Gerçeğin Anahtarı*'nın içeriğinin analizi önem taşımaktadır.

1. Gerçeğin Anahtarı: İçerik İncelemesi

Bu eser, temelde İsa Mesih'in vaftiz edilmeden önce tipik bir insandan başka bir şey olmadığını iddia eden Adoptionist Kristolojiyi savunur. Vaftizin bir sonucu olarak, Baba Tanrı onu kendi oğlu olarak "evlat edinmiş" ve Oğul Tanrı haline getirmiştir. Conybeare, bu esere yazmış olduğu girişte erken dönem Hıristiyanlığın Adoptionist özellikler sergilediği sonucuna varmak için mazideki Hıristiyan adoptionist tarihlerinden yararlanır. Bu sebeple, ilk iş olarak Adoptionizm'in kökenlerini, ilk kez ikinci yüzyılda Irenaeus tarafından gün ışığına çıkarılan Ebionitlerin öğretilerinde aramaktadır. Giderek pek çok araştırmacı, Ebionitlerin diğer Hıristiyanlar tarafından uydurulduğunu ya da muhtemelen Yahudi olmayan Hıristiyanların tüm Yahudi Hıristiyanları "Ebionit" olarak etiketleme eğiliminde olduğunu düşünmektedir.¹⁵ Conybeare de benzer şekilde, Ebionitlerin, Mezopotamya ve İran'a giderken Antakya ve Palmiradan geçtiklerini ve burada Nesturiler için teolojik temel oluşturduklarını varsayar.¹⁶ Daha sonra da erken dönem Adoptionizm'inin gizli bir şekilde varlığını sürdürdüğünü ve Pavlikan ve Tondrakian inançlarında yeniden dirildiğini ve sözde *Gerçeğin Anahtarı* el yazmasının bu iddianın en ikna edici kanıtı olduğunu ileri sürer. Conybeare, hipotezini savunmak için Ermenistan'daki Pavlikanların, kendi dönemine, örneğin on dokuzuncu yüzyıla kadar varlığını

¹² Conybeare, "Introduction", VI, XXX-XXXI.

¹³ Nina G. Garsoian, *The Paulician Heresy, A Study of the Origin and Development of Paulicianism in Armenia and Eastern Provinces of the Byzantine Empire* (Paris: Mouton, 1967), 109-110.

¹⁴ Bu noktada yapılmış en ciddi çalışma halen Vrej Nersessian'a aittir. Vrej Nersessian, *The Tondrakian Movement* (Londra: Routledge, 1998), 64-71.

¹⁵ Ebionitler hakkında umumi bir kanaat için bkz. Jean Danielou, *The Theology of Jewish Christianity*, çev. ve ed. John A. Baker (Londra: Darton, Longman & Todd Ltd, 1964), 55-66; Hans-Joachim Schoeps, *Jewish Christianity: Factional Disputes in the Early Church*, çev. Douglas R. A. Hare (Philadelphia: Fortress Press, 1969), 38-117; Bart D. Ehrman, *Lost Christianities: The Battles for Scripture and the Faiths We Never Knew* (Oxford: Oxford University Press, 2003), 101-103; David G. Horrell, "Early Jewish Christianity", *The Early Christian World I*, ed. P. F. Esler (Londra: Routledge, 2000), 136-167.

¹⁶ Conybeare, "Introduction", VIII-IX.

sürdüren ve *Gerçeğin Anahtarı*'nı el kitabı olarak kullanmaya devam eden Tondrakianlara benzediğini öne sürmektedir.¹⁷

Conybeare, Pavlikanlar ve Tondrakianlar arasında tarihî sürekliliği sağlayabilmek gayesiyle, *Gerçeğin Anahtarı*'nın ilk nüshasının miladi 850 yılında kaleme alındığını iddia ederek, kendi ifadesiyle “*ünlü Pavlikan-Tondrakian lider*” Zarehavanlı Smbat'ın bu elyazmasının yazarı olduğuna kanaat getirmiştir.¹⁸

Nina G. Garsoïan, *Gerçeğin Anahtarı*'nın elimizdeki nüshasının, iddia edilen orijinalinin 1782 yılında üretilmiş bir kopyası olduğuna inanan Conybeare ile aynı bakış açısını paylaşmaktadır.¹⁹ Ancak, Conybeare'in aksine, bu eserin tarihsel olarak otantikliğinin kanıtının, eserin dili değil, daha ziyade muhtevası olduğunu söylemektedir.²⁰ Buna göre, *Gerçeğin Anahtarı*, metodik bir şekilde yazılmış bir öğreti kitabıdır (*Katékhhēsis*)²¹ ve dokuzuncu yüzyılda yaygın olan doktrin el kitaplarına uygun bir şey üretme çabasının bir ürünüdür.²²

Garsoïan'a göre, bu hikâyede esasen iki farklı gelenek vardır. Pavlikanlığın en eski şekli katı bir ikonoklazm, aşırı çileciliğin reddi ve vaftizin önemine odaklanan Adoptionist öğreti ile karakterize edilmiştir. Bu, Pavlikan doktrininin temel önermesiydi ve Pavlikanların, kendisinin tarihlendirmesine göre, altıncı yüzyılda Ermenistan'da gerçekleştirdiği ayaklanmanın tamamı boyunca çoğunlukla değişmeden kaldı. Bununla birlikte, Bizans'ta, büyük olasılıkla dokuzuncu yüzyıl ortalarında, Pavlikanların lideri Sergius zamanında bu öğretinin özgün bir versiyonu gelişmiştir: Doketik bir Kristoloji ve ılımlı bir düalizm ile karakterize edilen bir Pavlikanlık.²³

Bu iki hareket noktasının izahı metnin içeriği için önem arz etmektedir. Zira ileride ifade edilen argümanların temelinde bu iki tasavvur yatmaktadır. Eser, lehte tavır koyan araştırmacılar tarafından ya dili ya da muhtevası itibarıyla otantik addedilecektir.

Gerçeğin Anahtarı eseri boyunca “*Latin, Yunan ve Ermeni Kiliseleri*” eleştirilmiştir.²⁴ “*Sahte ve hilekâr konsiller*” olarak tanımlanan bu üç kilise,²⁵ “*kutsal, evrensel ve Apostolik*” formülüyle tanımlanan “*Gerçek Kilise*”ye karşı durmaktadır.²⁶ Görüleceği üzere Apostolik Kilise tabiri ile Ekümenik Konsillerin Kilisesi arasındaki fark vurgulanmaktadır. *Gerçeğin Anahtarı*'na göre Erken Kilise, bebeklerin vaftizini reddettiği için Gerçek Kilise olarak görülmüştür.²⁷ Kilise Konsilleri de haliyle açıkça reddedilmektedir, çünkü *Gerçeğin Anahtarı*'ndaki bir kenar notunda onlardan “*şeytani [ve] kanlı meclisler*” olarak bahsedilmektedir.²⁸ Yazar bu bölümde kitabın

¹⁷ Conybeare, “Introduction”, XXII-XXIII, CXXXII.

¹⁸ Conybeare, “Introduction”, XXXII.

¹⁹ Garsoïan, *The Paulician Heresy*, 108.

²⁰ Garsoïan, *The Paulician Heresy*, 109.

²¹ *Katékhhēsis*/κατήχησις literal olarak “şifahi talimatname” demektir. Bundan dolayı adet olduğu üzere ilmihal değil, kavramın etimolojik içeriğine uygun bir terimde bulunularak öğreti denmiştir.

²² Garsoïan, *The Paulician Heresy*, 156, 166-167, 182-185; Nina G. Garsoïan, “Byzantine Heresy. A Reinterpretation”, *Dumbarton Oaks Papers* 25 (1971): 85-113 at 96, 101.

²³ Garsoïan, *The Paulician Heresy*, 47, 54, 65-67, 114, 138, 175, 180, 232.

²⁴ “*Kutsal havarilere ve Evrensel Katolik Kilisesi bünyesindeki tüm Kiliselere inanmamız; Latin, Yunan ve [Ermeni] Kiliseleri hariç*”. Conybeare, *The Key of Truth*, 94.

²⁵ Conybeare, *The Key of Truth*, 116.

²⁶ Conybeare, *The Key of Truth*, 106.

²⁷ Conybeare, *The Key of Truth*, 76, 89, 96.

²⁸ Conybeare, *The Key of Truth*, 76.

amacını açıklamaktadır: “Gerçeğin anahtarının [yardımıyla] gerçeğin kapalı kapısının açılması”, aynı zamanda Cennetteki Baba’nın yardımıyla gerçek Kilise’nin yeniden canlandırılması olarak da bilinmektedir.”²⁹

Ancak Pavlikanların muasırı olarak dokuzuncu yüzyılın son çeyreğine ait bir kaynak olan Sicilyalı Petrus’un eseri özelinde, Bizans kaynaklarında Pavlikanlara yapılan atıflar genellikle heresiyografi ve dinî tartışmalar bağlamında bulunur ve *Gerçeğin Anahtarı*’ndan farklıdır.³⁰

Zira benimsedikleri iddia edilen öğreti açısından, Pavlikanlar Bizans ve Ermeni kilise tarihyazımında, bilhassa Sicilyalı Petrus’un tarihi temelinde, iflah olmaz düalistler olarak anılır. Rivayete göre, evrenin özünde biri iyi, diğeri kötü olmak üzere birbiriyle zıtlaşan iki ilke olduğuna inanmaktadırlar. Görünür duyu alemi, insanların meskûn olduğu dünya bu ilkelerden birincisi olan, kötü bir tanrı tarafından yaratılmıştır, ancak bu dünyanın ortadan kalkmasından sonra var olacak olan dünya Semavi Baba olarak da bilinen iyiliksever Tanrı tarafından şekillendirilecektir.³¹

Aslında *Gerçeğin Anahtarı* düalist bir eser değildir. Pavlikanlar, *Gerçeğin Anahtarı* doktrinine göre İsa Mesih’in bir insan olarak doğduğuna inanıyorlardı. Bununla birlikte, Meryem’den doğan yeni bir insan türünün, ebedi biricik Oğul’un, Tanrı ile insan arasındaki aracı ve şefaatçi olarak seçildiğine tasdik ediyorlardı.³² *Gerçeğin Anahtarı* açısından, bu insanlar, İsa Mesih’in yaratandan ziyade yaratılmış bir insan olduğuna inandıkları için Üniteryenler olarak da adlandırılabilirlerdi. Bununla birlikte eserde, Bizans tarihyazımında, düalist oldukları iddia edilen Pavlikanlar ve bundan hareketle kendilerine atfedilen Doketik kristolojiye karşı olarak, *Gerçeğin Anahtarı*’nda Mesih’in katlandığı acıların tahammül edilemez olduğu ifade edilmektedir.³³

2. Gerçeğin Anahtarı’nın Güvenilirliği Meselesi

1804-1813 Rus-İran Savaşı’ndan beri Rus İmparatorluğu’nun bir parçası olan Şirak eyaletinin Arkhvalt (şimdiki Lernut) köyünden Tondrakian mezhebi üyeleri oldukları iddia edilen bir grup insan, 1837 yılında Ermeni Apostolik Kilisesi tarafından düzenlenen bir sapkınlık davasına

²⁹ Conybeare, *The Key of Truth*, 73. “Çünkü Şeytan bağlarından kurtulduğunda, Rabbimiz İsa Mesih’in ve kutsal elçilerin gerçeğini çalmaya başladı ve aldatıcı argümanlarını öğretenler arasına soktu, [onlara karşı] semavi Baba bize izin verdiğinde, [onlar tarafından] kapatılan Gerçeğin Kapısını Gerçeğin Anahtarı’yla açalım.”

³⁰ B. Hamilton, J. Hamilton & Y. Stoyanov (çev. ve ed.), “Peter of Sicily’s History of the Paulicians (buradan sonra HP)”, *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World c. 650-c. 1405* (Manchester: Manchester University Press, 1998). Bu metnin orijinali Yunancadır: “Του αὐτοῦ Πέτρου Σικελιώτου ιστορία χρειώδες ἐλεγχος τε και ανατροπή της κενῆς και ματαιᾶς αἰρέσεως των μανιχαίων των καὶ παυλικιανῶν λεγομένων. [Του ἄφοῦ Πέτρου Σικελιότου ιστορία Chreiódes élenchos te kai anatropí tis kenís kai mataiás aírēseos ton Manichaion ton kaí Pavlikianón legoménon].” Basit bir tercümesi “Bu Sicilyalı Petrus’un Pavlikanlar olarak da adlandırılan Maniheistlerin asılsız ve beyhude sapkınlıklarının gerekli şekilde denetlenip alaşağı edilmesinin tarihidir” şeklinde olacaktır. Eser, tıpkı *Gerçeğin Anahtarı* gibi tek nüsha halinde Vatikan’da muhafaza edilmektedir. Yeri Codex Vaticanus Graecus 511, fols. 80v ff şeklinde kayıtlıdır. Ancak literatürde bu metne, bu şekilde referans veren bir eser görmek gayet güçtür. Bilhassa Hamilton’un tercümesinden sonra, en azından İngilizce literatürde, artık metne giden referanslar, doğrudan bu tercüme esas alınarak yapılmaktadır. Bu eserdeki başlık da yine kısaltılarak “*the History of the Manichaeans, who are also called Paulicians*” şeklinde açıklama kısmında verilip, metin içerisinde *Peter of Sicily’s History of the Paulicians* başlığı altında tercümesi verilmektedir.

³¹ Peter of Sicily, *HP*, c. 36-7, 72.

³² Conybeare, *The Key of Truth*, 74-5, 80.

³³ Conybeare, *The Key of Truth*, 108.

karışmış ve ayin kitapları olan *Gerçeğin Anahtarı*'nın bir kopyası, el konularak Eçmiadzin'deki Katolikos'un kütüphanesine yerleştirilmiştir.³⁴ Yovhannes Vahaguni adlı bir şahıs tarafından kaleme alınan eserin ilk satırlarından, bu eserin miladi 1782 yılında Ermenilerin Taron diye ifade ettiği, Osmanlı Devleti'ne bağlı modern Muş ve çevresinde bir bölgede yazıldığını öğreniyoruz.³⁵

Gerçeğin Anahtarı'nın yazarıyla ilgili olarak Ermeni araştırmacı Vrej Nersessian, Yovhannes'in Tondrakianlarla bağlantılı olmakla suçlandığını ve 1791'de Katolikos Erzurumlu Luka'sın (1722-1799) emriyle hapsedildiğini söyler. Bahsi geçen Yovhannes Eçmiadzin'de altı ay tutuklu kaldıktan sonra Hınıs'a kaçmayı başarır.³⁶ Nihayetinde Ekim 1793'ten önce, Osmanlı yetkilileri tarafından idam edilir. Bu bilgi, Katolikos Luka'sın Ekim 1793'te İstanbul Ermeni Patriği'ne yazdığı bir mektuptan gelmektedir. Bu mektupta Katolikos şöyle yazmaktadır,

“... buradan kaçmış olan bu habis mezhebin kurucusu Hınıslı rahibin sonu hakkında sizi bilgilendirmek için yazıyorum. [Bahsi gecen şahsın, Yovhannes'in] tövbe edip Kiliseye döndüğü bildirilmesine rağmen geri dönmedi. Bu yerin [Hınıs] valisi onu yapmış olduğu kötü işlerden dolayı idam etti böylelikle aramızdaki kötülüğü de ortadan kaldırdı.”³⁷

1852 yılında Erzurum'da bulunan Amerikalı misyoner Josiah Peabody (1807–1873) ise yazarın hikayesini şöyle aktarmaktadır:

“Yaklaşık elli yıl önce ... Hınıs'ta bir Ermeni rahip [Yovhannes], Avrupa'da seyahat ederken, bazı Protestan Hıristiyanlarla karşılaştı ve onlardan inanç ve ibadetin tek kuralının Tanrı'nın kelamı olduğunu öğrendi. Kısa bir süre sonra kendi dinini Kutsal Kitap'ta belirtilenle karşılaştırmaya başladı ve tabii ki kilisesinin [Ermeni Apostolik] hata ve yozlaşma ile dolu olduğunu gördü. Halkına dönerek bu yeni yolu vaaz etmeye başladı. Ancak elli kadar aileyi Kutsal Kitabın öğretilerinin doğruluğuna ikna edene kadar korkunç bir zulümle karşılaştı. Bu sapkınlığın daha da ilerlemesini durdurmaya kararlı olan düşmanları, topluluğun vaizine [Yovhannes] çeşitli şiddetler uyguladılar ancak başarılı olamadılar. Sonunda ona, dininden dönmezse burnunun kesileceğini söylediler. O da Müjdeden vazgeçmektense bu barbarca muameleye boyun eğeceğine dair onlara güvence verdi. Tehdit yerine getirildi, ancak amaçlanan etkiyi yaratamadı. [Yovhannes] Müjde'yi bildiği kadarıyla vaaz etmeye devam etti. Zalimler daha sonra onu öldürmeye karar verdiler, o da bundan kurtulmak için Erzurum'a kaçmak ve orada Müslüman inancını benimsemek zorunda kaldı ve söylendiğine göre, bu şekilde de

³⁴ Hamilton, Hamilton & Stoyanov, *Christian Dualist Heresies*, 295. Anna M. Ohanjanyan, “The Key of Truth and the Problem of the ‘Neo-Tondrakites’ at the End of the 19th Century”, çev. S. P. Cowe, *Journal of the Society for Armenian Studies* 20 (2011): 131-136. Ayrıca, 1804-1813 Rus-İran Savaşı'nın yakın tarihli ayrıntılı bir anlatımı için bkz. George Bournoutian, *From the Kur to the Aras: A Military History of Russia's Move into the South Caucasus and the First Russo-Iranian War, 1801–1813* (Leiden: Brill, 2020).

³⁵ Conybeare, *The Key of Truth*, 71; Arpee, “Armenian Paulicianism and the Key of Truth”, 275.

³⁶ Vrej Nersessian, *The Tondrakian Movement* (Londra: Routledge, 1998), 89.

³⁷ Nersessian, *The Tondrakian Movement*, 96.

*öldü. Müslüman olan çocuklarından bazıları hâlihazırda [Eylül 1852] bu şehirde yaşamaktadır.*³⁸

Bu uzun alıntılarının sebebi, *Gerçeğin Anahtarı'nın* nasıl bir kalemin ürünü olduğu noktasında önem arz etmesinde yatmaktadır. Buradan hareketle, Pavlikanlık araştırmalarında otantik bir kaynak olma ihtimali açısından *Gerçeğin Anahtarı'nın* muhaliflerinin ve müdafilerinin izini sürebiliriz. *Gerçeğin Anahtarı'nın* otantikliği konusunda lehte ve aleyhte tavır sergileyen iki grup mevcuttur. Birinci grupta, G. Ter-Mkrtchyan, F. Conybeare, L. Arpee, N. Garsoïan ve A. Toynbee gibi Ermeni asıllı ya da Ermeni yanlısı araştırmacılar yer almaktadır. Bu araştırmacılar için Pavlikanlık çalışmalarında *Gerçeğin Anahtar'ın* güvenilirliği ve bu nedenle de önemi tartışılmazdır. İkinci grupta B. Sargisean, S. Runciman, P. Lemerle, B. Hamilton, V. Nersessian, Y. Stoyanov A. Ohanjanyan gibi akademisyenler yer almaktadır. Bu grubun *Gerçeğin Anahtarı* hakkında ulaştığı sonuçlar kendi aralarında farklılık göstermekle birlikte ortak nokta, *Gerçeğin Anahtarı'nın* Pavlikanlık araştırmalarında birincil kaynak olarak ele alınmasının en hafif tabirle sorunlu olduğunu savunmalarıdır ki bu konu, bizim de savunduğumuz bir iddiadır. Ancak burada da iddia edileceği üzere bu eserin otantikliği lehinde ve aleyhinde zikredilen yazarların, meseleyi gayet sınırlı bir çerçevede ele alarak, çoğunlukla politik zemini ıskaladıkları görülmektedir. Zira bu noktada temel hareket kaynağı olan Conybeare ve Ermeni Protestan Kilisesi ile bağımsız bir Ermenistan devleti ideali arasındaki ilişki gözden kaçırılmaktadır.

2.1. Gerçeğin Anahtarı'nın Güvenilirliğini Savunanlar

Conybeare'in 1898'de metni İngilizce çevirisiyle birlikte yayınlaması sayesinde bugün *Gerçeğin Anahtarı'ndan* bahsedebiliyoruz. Conybeare bu eseri, kendi iddiasına göre, ilk yazıldığı dönem olan yedinci ve dokuzuncu yüzyıllar arasındaki bir zaman diliminden çok sonra istinsah edilmiş olmasına rağmen otantik bir eser olarak kabul etmiştir. Çünkü yazar, *Gerçeğin Anahtarı'nın* orijinal nüshasının içeriğinin 1782'de son müstensihi olduğunu iddia ettiği Taronlu Yovhannes Vahaguni'ye ulaşana kadar elden ele aktarıldığına inanıyordu.

Conybeare, *Gerçeğin Anahtarı'nın* bir kopyasını arkadaşı Ter-Mkrtchyan'dan aldı ve kısa bir süre içinde eserin özgünlüğüne ikna oldu. Kendisi tipik bir on dokuzuncu yüzyıl rasyonalistiydi. Mevcut kilise tarihi ve onun çevresinde gelişen Hristiyanlık anlatısının sorunlu olduğu ve ruhban sınıfının hurafeleriyle kirletilerek bugünkü şeklini aldığı kanaatindeydi. Bu rasyonalistlerin çoğu gibi o da Adoptionizm'in, Hristiyanlığın orijinal tezahürü olduğu fikrine kapılmıştı.

*"1891'in sonbaharında, Enoh Kitabı'nın eski bir versiyonunu bulma ve o topraklardaki eski sapkınları, özellikle de Pavlikanları anlatan belgeleri toplama umuduyla ikinci kez Ermenistan'a gittim. Çünkü [Edward] Gibbon'un, Yunan Hristiyanlığının Konstantinopolis'in saray hurafelerine dönüştüğü bir çağda onların taptaze ve dipdiri püritanizmini resmetmesi muhayyilemi büyülemişti."*³⁹

³⁸ Josiah Peabody, "Letter from Mr. Peabody, September 10, 1852", *The Missionary Herald* 48/12 (1852): 359-361.

³⁹ Conybeare, "Preface", V.

Teorisinin genel çerçevesini, kendisinin muhayyilesini büyülediğini ifade ettiği Edward Gibbon'un ileri sürdüğü gibi, Pavlikanların Avrupada cereyan eden Reformasyonun tarihsel ve teolojik ataları olduğu bir süreklilik iddiası oluşturmaktaydı. Pavlikanlar, proto-protestanlar olarak kabul edilmeliydi. Bu noktada, tabii ki erken dönem Hristiyanlık ve on altıncı asır Reformasyonunun arasındaki irtibatı sağlayabilecek kayıp halka Pavlikanlar ve onların itikadi tavrı olduğunu iddia ettiği Adoptionist kristoloji idi. Conybeare, *Gerçeğin Anahtarı*'nın çevirisine yazdığı uzun giriş yazısında şöyle demektedir:

*“[Avrupadaki Reformasyonun bir sonucu olarak] Anabaptist ve Üniteriyen görüşler altında, Apostolik Kilise'nin bu mayasının [yani Adoptionizm'in] diğer inanç biçimlerini şekillendirdiği görülmüştür. Bu büyük dinî hareketin filizlenmesinde Bogomillerin çok önemli bir rol oynadığından eminiz. Onlar, kısmen Pavlikan misyonerlerinden aşılınmış olan Adoptionist akidenin Avrupadaki başlıca taşıyıcılarıydılar.”*⁴⁰

Anabaptizm ve Üniteriyenizm'in Protestan düşüncesinin yalnızca bir biçimi olduğuna dikkat etmek önemlidir. Conybeare, Reformasyonun diğer şeylerin yanı sıra Anabaptizm'e ve nihayetinde Üniteriyenizm'e yol açtığını söylüyor gibi görünmektedir. Esasında buradaki iddianın Avrupada yaygınlık kazanması Edward Gibbon (1737-1794) ve kaleme aldığı meşhur tarihinde Pavlikanlara ayırdığı elli dördüncü bölümünden sonra olmuştur. Gibbon, Pavlikanlar, Avrupada on altıncı yüzyılda zafer kazanan Reform çabalarının tarihsel atası olarak tasvir etmiştir. Bu iddiaya göre Pavlikanlar, sırasıyla Bogomiller, Katharlar, Albigenianlar, Waldensianlar, Hussitler ve Lollardlar gibi hareketler vasıtasıyla, kronolojik ve teolojik bir süreklilik halinde idealleri taşınarak Avrupada on altıncı yüzyılda kendisini gösteren Reformasyonun öncüleridirler. Gibbon'un vefatından (1794) bir asır sonra Pavlikanlar, literatüre yine bir İngilizin, Conybeare'in kalemiyle (1898) girebilmişlerdir. Daha sonraki Protestan Ermeni araştırmacılar, özellikle Leon Arpee ve Nina G. Garsoïan, Conybeare'in teorisini ve *Gerçeğin Anahtarı*'na ilişkin iddialarını destekleyerek tekrar etmişlerdir.

Conybeare'in teorisi, bahsi geçen Leon Arpee (1877-1947)⁴¹ tarafından birebir tekrarlanmış ve *Gerçeğin Anahtarı*'nın eski bir orijinalin el yazması bir kopyası olduğu ve muhtemelen orijinal versiyonunun daha da eskiye dayandığı iddia edilmiştir.⁴² Arpee, Pavlikanları Elçilerin İşleri'nde tasvir edilen Hristiyanlığın son tanıkları olarak gören Conybeare'in tavrını benimseyerek,

⁴⁰ Conybeare, "Introduction", CXCVI.

⁴¹ 1877 yılında İstanbul'a elli mil uzaklıktaki Bahçecik ya da Bardeza adlı bir köyde doğdu. Babası orada Ermeni cemaatinin papazı olarak görev yapıyordu. Arpee 1863 yılında İstanbul'da Amerikan Board misyoneri olan Cyrus Hamlin tarafından kurulan Robert Kolej'den 1896 yılında mezun oldu. Daha sonra Amerika Birleşik Devletleri'ne taşındı. 1902 ve 1930 yılları arasında Ohio ve ardından Chicagodaki Presbiteriyen kiliselerinde papaz olarak görev yaptı. Hastalığı nedeniyle 1930'da emekli olduktan sonra, 1946'da yayınlanan son eserleri olan *A History of Armenian Christianity from the Beginning to Our Time* ve *A Century of Armenian Protestantism*'i tamamlamaya gayret etti. 1947 yılında vefat etmiştir. Kısa bir biyografisi için bkz. Robert Hastings Nichols, "Leon Arpee", *Church History* 17/1 (1948): 55-58.

⁴² Leon Arpee, *A History of Armenian Christianity from the Beginnings to Our Own Time* (New York: The Armenian Missionary Association of America, 1946), 101-119, 266-278; Arpee, "Armenian Paulicianism and the Key of Truth", 275.

“Gerçeğin Anahtarı’nda erken dönem Hıristiyan düşüncesinin muhafaza edilmiş birkaç abidesinden birine sahibiz” demiştir.⁴³ Ebu noktada Arpee, tarihsel bir ulus olarak Ermenilerin ve onların zihniyetinin “Gerçeğin Anahtarı tipi bir Hıristiyanlık” inşa etmek için en uygun zemine sahip olduğunu ve bu ideali ancak günümüzün en gelişmiş Protestanlığının başarabildiğini belirtmiştir.⁴⁴ Ardından Arpee, Conybear’e takip ederek Pavlikanların *ante litteram*/vaktinden önceki Protestanlar, özellikle de Üniteryen Anabaptistler olduğunu, Üniteryenliklerinin Samsatlı Pavlus’tan geldiğini ve bu nedenle Adoptionist bir itikada sahip olduklarını hararetle iddia etmiştir.⁴⁵ Önce Gibbon akabinde Conybear tarafından dile getirilen Protestanlığın, sekizinci yüzyıldan on altıncı yüzyıla dek gelmiş olan tarihsel sürekliliği ve bu sürekliliğin geride İsa Mesih’e, ileride ise modern Protestan Kiliselerine götürdüğü meşhur anlatıya büyük bir iştiaqla sahip çıkmıştır:

“Sekizinci ve onuncu yüzyıllarda Trakya’da kök salan Pavlikanlığın ilkeleri Polonya ve Bohemya’ya, İtalya ve Fransa’ya, Ren Nehri ülkelerine ve hatta uzak İngiltere’ye kadar yayıldı ve her yerde gelecek olan büyük Reform için uygun zemini hazırladı.”⁴⁶

Arpee’nin Reformasyon için kullandığı “uygun zemini hazırlamak” ifadesi, erken dönem kilise tarihinde bilhassa İskenderiyeli Clement (150-211/215), İskenderiyeli Origenes (185-253), Kayseryali Eusebius (v. 339) ve Hippolu Augustinus (354-430) tarafından *Εὐαγγελική προπαρασκευή* yahut *Praeparatio evangelica*/Müjde için Hazırlık olarak ifade edilen, Hıristiyanlık öncesi dünyanın, bilhassa pagan Roma’nın Helen felsefesi ve İbrani Yasaları gibi birtakım saikler vasıtasıyla Tanrı tarafından, Hıristiyanlığın bölgeye yayılmasından önce, Tanrı’nın Kuzusunun/*Agnus Dei* kurbanı ve kurtuluş müjdesi için hazırlandığı iddiasıyla paralellik taşımaktadır.⁴⁷

Bu iddiaya göre önce on altıncı yüzyıl Avrupasında ve nihayetinde 1850 yılında, Britanya İmparatorluğunun baskıları dolayısıyla Osmanlı Devleti tarafından tanınacak Ermeni Evanjelik/Protestan Kilisesinin varlığını hazırlayan saik, Pavlikanların ve Tondrakianların bu topraklardaki tarihsel ve teolojik mevcudiyetidir. Esasında sadece Küçük Asya’da değil, Avrupa

⁴³ Arpee, “Armenian Paulicianism and the Key of Truth”, 275.

⁴⁴ Arpee, “Armenian Paulicianism and the Key of Truth”, 276.

⁴⁵ Arpee, *A History of Armenian Christianity*, 101-119.

⁴⁶ Leon Arpee, *The Armenian Awakening: A History of the Armenian Church, 1820-1860* (Chicago; Londra: The University of Chicago Press, 1909), 91.

⁴⁷ İskenderiyeli Clement’in ifadeleri bu noktayı izah sadedinde gayet açıktır: “Buna göre, Rabb’in gelişinden önce felsefe Yunanlılar için doğruluk için gerekliydi. Şimdi ise dindarlığa yardımcı olmaktadır; kanıtlama yoluyla imana erişenler için bir tür hazırlık eğitimi niteliğindedir... Çünkü Tanrı bütün iyi şeylerin nedenidir; ama Eski ve Yeni Ahit gibi bazılarının öncelikli olarak, felsefe gibi bazılarının da sonuç itibariyle sebebidir. Belki de felsefe, Rab Yunanlıları çağırıcaya kadar doğrudan ve öncelikli olarak Yunanlılara verildi. Çünkü bu, İbranelerin yasası gibi, Helen aklını da Mesih’e ulaştıracak bir eğitim aracıydı. Bu nedenle felsefe, Mesih’e yetkinleşecek olana giden yolu açan bir hazırlıktı.” Clement of Alexandria, *Stromateis: Book One to Three*, çev. John Ferguson (Washington, D.C.: Catholic University of America Press, 1991), Kitap I, Bölüm V/28, 41-42. En meşhur örneği olan Eusebius için bkz. Eusebius of Caesarea, *Praeparatio Evangelica (Preparation for the Gospel)*, çev. Gifford Edwin Hamilton (Oxford: Oxford University Press, 1903).

topraklarındaki Evanjelik hareketi hazırlayan da Pavlikanlığın kendisidir. Zira *Gerçeğin Anahtarı* ve eserin müterciminin iddiaları bu iddiaya olanak sağlamaktadır.

Bundan dolayı Arpee gibi yazarların gözünde “on dokuzuncu yüzyılda Protestanlık, Doğu’da Pavlikanlığın yerini almıştır.”⁴⁸ Arpee’nin bu iddialarında, Garsoian gibi kendisinin de Ermeni Protestan Kilisesi’ne mensubiyetinin rol oynadığı ileri sürülebilir ve sürülmelidir. Anglikan Kilisesi mensubu Conybear’e in tavrı için de benzer bir iddia geçerli olacaktır ancak Conybear’e in tercihi bilinçli yahut bilinçsiz bir biçimde Britanya İmparatorluğu’nun Osmanlı İmparatorluğu’ndaki politik çıkarlarıyla çakışmaktadır.

Burada odak noktası Ermeni Protestan Kilisesi’nin mevcudiyetidir. On dokuzuncu yüzyılda Protestan misyonerlerin bir Ermeni Protestan Kilisesi kurma çabaları, o zamana kadar Osmanlı İmparatorluğu’nda dinî reform talep edememiş olan Britanya İmparatorluğu için büyük bir fırsat yaratmıştır.⁴⁹ Edouard-Philippe Engelhardt (1828-1916), haklı olarak, İngiltere’nin Doğu’da kendisi için bir himaye kurmak istediğini ve bu himayeye temel olacak bir millet olmadığı için Osmanlı İmparatorluğu’nda bir Protestan milleti ihdas etmeye çalıştığını iddia etmektedir.⁵⁰ Bu nedenle Britanya İmparatorluğu’nun Osmanlı İmparatorluğu’nda “küçük padişah” yahut “sultanların sultanı” olarak da anılan⁵¹ efsanevi elçisi Sir Stratford Canning (1786-1880) misyonerlere çok ciddi yardımlarda bulunarak,⁵² Protestan Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu’nda resmen bir millet olarak tanınmasını sağlamıştır.⁵³ Bu sebeple 1847’de ayrı bir Protestan milleti teşkil edilmiş ve 1850’de de bir fermanla resmen tasdik edilmiştir.⁵⁴ Bu süreci Robert Kolej’in kurucularından olan Cyrus Hamlin (1811-1900), Eçmiadzin Katolikosu Protestan Ermenileri aforoz ettiğinde, Canning’in Sultan’a giderek ona “bu insanların inançlı ve masum tebaa olduklarını ve Büyük Britanya Kraliçesi’nin ve Büyükelçi olarak kendisinin inandığı şeylere inandıkları için zulüm gördüklerini” söylediğini; devam ederek, Sultan’a “hem bu zulme müsaade edip hem de Büyük Britanya’nın dostluğundan yararlanamayacağımı” bildirdiğini belirtir.⁵⁵ Bu ziyaretin nihayetinde de Protestan inananların resmi bir kilise olarak örgütlenmesine dair bir ferman elde etmiştir.

⁴⁸ Leon Arpee, “Armenian Paulicianism and the Key of Truth”, *The American Journal of Theology* 10/2 (Nisan 1906): 285.

⁴⁹ Sydney N. Fisher, “Two Centuries of American Interest in Turkey”, *A Festschrift for Frederick B. Artz*, ed. David H. Pinkney and Theodore Ropp (Durham, N.C.: Duke University Press, 1964), 119-120; David H. Finnie, *Pioneers East: The Early American Experience in the Middle East* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1967), 131; Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East*, 14.

⁵⁰ Edouard-Philippe Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşad (İstanbul: Kaknüs, 1999), 65, 297-301.

⁵¹ Stanley Lane-Poole, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning: Viscount Stratford de Redcliffe* (Londra: Longmans, Green, 1888), 2: 55.

⁵² Josiah Brewer, *A Residence at Constantinople, in the Year 1827, With Notes to the Present Time* (New Haven: Durrie & Peck, 1830), 362.

⁵³ Harrison Gray Otis Dwight, *Christianity Revived in the East, or, A Narrative of the Work of God among the Armenians of Turkey* (New York: Baker and Scribner, 1850), 138; Lane-Poole, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning*, 1: 339-410; 2: 53-114; E. E. Strong (ed.), *Condensed Sketch of the Missions of the American Board in Asiatic Turkey* (Boston: Printed for the American Board, 1910), 19.

⁵⁴ Arpee, “A Century of Armenian Protestantism”, 152; Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East*, 14.

⁵⁵ Cyrus Hamlin, “The Political Duel Between Nicholas, the Czar of Russia, and Lord Stratford de Redcliffe, the Great English Ambassador”, *Proceedings of the American Antiquarian Society* 9 (01.10.1893): 455-456.

Osmanlı topraklarındaki misyonerlerin merkezî teşkilatı olan Amerikan Board'un, 1857 tarihli yıllık raporunda Protestanları bir millet olarak tanıyan bu ferman, "Protestan hürriyetinin Magna Chartası" olarak tabir edilmektedir.⁵⁶ Bu tavrı bir politikacı olan Canning'in misyonerler arasındaki muadili sayılabilecek bir diğer isim, Rufus Anderson (1896-1880) da yinelemektedir: "Bütün bunları [Ermeni Protestan Kilisesi'nin tanınması], Tanrı'nın izniyle, İngiltere'nin Hindistan'da bir imparatorluk sahibi olmasına ve bu imparatorluğa giden yolu engellenmeden muhafaza etmesine borçluyuz."⁵⁷

Yeni ortaya çıkan Protestan milleti sayesinde Britanya İmparatorluğu, tıpkı Rus ve Fransızların yaptığı gibi Protestan Ermeniler için dinî reform talep ederek Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine müdahale etme hakkına sahip olacaktır. Engelhardt'ın da belirttiği gibi, 1860'lar ve 1880'ler boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nda misyonerlik faaliyetleri ve siyasetin kesişmesiyle, nasıl Doğu Ortodoks Ermeniler kendilerini Rus tebaası, Katolik Ermeniler de Fransız tebaası olarak görüyorsa, bu Protestanlar Ermeniler de kendilerini İngiliz tebaası olarak görüyorlardı.⁵⁸ 1830'ların başında geldiği İstanbul'daki Ermeni-Türk misyonunun öncülerinden olan William Goodell (1792-1867), burada bahsedilen politik-teolojik kesişme noktasına bir delil olarak, Lord Stratford 1858'de emekli olduğunda şu sözleri sarfetmiştir: "Lord Hazretleri'nin [Stratford] nüfuzunu, Tanrı'nın kendi işlerini icra etmekten hoşnut olduğu önemli tedbir vasıtalarından biri olarak görmekten memnuniyet duyuyoruz."⁵⁹

Bu nokta üzerinde durulmasının sebebi, yeni ihdas edilen Ermeni Protestan Kilisesi'nin mensuplarının, on dokuzuncu yüzyıl sonlarında Avrupâda gerçekleşen Reformasyondan takriben 350 yıl sonra ihdas edilen yeni kiliselerinin tarihsel kökenlerini Pavlikanlar ile tanımlamalarından kaynaklanmaktadır. Ermeni Protestan Kilisesi, bu ilişkinin tesisi ile gerek on altıncı yüzyıl reformasyon hareketiyle gerekse onları nev zuhur bir sapkınlık olmakla itham eden

⁵⁶ American Board of Commissioners for Foreign Missions, *Forty-eighth Year of the American Board of Commissioners for Foreign Missions* (Boston: T.R. Marvin, 1857), 5.

⁵⁷ Rufus Anderson, *Foreign Missions: Their Relations and Claims* (New York: Charles Scribner, 1869), 6. Bu meseleye dair, 1860 yılının 11 Mayıs günü Lordlar Kamarası'nda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dinî özgürlüklerle ilgili bir dilekçenin ilginç bir kaydına sahibiz. Lord Stratford, toplantıda Evanjelik İttifak'tan aldığı dilekçeyi aktararak, bu dilekçenin amacının, Lordların dikkatini Sultan'ın egemenliğindeki bazı bölgelerde Protestanlığın durumuna çekmek ve onların onayıyla, Protestanlık ilkelerini açıkça savunarak kendilerini tehlikeye atanlar için daha etkili bir güvenlik sağlamak olduğunu açıklamıştır. (Sütun 1065). Lord Stratford'un konuşmasına, Canterbury Başpiskoposu John Bird Sumner (1780-1862), "soylu Vikont'un bu ilerlemenin atfedilmesi gereken en etkili araçlardan, yani başka türlü elde edilemeyecek bir başarı derecesiyle taçlandırılan davadaki kendi durmak bilmeyen çabalarından hiç bahsetmediği" ifadeleriyle mukabele etmektedir. (Sütun 1070) Lord [John] Wodehouse (1826-1902) Başpiskopos Sumner ile aynı fikirdedir ve şöyle demektedir: "Dış ilişkilere en ufak bir dikkati olan herkes, soylu Vikont'un bu ülkeyi İstanbul'da temsil ettiği süre boyunca, büyük nüfuzunu Türk hükümlanlığı boyunca Hıristiyanların tüm sınıfları adına mütemadiyen ve esirgemenen kullandığını çok iyi bilmektedir." (Sütun 1072). Lord Stratford De Redcliffe, "Religious Liberty (Ottoman Empire)-Petition, (HL Deb 11 May 1860)", *Hansard's Parliamentary Debates ... Third Series, Commencing with the Reign of William IV. C. 158, 24 Nisan 1860 - 6 Haziran 1860* (Londra: Cornelius Buck & Son, 1860), 1065-74. Burada, Lord Stratford'un Britanya İmparatorluğu olarak Sultan'ın topraklarında Evanjelik/Protestan Ermeni Kilisesi'ni kurmak için gösterdiği aralıksız çabalar hakkında Lordlar Kamarası mensuplarının tanıklığına sahibiz.

⁵⁸ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, 58-60.

⁵⁹ William Goodell, *The Old and the New; or Changes of Thirty Years in the East* (New York: M.W. Dodd, 1853), 82. Ayrıca E. D. G. Prime, *Forty Years in the Turkish Empire; or, Memoirs of Rev. William Goodell* (New York: R. Carter, and Brothers, 1876), 352-53; Lane-Poole, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning II*, 451.

Ermeni Apostolik Kilisesi ile olan tarihsel ve teolojik münakaşasından kurtulabilmektedir. Ancak bu tavrı mümkün kılan şey, bir aydınlanma tarihçisi olan Edward Gibbon'un Pavlikanları İsa Mesih'in son tanıkları, Reformasyonun öncüleri olarak tanımlamasından ve ondan bir asır sonra da bir başka İngiliz'in, Conybeare'in onları aynı çizgide, buraya konu ettiğimiz bir kaynak ile Ermeni Hristiyanlığının, mevcut kilisenin tarih içerisinde ruhban sınıfının zulmü altında kirletilmesinden önceki saf hali olarak tasvir etmesinden ileri gelmektedir.

Conybeare ve Arpee'den sonra, *Gerçeğin Anahtarı*'nın özgünlüğü iddiasına dayanarak Pavlikanların, sadece modern Ermeni Protestan Kilisesi'nin değil aynı zamanda Avrupada gerçekleşen Reformasyonun da öncüleri oldukları iddiasında bulunan bu teorinin modern literatürdeki en önemli savunucusuna geliyoruz. Nina G. Garsoïan, modern akademide Pavlikanlara dair yapılmış ilk ciddi araştırma olan, 1967 tarihinde yayınlanmış *Paulician Heresy* adlı doktora tezinde hem Ter-Mkritchyan'ın hem de Conybeare'in varsayımlarını, argümanlarını ve vardığı sonuçları kabul etmiş, zaman zaman kelimesi kelimesine yinelemiştir. Bu çalışmasında Garsoïan'a göre, kendisinin ulaştığı en önemli sonuç, Bizanslı ve Ermeni Pavlikanların temelde birbirinden farklı olduğudur. Garsoïan, Bizanslı Pavlikanların Gnostik düalistler olduğunu, Ermenistan'daki Pavlikanların ise aynı coğrafyada ilerleyen tarihsel süreçte vuku bulan bir başka heretik akım olan Tondrakianlarla bir ve aynı hareket olduğunu savunmaktadır. Bununla ilişkili olarak, Conybeare'in de ileri sürdüğü gibi her iki grubun da Adoptionist Kristolojiye sahip olduğunu iddia etmektedir.⁶⁰ Garsoïan'ın kitabının yayınlanmasından bu yana, bu tez yabancı Armenologlar arasında o kadar yaygınlık kazanmıştır ki, aleyhtarları bile teorinin gerçek mucidi Conybeare'i unutmşlardır. Garsoïan, Conybeare gibi, *Gerçeğin Anahtarı*'na büyük değer vermektedir çünkü ona göre bu metin bizzat Pavlikanlar tarafından kaleme alınmış ve günümüze ulaşmış tek kaynaktır.

Garsoïan, "eldeki metnin, risalenin orijinal versiyonu değil, ancak 1782'de Taron eyaletinde istinsah edilmiş bir nüshası" olduğu gerçeğini kabul etmesine rağmen⁶¹ metinde kullanılan arkaik dilin, eserin dokuzuncu yüzyıla kadar tarihlenebilecek bir dönemde yazılmış olabileceğine dair kanıt sağladığı konusunda Conybeare ile hemfikirdir.⁶² Bununla birlikte, Conybeare'in metnin linguistik yapısı üzerine temellendirdiği argümanına katılmamakta, ancak asıl kanıtın *Gerçeğin Anahtarı* öğretisi ile ortaçağ kaynaklarında yer alanlar arasında gösterdiği teolojik benzerlikte yattığını iddia etmektedir.

Garsoïan, Conybeare'in *Gerçeğin Anahtarı*'nın yedinci ila dokuzuncu yüzyıllara ait özgün bir belge olduğu tezini takip ederek, Ortaçağ Ermeni Tondrakianları Pavlikanların bir devamı olarak görmekte ve göstermektedir. Kitapta, Adoptionist bir Kristolojiye mensup olan ve basit sakramental ibadet biçimlerini uygulayan, ancak resmî ve temsili sanat biçimlerine karşı hoşgörüsüz olan ve ruhbanlık uygulamalarını kınayan bir topluluk tasviri çizilmektedir.

Bu noktada Garsoïan'ın Bizans'ta iki Pavlikan grubun var olduğu iddiası önemlidir. Ancak bu önem, iddianın doğruluk değerinden değil, bilakis motivasyon kaynağı olmasından ileri gelmektedir.

⁶⁰ Garsoïan, *The Paulician Heresy*, 210-212.

⁶¹ Garsoïan, *The Paulician Heresy*, 108.

⁶² Garsoïan, *The Paulician Heresy*, 109.

Garsoian'ın bu iddiasının nedeni, Pavlikanlığın doğrudan düalist bir hareket olduğu iddiasının, Protestanlığın Katoliklik ve Ortodoksluk karşısındaki tarihsel ve teolojik üstünlüğü ve önceliğine ilişkin Ermeni Evanjelik Kilisesi'nin teorilerini kirleteceği endişesi olarak görülmektedir. Zira belirtildiği üzere, bu iddiaya göre Pavlikanlar proto-Protestanlar olarak sunulmaktadırlar. Johann Lorenz Mosheim (1693-1755)⁶³ ve Edward Gibbon (1737-1794)'a⁶⁴ kadar uzanan Pavlikanlar'ın kökeni ve Reformasyon ile ilişkisine dair tartışmalarda Maniheist düalistlerin etkisi iddiası, on dokuzuncu yüzyıl Protestan Ermenilerinin meşruiyetlerini kaybetmelerine neden olacaktır. Zaten bu nokta Katolik tarihyazımı tarafından da çok yüksek bir sesle dile getirilmiştir. Jacques Bénigne Bossuet'nin (1627-1704), iki ciltlik metninin özünü bu itham oluşturmaktadır. Bu Katolik anlatıya göre, Protestanlık, miladi üçüncü yüzyıldan on altıncı yüzyıla kadar dikkate değer bir süreklilik ve ısrarla varlığını devam ettiren ve nihayetinde daha önceki tecrübelerinde sahip olmadıkları siyasi ve askeri teminat sebebiyle Alman prenslerinin elinde bastırılmadan yükselme fırsatı elde eden Maniheist sapkınlığın en istisnai örneğidir.⁶⁵

Bu iddianın ağırlığı karşısında konforlu bir zemin arayışında, ne kadar güvensiz ve temelsiz olursa olsun, Pavlikanlığın aslında sapkın Ermeni Apostolik ve Rum Ortodoks kiliselerine karşı ortaya çıkan erken dönem Hıristiyan cemaatinin itikadını yansıtan Adoptionist kristolojiyi benimsemiş bir reform hareketi olduğu, ancak her nasılsa dokuzuncu yüzyılın ortalarında Pavlikanların lideri Sergius yönetiminde Bizans topraklarında düalist Gnostik bir karaktere büründüğü ve nihayetinde de askeri ve siyasi olarak varlığının sona erdiği ileri sürülmüştür.

Dolayısıyla geçmişte, Türkiye'de literatürde meşhur olduğu şekliyle, kaynaklara bir geri bir dönüş söz konusudur.⁶⁶ Avrupalı Protestanlar, İsa Mesih'in gerçek mesajına, Hıristiyanlığın özüne dönme yolunda, Katolik ve Ortodoks kiliselerinin dışında bir tarih ve teoloji zemini kurabilmek

⁶³ Johann Lorenz Mosheim, *Institutes of Ecclesiastical History, Ancient and Modern*, çev. Archibald Maclaine (Cincinnati, Applegate & Co., 1858), Kısım II, Bölüm V, I-VI, 155, 202-204, 255-258.

⁶⁴ Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. J. B. Bury (Londra: Methuen & Co. Ltd., 1912), c. VI, Bölüm LIV.

⁶⁵ Jacques Bénigne Bossuet, *The History of the Variations of the Protestant Churches II*, çev. Levinius Brown (Dublin: Richard Coyne, 1836), Kitap XI, 46-65, 142-145.

⁶⁶ Bu nokta hayli ilginçtir. Tarihsel İsa Araştırmaları ile geleneksel Katolik anlatının dışında bir İsa arayışı ve Türkçe siyer yazıcılığında geleneksel Sünni anlatıdan kopuş benzer dönemlere dayanır. İsa Mesih'in hayatını kaleme alan D. F. Strauss (1808-1874) ve Ernest Renan (1823-1892) ile Hazreti Muhammed'in hayatını kaleme alan Celal Nuri (1881-1938), Kılıçzade Hakkı (1872-1960) ve Hüseyin Cahit'in (1874-1957) öngördüğü Hz. Muhammed yahut Hz. İsa figürü birbirlerini andırmaktadır. Dahası, İkinci Meşrutiyet döneminde devlet eliyle başlatılan ve erken Cumhuriyet döneminde de resmi politika olarak sürdürülen Sünni geleneğin dışında bir İslam tasavvuru arayışı ve bunun ikamesi Türkiye'de ön plana çıkartılmıştır. Kızılbaş/Alevi ve Bektaşî geleneklerinin İslam öncesi kadim Türk inançlarıyla paralellik gösterdiği iddialarına dayanan anlatıya göre, Kızılbaşlık Türklerin İslam anlayışına en yakın olan gelenektir. Bu politikaya göre Kızılbaş ve Bektaşî gelenekleri, Sünnilik üzerinden gerçekleştiği iddia edilen Araplaşmaya karşı bir çare olarak sunulmuştur. Bu olay, genelde Protestan tarihyazımının Katolik geleneği karşısında, özelde ise Ermeni Apostolik Kilisesi dışında bir tarih anlatısı kurmaya çalışan Protestan Ermenilerin, geleneksel kilise tarihinde sapkın/heretik olarak görülen Pavlikanlar ve Tondrakianlar gibi grupları öne sürerek mevcut kilise karşısında meşruiyet zemini sağlama gayretinde karşılaştığımız benzer bir anlayışın varlığını hatırlatmaktadır. Nazaret Daghararian Efendi (1862-1915), Baha Said Bey (1882-1939) ve Hasan Reşit Tankut (1891-1980) tarafından kaleme alınan eserler, iki tutumun ne ölçüde ortaklaştığını göstermektedir. Bkz. Nazaret Daghararian, *Hristiyan Protestanlığının ve Kızılbaş İnançının Doğuşu*, çev. Kevork Taşkıran (İstanbul: Kor Kitap, 2018); Baha Said Bey, *Türkiye'de Alevi-Bektaşî, Ahi ve Nusayri Zümreleri*, haz. İsmail Görkem (İstanbul: Kitabevi, 2006); Hasan Reşit Tankut, *Nusayriiler ve Nusayrilik Hakkında* (Ankara: Ulus Basımevi, 1938).

kastıyla, Pavlikanları proto-Protestanlar olarak kabul etmişlerdir. Ancak meselenin gayet ikircikli bir doğası olduğunun farkında olan Garsoian daha bilinçli bir duruş sergileyerek Pavlikanlığın da özüne dönme iddiasında bulunmakta, bir anlamda gerçek otantik Pavlikanlığı aramaktadır. Ancak Garsoian'ın bunu kanıtlamak için kullandığı argümanlar hem yetersiz hem de yanıltıcıdır.⁶⁷

Pavlikan doktrininin ve tarihinin yeniden inşasına dair olan tezinin büyük bir kısmını *Gerçeğin Anahtarı*'na dayandırdığı için mevcut kaynakları bu eserin iddialarıyla uyumlu hale getirmeye çalışmakta ve eğer uyuşmazlarsa onları güvenilirmez olarak reddetmektedir. Bu noktada Garsoian, onuncu yüzyılın sonlarına tarihlenen ve normalde Pavlikanlardan değil Tondrakianlardan bahseden diğer Ermeni kaynaklarını da kullanmaktadır. Ancak Garsoian, Conybeare ve Ter-Mkrtchyan'ın bu konudaki sözlerini doğru kabul ederek, sanki öyleymiş gibi hareket etmektedir. Bu nedenle, Gregory Magistros (909-1059) veya Narekli Gregory (950-1003/1011) gibi Ermeni kaynakları Tondrakianların inancının düalist olduğunu belirttiklerinde, Garsoian onların kanıtlarını "Yunan sevdalısı" oldukları ve Bizanslı efendilerinin gözüne girmek için gerçeği "kasıtlı olarak" çarpıttıkları gerekçesiyle reddetmektedir.⁶⁸

Gerçeğin Anahtarı'nın otantikliğini savunan bir diğer araştırmacı meşhur Arnold J. Toynbee (1889-1975) olmuştur.⁶⁹ Toynbee 1973'te yazdığı *Constantine Porphyrogenitus and His World* adlı abidevi eserinde Pavlikanlara, Bogomillere ve onların on altıncı yüzyıl Avrupa'sındaki Reformasyon hareketiyle ilişkilerine de bir bölüm ayırır. Bu bölüm temelde Garsoian'ın, dolayısıyla da Conybeare'in iddialarının bir tekrarından ibarettir.⁷⁰ Conybeare gibi, Toynbee de, metnin arkaik dilinin, eserin dokuzuncu yüzyıl gibi erken bir tarihte yazılmış olabileceğine işaret ettiği varsayımından hareket eder.⁷¹ Toynbee önceki yazarların aksine, bu konudaki tartışmalarda oldukça dikkatlidir. Milliyetçi bir Ermeni ya da coşkulu bir rasyonalist olmaktan ziyade soğukkanlı bir siyasi akla sahip olduğu görülmektedir. Ancak bu araştırmacıların ortak noktası, hepsinin Ermeni halkının tarihiyle, özellikle de on dokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başlarıyla ilgili ve irtibatlı olmalarıdır.

Sonuç mahiyetinde burada incelenen yazarların ve onların bu meselede temel kaynağı olan Conybeare'in dünya görüşünü özetlemek için, Conybeare'in 1892 yılında Ermeni Hıristiyanlığı üzerine verdiği konferanstan aşağıdaki cümleleri alıntılarlamak faydalı olacaktır.

"Yüzyıllar boyunca Türklerin siyasi ve Yunanlıların dini baskılarına rağmen, son birkaç yıldır Bulgarların her iki alandaki özgürlüklerini geri kazandıklarını görüyoruz. Bugün bir Avrupa Devleti olarak siyasi bağımsızlıklarını güvence altına"

⁶⁷ Garsoian'a yöneltilmiş gayet ciddi eleştiriler için bkz. James M. George, "The Dualist-Gnostic Tradition in the Byzantine Commonwealth with Special Reference to the Paulician and Bogomil Movements", (Doktora Tezi, Wayne State University, 1979), 121-145; Yuri Stoyanov, *The Other God: Dualist Religions from Antiquity to the Cathar Heresy* (New Haven, CT: Yale University Press, 2000), 128; Hamilton, Hamilton & Stoyanov, *Christian Dualist Heresies*, 297.

⁶⁸ Garsoian, *Paulician Heresy*, 99-102, 160-163.

⁶⁹ Biyografisi için en iyi kaynak William H. McNeill'in *Arnold J. Toynbee: A Life* (Oxford: Oxford University Press, 1989) adlı eseridir. Hayatının Yunanistan ve Yakın Doğu'da aktif olduğu dönemleri için bkz. 38-91.

⁷⁰ Arnold J. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and His World* (Londra: Oxford University Press, 1973), 652-698.

⁷¹ Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus*, 671-74; krş. Garsoian, *The Paulician Heresy*, 108.

*alıyorlar ve aynı zamanda dinî işlerini kendileri yönetmeye kararlı oldukları için İstanbul Rum Patriği'nin nefretini üzerlerine çekmiş durumdadır. Ermenilerin uzun zaman önce Rum Ortodoks Kilisesi'nin aforozlarından kurtuldukları gibi, Osmanlı'nın kötü idaresinin kahreden lânetinden de çok geçmeden kurtulabileceklerini ümit edebiliriz.*⁷²

Burada Pavlikanlara dair daha evvelki Protestan yazarların sıklıkla zikrettiği Roma'nın ruhani tiranlığı, Rum Ortodoks Kilisesi'nin aforozuna evrilmiştir. Bununla birlikte, Osmanlı'nın kötü idaresinin lanetinin eklenmesi ise biraz modern bir tavidir. Öyle görünüyor ki, Osmanlı idaresi bu anlatıda, eskinin Bizans İmparatorluğu'nun seküler iktidarının ve on ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda Avrupadaki Katolik güçlerin pozisyonunu devralmıştır. Görüldüğü üzere Ermeni halkının siyasi kurtuluşu Conybeare'in bu konferansta ele aldığı konulardan biridir.

Conybeare'in ümit ettiği bağımsız müstakil bir Ermenistan'ın gerekliliği Almanya eski Büyükelçisi ve *Ermenistan'ın Bağımsızlığı için Amerikan Komitesi* Başkanı James W. Gerard (1867-1951) tarafından şu sözlerle ifade edilmektedir:

*“Karadeniz'den Akdeniz'e uzanan Ermenistan, Anadolu Türklerini Kafkasya ve Hazar ötesindeki soydaşlarından ayırmakta ve böylece dünya barışı için açıkça tehlikeli olan bir harekete son vermektedir. O halde, eğer ortada bir Ermenistan yoksa, Hıristiyan medeniyetinin çıkarları bir Ermenistan'ın kurulmasını gerektirmektedir.”*⁷³

Toynbee'nin konuya olan ilgisi, Rumların ve Ermenilerin bağımsızlık mücadeleleri ve 1920'li yıllarda Cumhuriyet Türkiye'sinin doğuşundan kaynaklanmıştır denilebilir.⁷⁴ Ayrıca, *Gerçeğin Anahtarı* adlı esere dayanarak Pavlikanları Protestanlığın öncüsü olarak gören on dokuzuncu yüzyılda, özellikle 1820'den 1860'a kadar Ermeniler arasında Protestanlığın yükselişi ve bununla birlikte bağımsız bir Ermenistan ideali de Arpee tarafından *Ermeni Uyanışı* olarak adlandırılmıştır.⁷⁵ Bu noktada uyanış vurgusu önemlidir. Zira uyanış kilise terminolojine ait bir kavram olmakla birlikte, buradaki içerik politik özgürleşmeyi işaret etmektedir. Zira aynı dönemdeki Arap isyanları da G. Antonius (1891-1942) tarafından bir uyanış olarak tasvir

⁷² Conybeare, “Armenian Christianity”, 404. Presbiteryen bir papaz olan Mugurdiç C. Gabrielian, Conybeare'in konferansını verdiği 1892 yılında yayınladığı eserini kaleme alma sebebini “Ararat'ın bu ezilmiş evlatlarına şüphesiz büyük ilgi duyacak ve onların durumunu iyileştirmek ve söz-dinlemez Türk'ün demir boyunduruğundan kurtuluşlarını hızlandırmak için onlara sempati ve yardım elini uzatacak olan Hristiyanlığın ve insanlığın dostlarının dikkatini çekmek” şeklinde ifade etmektedir.” Mugurdich Chojhauji Gabrielian, *The Armenians, or The People of Ararat* (Philadelphia: Allen, Lane & Scott, 1892), 10-11.

⁷³ James W. Gerard, “A Turkish “Mandate” Pan-Turanianism and Pan-Islamism Under American Protection”, *The Joint Mandate Scheme: A Turkish Empire Under American Protection*, ed. James W. Gerard (New York: American Committee for the independence of Armenia, 1919), 9.

⁷⁴ Arnold J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilisations* (Londra: Constable and Company Ltd, 1922). Toynbee, bu kitabını Robert Kolej'in bir parçası olan İstanbul'daki Amerikan Kız Koleji'nin Başkanına – ki bu hanım Robert Kolej'in kurucusu Cyrus Hamlin'in eşidir – ve kolejin öğretim üyelerine ithaf etmiştir.

⁷⁵ Leon Arpee, *The Armenian Awakening: A History of the Armenian Church, 1820-1860* (Chicago: The University of Chicago Press, 1909).

edilmiştir.⁷⁶ Görünüşe göre, bu konuda araştırmacılar arasında teolojilerine, akademik geçmişlerine ve mensubu oldukları devletin politikalarına bağlı olarak iç içe geçmiş görüşler mevcuttur.⁷⁷ Bu manada Conybear'e'nin ve Arpee'nin Ermeni Protestan Kilisesi'nin mevcudiyetine meşruiyet temin eden *Gerçeğin Anahtarı* adlı eserin sıhhati lehindeki görüşlerinin büyük oranda, devrin Ermenilerinin siyasi geleceklerine dair umutlarından etkilendiğini iddia edebiliriz. Zira Osmanlı topraklarında bir Ermeni sorunun ortaya çıkışı ile Ermeni Protestan Kilisesi'nin teşekkülü aynı döneme denk gelmektedir.

2.2. Gerçeğin Anahtarı'nın Güvenilirliği İddiasına Karşı Çıkanlar

Yukarıda zikredilen lehte tavır sahipleri dışında, pek çok araştırmacının *Gerçeğin Anahtarı*'nın güvenilirliği hususunda şüpheleri vardır. V. Nersessian'dan öğrendiğimiz üzere, Ermeni akademisyen Barsegh Sargisean (1852-1921) isim benzerlikleri dışında, bu eser ile antik ve modern Tondrakianlar arasında hiçbir ortak nokta olmadığını ve *Gerçeğin Anahtarı*'nın 1782'den önce yazılmış olamayacağını savunmuştur.⁷⁸ Çünkü Narekli Gregory (950-1003/1011), Gregory Magistros (909-1059) ve Taronlu Pavlus (11. yüzyıl) gibi birincil Ermeni kaynaklarına göre Tondrakianlar kaderi, günahı, azabı ve dinî merasimleri reddederken, *Gerçeğin Anahtarı*'nın ilk sayfasında asli günahın ve diğer ferdi günahların kabulü ve tövbe tartışılmaktadır. Dolayısıyla, Nersessian'ın belirttiği gibi, belgelerdeki delillere dayanarak, *Gerçeğin Anahtarı* öğretilerinin Maniheizt, Kalvinist ve Lutheran doktrinlerin bir sentezi olduğunu ve neticede bu mezhep mensuplarının Tondrakian olmayıp Neo-Maniheizt, Kalvinist ya da Lutheran oldukları sonucuna varmaktan başka bir şey yapamayız.⁷⁹

Armenag Hagiazan (1870-1921), Conybear'e'nin *Gerçeğin Anahtarı*'nın girişindeki argümanlarının kesin değil, muhtemel olduğunu ve Conybear'e'nin Adoptionist ya da Ebionit doktrininin en eski Apostolik inanç olduğu sonucuna varmasının da eskiden beridir gelen bir iddia olduğunu ileri sürmüştür.⁸⁰ *Gerçeğin Anahtarı*'na dayanarak hem ilk Ermeni Kilisesi'nin hem de Avrupa'daki Katharların Adoptionist olduklarını kanıtlamak için öne sürülen argümanlar yetersiz ve zayıftır. Son olarak, Hagiazan, *Gerçeğin Anahtarı*'nda başka bir şekilde de anlaşılabilir bazı muğlak terimlere aşırı önem atfedildiğini savunmaktadır. Sonuç olarak

⁷⁶ George Antonius, *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement* (Philadelphia: J.B. Lippincott, 1939).

⁷⁷ Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East: Missionary Influence on American Policy, 1810-1927* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1971), 48-50, 247-268.

⁷⁸ Bu görüşlerde Tondrakianların çevresi etkili olabilir çünkü bu insanlar yüzlerce yıl boyunca buldukları toplumda hâkim sınıf olan Müslüman çoğunluğun arasında yaşamışlardır. Müslüman nüfusla olan ilişkileri nedeniyle, pek tabii olarak, İsa ve Meryem'in durumu, haça saygı, azizler, ikonalara tapınma ve kilise hiyerarşisi (ruhban sınıfı) gibi çoğunlukla Müslümanların Hıristiyanlığa karşı itirazlarıyla ilgili olan bazı öğretilerini değiştirmeyi tercih etmiş olabilirler.

⁷⁹ Nersessian, *The Tondrakian Movement*, 91-92.

⁸⁰ Armenag Haigazan, "Review: The Key of Truth. A Manual of the Paulician Church of Armenia, the Armenian Text Edited and Transliterated with Illustrative Documents and Introduction by Fred. C. Conybear", *The American Journal of Theology* 3/2 (Apr. 1899): 383.

Hagiazan, Conybeare'in Pavlikan kilisesinin ilk Protestan kilisesi olduğu iddiasına da katılmamaktadır.⁸¹

Conybeare ile ilgili olarak Steven Runciman aşırı eleştirel olmayan bir yorumda bulunmuş ve Armenolog ve teolog Conybeare'in kendi alanlarında çok zeki birisi olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte, Conybeare'in tarihsel verileri kullanma biçimi, onları yorumlama şekli nedeniyle çoğu zaman ciddi bir yargıdan çok aceleci bir heyecana işaret ettiğini ifade etmektedir.⁸² Conybeare'in arkaik dili nedeniyle *Gerçeğin Anahtarı*'nı tarihlendirmesiyle ilgili olarak Runciman, "böyle bir tarihlendirme, özellikle de litürjik yazarların gramer, kelime hazinesi ve üsluptaki arkaizmlere olan tuhaf sevgisi göz önüne alındığında, ancak yaklaşık olabilir" diye yazmaktadır, ancak şöyle devam eder: "Bu nedenle, Tondrakian doktrinlerinin bizzat sapkınlar tarafından verilmiş bir açıklamasına sahip olabiliriz."⁸³

Rusya doğumlu Gürcü tarihçi ve soybilimci Cyril Toumanoff (1913-1997), Garsoian'ın *Paulician Heresy* adlı kitabına yazdığı eleştiride, Garsoian'ın 1837'de Ermeni Kalvinistler veya Lutheran taraftarlar tarafından kullanılan Ermeni kaynağı *Gerçeğin Anahtarı*'nın önemini büyük ölçüde abarttığını belirtmiştir.⁸⁴ Toumanoff ayrıca, Garsoian'ın iddia ettiğinin aksine, erken dönem Adoptionist itikatta "Doğudaki ortodoks Hıristiyanlığın ana akımını" görmenin son derece zor olduğunu vurgulamıştır.⁸⁵

Hrachya M. Bartikyan, Garsoian'ın argümanlarının başlıca muhalifi olan bir araştırmacıdır. Bir Ermeni olarak Bartikyan, 1961 yılında Pavlikanların oluşturulmasına ilişkin kaynaklar hakkında bazı eleştiriler ileri sürmüştür. Garsoian'ın çalışması altı yıl sonra yayınlanmış olmasına rağmen Bartikyan, Garsoian'ın 1967 tarihli kitabındaki argümanların çoğunu çürütmüştür. Örneğin Garsoian, Ermenistan'da Pavlikanlardan ismen bahsedildiği varsayılan en eski eser olarak, Polikean mezhepçilerine yedi yıllık kefarete uygulanmasını emreden Katolikos I. John Mandakuni'nin (478-90) *Tövbe Çağrısı*'nda Polikyan kelimesini kullanmıştır. Ancak bu elyazması 1268 tarihlidir ve Bartikyan, John Mandakuni'nin bu eserinin başka türlü bilinmediğini ve bu ifadenin metne sonradan eklenmiş olabileceğini makul bir şekilde iddia etmiştir.⁸⁶

Garsoian'ın bir sonraki argümanı, altıncı yüzyılın ortalarına ait resmi bir belgede Pavlikanlara yapıldığını iddia ettiği bir atıftır: 555 yılında Katolikos Astaraklı II. Nerses (548-557) tarafından toplanan İkinci Dvin Konsili'nde edilen *Birlik Yemini*. Garsoian bu yemin metnini, Pavlikanlara atıfta bulunan ilk meşru belge olarak kabul etti ve *Birlik Yemini*'nin gerçekliğinden şüphe etmek için hiçbir neden olmadığını belirtti.

Bahsedilen İkinci Dvin Konsili'nin 555 tarihli *Birlik Yemini*, Katolikos Astaraklı II. Nerses ve diğer Ermeni piskoposlara göre Pavlikanların elinden komünyon alanları kınamaktadır:

⁸¹ Haigazan, "Review: The Key of Truth...", 383-384.

⁸² Steven Runciman, *The Medieval Manichee* (Cambridge: Cambridge University Press, 1947), 56.

⁸³ Runciman, *The Medieval Manichee*, 56.

⁸⁴ Cyril Toumanoff, "Review: The Paulician Heresy. A Study of the Origin and Development of Paulicianism in Armenia and the Eastern Provinces of the Byzantine Empire by Nina G. Garsoian", *The American Historical Review* 74/3 (Şubat 1969): 962.

⁸⁵ Toumanoff, "Review: The Paulician Heresy...", 962.

⁸⁶ Hrachya M. Bartikyan, "Concerning the Evaluation of Certain Sources on the Paulician Movement", *Izvestia Akademii Nauk Armianskoi SSR* 6 (Erivan, 1957): 11-12, 85-97, özellikle 92'de (Ermenice), Garsoian tarafından alıntılanmıştır, *The Paulician Heresy*, 87.

“halkımızın vaftiz edilmemiş çocuklarına, vaftiz edilmeden ebedi bir ölümlle ölmeleri için günah çıkarma mührü vermeye cüret ettiler. Kendilerine gelen ve bizim Kilise’nin dışına attığımız ve cemaate layık görmediğimiz hırsızları, zânileri ve diğer suçluları kirli ve gayri meşru kutsamalarına ve manastırlarının cemaatine kabul ettiler.”⁸⁷

Ancak Bartikyan bir kez daha bunun, kitabın 1298 yılında yazılmış tek elyazmasında yapılmış bir yazım hatası olduğunu ileri sürmüştür. Bartikyan’a göre, orijinal atıf, Pavlikanlar ile hiçbir ilgisi olmayan Samsatlı Pavlus’un takipçileri olan Paulinianlara (Adoptionistler olarak da bilinirler) yapılmıştır.⁸⁸

Bartikyan, *Gerçeğin Anahtarı*’na dair, metnin Pavlikanlar ya da Tondrakianlar ile hiçbir ilgisi olmadığını keskin bir şekilde iddia etmektedir.⁸⁹ Fransız araştırmacı Paul Lemerle de 1973 yılında Bartikyan’ın görüşünü takip etmiştir. Conybear’e in *Gerçeğin Anahtarı*’nın el yazmasının on sekizinci yüzyıla ait bir metni muhafaza ettiği gerçeğini gözden kaçırdığını ve Conybear’e in *Gerçeğin Anahtarı*’nın Pavlikanların el kitabı olduğu hipotezinin Yunan kaynaklarıyla uyummadığını, çünkü bu eserin Maniheist ya da Monarşiyen doktrinlere benzeyen hiçbir şey içermediğini söyler. Nihayetinde *Gerçeğin Anahtarı*’nın Pavlikanlara ait bir metin olduğunu düşünmek için elde tutarlı hiçbir kanıt olmadığını belirtir.⁹⁰

Ermeni Apostolik Kilisesi’nin kıdemli bir rahibi ve 1975-2012 yılları arasında British Library’de Hıristiyan Orta Doğu Bölümü Küratörü olan Vrej Nersessian, Pavlikan ve Tondrakian öğretileri arasındaki zıtlıkları çeşitli örnekler kullanarak göstermeye çalışmaktadır. Nersessian, Conybear’e in ve daha sonra Garsoian’ın Pavlikanlar ve Tondrakianların aynı karaktere sahip olduğu varsayımını, “[Tondrakianların] Pavlikanlara benzer görüşleri vardı, ancak bölünmeleri ve kendilerini iki farklı isim altında sunmaları, bağlantıları varsayılmaktan ziyade kanıtlanması gereken iki farklı mezhep olduğu anlamına gelir” diyerek reddetmiştir.⁹¹ Öte yandan, Nersessian Adoptionist teoriyi kabul etmekte ve *Gerçeğin Anahtarı*’nı “sık sık tashih edilmiş” ve ilaveler yapılmış bir Tondrakian metni olarak görmektedir.⁹² Nersessian ayrıca Ermeni Abelyan’ın klasik Ermenicenin zaman zaman arkaikleştirilerek kullanılmasının on dokuzuncu yüzyıl sonlarına kadar devam ettiği iddiasına da değinmektedir. Bu durum özellikle kilise yazarları için geçerlidir. Ter-Mkrtchyan’ın belirttiği gibi, *Gerçeğin Anahtarı*’nın yazarı Yovhannes Venedik’teki manastırda eğitim görmüştür ve bu manada Yovhannes’in klasik Ermenice bilgisini tam olarak tahmin etmek çok zordur.⁹³

⁸⁷ Garsoian, *The Paulician Heresy*, 89.

⁸⁸ Bartikyan, “Concerning the Evaluation of Certain Sources...”, 87’den aktaran Garsoian, *The Paulician Heresy*, 89-90.

⁸⁹ Bartikyan, “Concerning Evaluation of Certain Sources...”, 11-12, 85-97’den aktaran Garsoian, *The Paulician Heresy*, 80-94 ve Appendices I, II, 234-8; Hamilton, Hamilton & Stoyanov, *Christian Dualist Heresies*, 292-293.

⁹⁰ Paul Lemerle, “L’Histoire des Pauliciens d’Asie Mineure d’après les Sources Grecques”, *Travaux et Mémoires* 5 (1973): 4-5.

⁹¹ Nersessian, *The Tondrakian Movement*, 71.

⁹² Nersessian, *The Tondrakian Movement*, 69-71.

⁹³ Karapet Ter Mkrtchyan, “Die Thondrakier in unseren Tage”, *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 16 (1896): 253-76.

Bu noktada Nersessian, Garsoian'ın Pavlikanlara dair araştırmalar bağlamında *Gerçeğin Anahtarı*'nın önemini büyük ölçüde abarttığını iddia etmektedir. Dahası Garsoian, bununla da kalmayıp, bu eseri otantik bir Pavlikan metin olarak ele almış ve Pavlikanların düalist karakterini bu metnin otantik olduğu iddiasına dayanarak reddetmiş ve onların gerçekte Adoptionist Hıristiyanlar olduğunu öne sürmüştür. Nersessian'a göre, "bu tez için sunulan kanıtlar yetersizdir ve *Gerçeğin Anahtarı*'nın fazla coşkulu bir şekilde takdir edilmesinden muzdariptirler."⁹⁴

Yukarıda gösterildiği üzere, *Gerçeğin Anahtarı*'nda düalizm yoktur. Bu eser, Evharistiya ayinini icra eden, yetişkinlerin vaftiz edilmesine izin veren ve Docketik olmayan ancak Adoptionist bir Kristolojiye bağlı bir gruba aittir. Bu nedenle Bernard Hamilton, tüm bunların, yukarıda eserlerinden bahsedilen ve Pavlikanların tarihyazımının Ermenice kaynakları olan Narekli Gregory ve Gregory Magister tarafından tarif edilen gruptan çok farklı olduğunu savunur.⁹⁵ Hamilton'a göre, *Gerçeğin Anahtarı*'nın bırakın Pavlikanları, Ortaçağ Tondrakianlarından bile miras alındığına dair hiçbir kanıt yoktur. Ermenicenin eski bir versiyonunda yazılmış olması, öyle olabileceği hipotezinin başlıca gerekçesidir. Hamilton bu noktada, 1782 tarihli elyazması üzerinde çalışan kâtip Yohannes Vahaguni'nin aynı zamanda eserin yazarı olabileceği fikrini öne sürerek, bu şahsın Venedik'teki Ermeni manastırını ziyaret ettiğini ve burada klasik Ermenice öğrenmiş olabileceğini belirtir. Runciman'a göre de özel olarak liturji metni yazarları "sözdizimi, sözcük dağarcığı ve üslupta arkaizmlere karşı... tuhaf bir sevgi duyma eğilimindedirler."⁹⁶ Sonuç olarak Hamilton, "Bizim görüşümüze göre, *Gerçeğin Anahtarı*'nın Hıristiyan düalizminin tarihiyle hiçbir ilgisi yoktur ve eğer editörünün ve çevirmeninin [Conybeare] görüşleri olmasaydı, onu tartışmamıza hiç gerek kalmayacaktı" demektedir.⁹⁷ Garsoian'ın Pavlikanlar hakkındaki iddialarına dair ve özellikle de *Gerçeğin Anahtarı*'na dayanan argümanı ile ilgili olarak ise Hamilton şöyle demektedir: "Garsoian elbette burada ele aldığımından çok daha fazla argüman ileri sürmektedir, ancak gerçek şu ki, 'Conybeare' tezi reddedilirse, o zaman argümanlarının geri kalanı ya savunulamaz ya da konu dışı haline gelecektir."⁹⁸

Modern literatürde bu meselede yegâne monograf sahibi araştırmacı Anna M. Ohanjanyandır.⁹⁹ Doktora tezi, *Gerçeğin Anahtarı*'nın yazma nüshası üzerine olan Ohanjanyan "kitabın kendisi, on sekizinci yüzyılın sonları ve on dokuzuncu yüzyılın başlarındaki dinî tabloyu yeniden inşa etmek için ilginç bir kaynaktır ve aslında bir grup inanan için bir el kitabı görevi görmektedir" gözleminde bulunmaktadır.¹⁰⁰

⁹⁴ Vrej Nersessian, "Nina G. Garsoian: Armenia between Byzantium and the Sasanians. (Collected studies.) viii, 332 pp. Londra: Variorum Reprints, 1985", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 50/2 (1987): 430.

⁹⁵ Hamilton, Hamilton & Stoyanov, *Christian Dualist Heresies*, 295-6.

⁹⁶ Runciman, *The Medieval Manichee*, 56; Nersessian, *The Tondrakian Movement*, ek III, 89-96.

⁹⁷ Hamilton, Hamilton & Stoyanov, *Christian Dualist Heresies*, 296.

⁹⁸ Hamilton, Hamilton & Stoyanov, *Christian Dualist Heresies*, 297.

⁹⁹ Ohanjanyan, "The Key of Truth and the Problem of the 'Neo-Tondrakites' at the End of the 19th Century", 131-136. Ohanjanyan'ın bu konuda kaleme aldığı, gayet önem arzeden son çalışması için bkz, Anna Ohanjanyan, "Armenian Catholic Yovhannēs from Mush and his Book 'Key of Truth'", *Bulletin of Matenadaran* 34/2 (2022): 131-165.

¹⁰⁰ Anna M. Ohanjanyan, *The Manuscript Key of Truth: A Clue to Antiquity or a Riddle Text of Modern Times?* (28 Kasım 2013 tarihinde CEMS, CEU, Budapeşte'de yapılan sunum), 6.

Ohanjanyan, eserin müstensihisi olan Yovhannes'in on sekizinci yüzyıl Ermenileri arasında Latin karşıtı bir eğilim taşıyan bir öğreti icat ettiğini iddia eder. Bu öğretinin merkezinde yer alan Gerçeğin Anahtarı adlı metinde, Protestanlığa ait birkaç kavramı, Ermeni Kilisesinin bazı ritüel ve doktrinel ilkelerini, bazı apokrif anlatıları ve bölgede tarihsel varlıkları bilinen Pavlikanlar ve Tondrakianlar gibi yerel sapkın hareketlerin kalıntılarını birleştirerek melez bir inanç sistemi ortaya koymuştur. Bu noktada, bu eserde hâkim olan Latin karşıtlığı, eserin ortak bir Ermeni Protestan mirasına sahip olduğunu iddia etmeyi kolaylaştırmaktadır.¹⁰¹

Görüldüğü üzere, Ohanjanyan, eserin müstensihinin kendi özel hikayesinin eser içerisinde etkili olduğunu, almış olduğu Protestan eğitimin elimizdeki bu metne litürjik olarak dahil olduğunu ileri sürmektedir ki, biz de aynı kanaatteyiz. Bu nokta gayet tabii ve kaçınılmazdır.

Ancak bu noktada sorun teşkil eden husus, bu ilişkinin görmezden gelinmesi ve bu sayede yazarından bağımsız bir metin okuması yoluyla, eserin içerisindeki Protestan teoloji ve litürji ile benzerlik teşkil eden hususların, bu eserin tarihsel olarak ait olduğunu iddia ettikleri Pavlikanlara ait inanç sisteminin örnekleri olduğu şeklinde bir sonuca varmalarındır. Teolojide analogiler yoluyla düşünmek her zaman kolay ve bir o kadar da tehlikelidir. F. Max Müller (1823-1900) henüz 1880li yıllarda bu noktaya işaret etmiştir.¹⁰² Analoji bizi yanlı ve yanıltıcı bir tavra sürükleyecektir. Protestanlık ile Ortaçağların kadim heretik grupları arasında yüzeysel benzerlikler kanalıyla kesin illiyetler tayin etmek, ilk bakışta göze gayet cazip gelecektir. Zira bu sayede Protestanlık, Katolik ve Ortodoks Kiliselerinin tarihyazımının dışına çıkabilme imkânı bulacaktır. Katolik ve Ortodoks tarih anlatılarını aşmak suretiyle tarihte bir nevi atlama yaparak, kendi tarihsel mevcudiyetinin görece yeniliğine bir derinlik katmak gayesiyle, *Gerçeğin Anahtarı*'nda Protestanlığın izlerini görebilmiştir. Dahası bu eserin Pavlikanlara ait bir el kitabı olduğu iddiası ile de Protestan tarihyazımının tarihsel süreklilik teorisine dair elle tutulur bir delil temin edilebilmiştir. Bu sayede Protestanlık, Ortodoksluk ve Katolikliğin henüz belirginleşmediği bir döneme kendini konumlandırabilecektir. Dahası bu tarihsel öncüllük dolayısıyla, orijinale daha yakın bir yerde durduğundan teolojik olarak da Katolik ve Ortodoks Kiliselerine karşı bir üstünlük ve meşruiyet temin edebilecektir.

Sonuç

Gerçeğin Anahtarı'nın otantikliğine ilişkin iddialar, *Gerçeğin Anahtarı*'nın arkaik diline veya bu metnin içeriğine ilişkin varsayımlara dayanmaktadır. Ancak bu argümanlar, birer faraziye olmaktan öteye gidememektedir. *Gerçeğin Anahtarı*, modern Tondrakian araştırmalarında biraz dikkatle bir kaynak olarak kullanılabilir, ancak Pavlikanlık açısından kullanılması hiç de sağlıklı olmayacaktır.

Conybear'e'n böyle bir fikri geliştirme motivasyonu, bu düşüncenin yaratıldığı dönemde, kendisinin içinde yaşamış olduğu çağın dünyagörüşü ve politik manzarasıyla açıklanabilir. Tarihe olan romantik yaklaşımı, özellikle Oryantalist çalışmaların ender rastlanan ve sorgulama için heyecan verici olarak görüldüğü kendi dönemine mükemmel bir şekilde uymaktadır. Bu kuşağın

¹⁰¹ Ohanjanyan, *The Manuscript Key of Truth*, 13.

¹⁰² F. Max Müller, "On False Analogies In Comparative Theology", *Chips From A German Workshop V* (New York: Charles Scribner's Sons, 1881), 98-132.

araştırmacıları geniş bir kültür yelpazesini (Avrupa'nın Yunan ve Latin kültürlerine alışlagelmiş odağının ötesine geçerek) ve kendi tarihlerini incelemek istemişlerdir. Zira bu şekilde çalışmak üzere eğitildiklerinden dolayı eski doğu kültürlerinin modern atalarından daha rafine ve saf olduğuna dair sıklıkla zımnî varsayımlara sahiptiler. Conybear'e in buna eklediği ve onu Romantik yapan şey, antik ve modern Ermeni kültürlerini birbirine bağlayabileceğini düşünmesidir. Conybear'e in tarihi yazma ve yeniden inşa etme biçiminin temelinde, modernite ile antikiteyi birleştirerek tarihsel zaman çizelgesini genişletme isteği yatmaktadır. Bu heves, Conybear'e in yönteminin özünü oluşturmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupadan gelen Protestan misyonerlerin çabaları sonucunda Türk İmparatorluğu'nda on dokuzuncu yüzyılda kurulmuş olmasına rağmen, Conybear'e in teorisi Protestanlığın ve özellikle de Ermeni Protestan kiliselerinin, Pavlikan ve Tondrakianların ruhani halefleri olduğunu iddia etmektedir. Bununla birlikte kendisinin aldığı politik tavır da eserlerinde görülmektedir. Bilhassa siyasi olarak bağımsız bir Ermenistan ümidiyle neticelendirdiği Ermeni Kilisesi'ne dair verdiği konferansta bunun açık bir örneği görülmektedir.

Ermeni Evanjelik araştırmacılar, Conybear'e in *Gerçeğin Anahtarı*'nın içeriğine dair teorisinin Ermeni Protestan Kilisesinin kuruluş tarihini erken Ortaçağ'a kadar geri götürdüğünü düşünmektedir. Genel mantık şu şekildedir: Eğer Conybear'e in *Gerçeğin Anahtarı*'nın içeriğini vurgulayarak iddia ettiği gibi Ermeni Pavlikanlar ve Tondrakianlar aynı hareketin farklı zamanlardaki benzer yüzleriye ve bunlar bir zamanlar on altıncı yüzyılın Protestanlarıyla aynı teolojik görüşleri paylaşmışlarsa, o halde Ermeni Protestanlığı, yukarıda bahsedilen sapkın grupların görüşleri üzerine inşa edilmiştir. Dahası, kendilerini Pavlikanların ve Tondrakianların takipçileri olarak gören Anti-Triniteryan Pentekostal cemaatler, Conybear'e in hipotezi üzerine spekülasyon yapmaya günümüze kadar devam etmişlerdir. Bu araştırmacıların temel motivasyonu, teolojik bir meselenin politikayla kesiştiği, sadece kesişmekle kalmayıp onun tarafından yönlendirilerek dönüştürüldüğünü olayın taraflarından birisinin kaleminden göstermesi açısından, Leon Arpee'nin görece uzunluğuna rağmen, iddiamız açısından hatırlatmayı gerekli gördüğümüz şu sözleriyle özetlenebilir

“On dokuzuncu yüzyılda Doğuda Pavlikanlığın yerini Protestanlık aldı. Eski zamanlarda Pavlikanlık nasıl ki başlıca bir Ermeni sapkınlığıysa, şimdi de Protestanlık Doğu kiliselerindeki taraftarlarını neredeyse sadece Ermeni ırkından olanlardan topladı. Ancak Ermeni Protestan Kilisesi, Ermeni Pavlikanlığının payına düşenden daha iyi bir kadere sahip olacaktı. Siyasi koşullar önceki yüzyıllarda olduğu gibi on dokuzuncu yüzyılda da aynıydı; eğer Türk sultanları ikonoklazmın dostları olarak Bağdat halifelerinin yerini aldıysa, Rus gücü de Rum Ortodoksluğunun savunucusu olarak Bizans'ın yerini alacaktı. Ancak bir açıdan şartlar yeniydi; on dokuzuncu yüzyıl dünyasının Protestan güçleri, eski zamanlarda olmayan bir unsurdur ve Ermeni Protestanlığı, Ermeni Pavlikanlığının beyhude yere aradığı güçlü desteği onlarda buldu.”¹⁰³

Gerçeğin Anahtarı'nın Pavlikanlık araştırmalarında birincil kaynak olarak kabul edilmesi halinde, Bizans kayıtlarının geri kalanı, özellikle de Sicilyalı Petrus'un tarihi de herhangi bir değer taşımayacaktır. Çünkü bu iki belge arasında büyük çelişkiler vardır. Pavlikanların kökenine ilişkin temel sorun ve bu meselede araştırmacılar arasındaki bölünme *Gerçeğin Anahtarı*'na

¹⁰³ Arpee, “Armenian Paulicianism and the Key of Truth”, 285.

dayanmaktadır. Protestan Ermeni kiliselerine mensup olan bazı Ermeni araştırmacılar bu eseri güvenilir bir kaynak olarak kullanmaktadır. Nersessian gibi Apostolik Ermeni Kilisesi mensubu bazıları ise *Gerçeğin Anahtarı*'nı Pavlikanlardan ziyade sadece Tondrakianlarla ilgili çalışmalarda kullanmaktadır. *Gerçeğin Anahtarı*'na ilişkin bu tutum bazı makul gerekçelerle kabul edilebilir, ancak Garsoian ve Arpee'nin bu konudaki fikirleri Conybeare tarafından inşa edilip ortaya atılan ve daha sonra Garsoian tarafından değiştirilip geliştirilen varsayımlardan kaynaklanmaktadır.

Buradaki temel sorun, *Gerçeğin Anahtarı*'nın özgünlüğüne dayanmaktadır. Bu metnin arkaik dili (Conybeare) ya da litürjik muhtevası (Garsoian) nedeniyle özgün olduğu ileri sürülmüştür. *Gerçeğin Anahtarı*'nın Ermenistan'daki elyazmalarının özgünlüğüne ilişkin bazı yeni araştırmalar bulunmaktadır. Anna M. Ohanjanyan, *Gerçeğin Anahtarı* elyazması üzerinde yapılan kapsamlı bir araştırmanın, orijinalinin 1782 yılında rahip Hovhannes tarafından yazıldığı sonucuna vardığını, ancak mevcut elyazmasının muhtemelen 1811 yılında kopyalandığını ileri sürmektedir. Abelyan, Runciman ve Nersessian gibi akademisyenler litürji yazarlarının arkaik dilbilgisi, kelime hazinesi ve üslup kullanmaya özel bir eğilimleri olduğunu iddia etmişlerdir. Bu nedenle Hamilton, 1782 elyazması üzerinde çalışan kâtip Yohvannes Vahaguni'nin metnin gerçek yazarı olabileceğini öne sürmüştür. Bu noktada, Garsoian'ın Pavlikanların tarihine dair gayet muteber tutulan çalışması da benzer şekilde sorunludur çünkü *Gerçeğin Anahtarı*'nın Pavlikanlar ile ilişkisinin güvenilirliğine dair temel argüman, eserin diline ya da bağlamına dayanmaktadır. Bu da Pavlikanların tarihine dair nispeten eksiksiz en eski anlatı olarak Sicilyalı Petrus'a sahip olduğumuz anlamına gelir. Bununla birlikte, yine de bir hasmın kaydedip kaleme aldığı bir anlatıdır, bu nedenle tarihinin her zaman tetikte olması gerekir. Karaca'nın hikayesini Romalılardan dinlemek, tarihin orijinal anlamına uygun düşmeyecektir: tanıklık.

Nihayetinde vardığımız netice, Anabaptist ve Üniteryen eğilimli Protestan Ermeni araştırmacıların, Ermeni Apostolik Kilisesi'nden koparak yeni kurulmuş Protestan Ermeni Kilisesi'nin tarihsel ve teolojik konumunu meşrulaştırmak ve Apostolik Ermeni Kilisesi ve onun tarihyazımına karşı kendi ellerini güçlendirmek arzusuyla Pavlikanları kullanmalarıdır. Bu durum, Pavlikanların düalist, dolayısıyla kilisenin Ortodoks amentüsü açısından heretik olduğunu iddia eden klasik kaynakların aksine, *Gerçeğin Anahtarı*'nda sunulan Adoptionist Kristolojiyi kendi tarih yazımları için daha kullanışlı görmelerinde ifadesini bulmuştur. Bu mevcut tarihyazımında, on dokuzuncu yüzyılda Britanya İmparatorluğu'nun Osmanlı topraklarında ihdas etmeye çalıştığı ve nihayetinde başardığı Protestan bir Ermeni cemaatinin kurulmasının amaçlandığı söylenebilir. Bu sayede Osmanlı Devleti'nin içişlerine, kendisine bağlı bu azınlık cemaati kanalıyla müdahale etmek kastının, araştırmanın odak noktasını teşkil eden bu metnin otantikliğine taraftar olan araştırmacılar eliyle bilinçli yahut bilinçsiz bir biçimde desteklendiği bizzat taraflardan birisinin ifadesiyle sabittir.

Kaynakça

- American Board of Commissioners for Foreign Missions. *Forty-eighth Year of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*. Boston: T. R. Marvin, 1857.
- Anderson, Rufus. *Foreign Missions: Their Relations and Claims*. New York: Charles Scribner, 1869.
- Arpee, Leon. "Armenian Paulicianism and the Key of Truth". *The American Journal of Theology* 10/2 (1906): 267-285.
- Arpee, Leon. *A History of Armenian Christianity from the Beginnings to Our Own Time*. New York: The Armenian Missionary Association of America, 1946.
- Arpee, Leon. *The Armenian Awakening: A History of the Armenian Church, 1820-1860*. Chicago: The University of Chicago Press, 1909.
- Ay, Resul. "Bizans'tan Osmanlıya Anadolu'da Heterodoks İnanışlar: Öteki Dindarlığının Ortak Doğası Üzerine (650-1600)". *OTAM* 31 (2012): 1-40.
- Baha Said Bey. *Türkiye'de Alevi-Bektaşî, Ahi ve Nusayri Zümreleri*. Haz. İsmail Görkem, İstanbul: Kitabevi, 2006.
- Bossuet, Jacques Bénigne. *The History of the Variations of the Protestant Churches II*. Çev. Levinus Brown. Dublin: Richard Coyne, 1836.
- Bournoutian, George. *From the Kur to the Aras: A Military History of Russia's Move into the South Caucasus and the First Russo-Iranian War, 1801-1813*. Leiden: Brill, 2020.
- Brewer, Josiah. *A Residence at Constantinople, in the Year 1827, With Notes to the Present Time*. New Haven: Durrie & Peck, 1830.
- Clement of Alexandria. *Stromateis: Book One to Three*. Çev. John Ferguson. Washington, D.C.: Catholic University of America Press, 1991.
- Çoğ, Mehmet. "İslam-Bizans İlişkileri Bağlamında "Pavlikanlar" Üzerine Bir Değerlendirme". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2008): 73-87.
- Conybeare, Frederick C. "The Armenian Church". *Religious Systems of the World: A Contribution to the Study of Comparative Religion*, ed. London South Place Institute, Londra: Swan Sonnenschein & Co., 1892, 379-404.
- Conybeare, Frederick C. (ed. ve çev.). *The Key of Truth: A Manual of the Paulician Church of Armenia*. Oxford: The Clarendon Press, 1898.
- Daghavarian, Nazaret. *Hıristiyan Protestanlığının ve Kızılbaş İnanıcının Doğuşu*. Çev. Kevork Taşkiran, İstanbul: Kor Kitap, 2018.
- Danielou, Jean. *The Theology of Jewish Christianity*. Çev. ve ed. John A. Baker. Londra: Darton, Longman & Todd Ltd, 1964.
- Dwight, Harrison Gray Otis. *Christianity Revived in the East, or, A Narrative of the Work of God among the Armenians of Turkey*. New York: Baker and Scribner, 1850.
- Ehrman, Bart D. *Lost Christianities: The Battles for Scripture and the Faiths We Never Knew*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Engelhardt, Edouard-Philippe. *Tanzimat ve Türkiye*. Çev. Ali Reşad, İstanbul: Kaknüs, 1999.
- Eusebius of Caesarea. *Praeparatio Evangelica (Preparation for the Gospel)*. Çev. Gifford Edwin Hamilton,, Oxford: Oxford University Press, 1903.

- Finnie, David H. *Pioneers East: The Early American Experience in the Middle East*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1967.
- Fisher, Sydney N. "Two Centuries of American Interest in Turkey". *A Festschrift for Frederick B. Artz*, ed. David H. Pinkney & Theodore Ropp. Durham, N.C.: Duke University Press, 1964, 119-120.
- Gabrielian, Mugurdich Chojhauji. *The Armenians, or The People of Ararat*. Philadelphia: Allen, Lane & Scott, 1892.
- Garsoïan, Nina G. *The Paulician Heresy, A Study of the Origin and Development of Paulicianism in Armenia and Eastern Provinces of the Byzantine Empire*. Paris: Mouton, 1967.
- Garsoïan, Nina G. "Byzantine Heresy. A Reinterpretation". *Dumbarton Oaks Papers* 25 (1971): 85-113.
- George, James M. "The Dualist-Gnostic Tradition in the Byzantine Commonwealth with Special Reference to the Paulician and Bogomil Movements". Doktora Tezi, Wayne State University, 1979.
- Gerard, James W. "A Turkish "Mandate" Pan-Turanianism and Pan-Islamism Under American Protection". *The Joint Mandate Scheme: A Turkish Empire Under American Protection*, ed. James W. Gerard, New York: American Committee for the independence of Armenia, 1919, 7-10.
- Gibbon, Edward. *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire VI*. Ed. J. B. Bury. Londra: Methuen & Co. Ltd., 1912.
- Goodell, William. *The Old and the New; or Changes of Thirty Years in the East*. New York: M. W. Dodd, 1853.
- Grabill, Joseph L. *Protestant Diplomacy and the Near East: Missionary Influence on American Policy, 1810-1927*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1971.
- Gürsoy, Sultan. "Bizans-Müslüman Arap Mücadelesinde Bir Cemaat: Pavlikanlar". *ATAD: Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi* 2/2 (2020): 107-132.
- Haigazan, Armenag. "Review: The Key of Truth. A Manual of the Paulician Church of Armenia, the Armenian Text Edited and Transliterated with Illustrative Documents and Introduction by Fred. C. Conybear". *The American Journal of Theology* 3/2 (Nisan 1899): 380-384.
- Hamilton, Janet, Bernard Hamilton & Yuri Stoyanov (ed. ve çev.). *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World c. 650-c. 1405*. Manchester: Manchester University Press, 1998.
- Hamlin, Cyrus. "The Political Duel Between Nicholas, the Czar of Russia, and Lord Stratford de Redcliffe, the Great English Ambassador". *Proceedings of the American Antiquarian Society* 9 (01.10.1893): 451-461.
- Horrell, David G. "Early Jewish Christianity". *The Early Christian World I*, ed. P. F. Esler. Londra: Routledge, 2000, 136-167.
- Lane-Poole, Stanley, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning: Viscount Stratford de Redcliffe*. Londra: Longmans, Green, 1888.
- Lemerle, Paul. "L'Histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'Après les Sources Grecques". *Travaux et Mémoires* 5 (1973): 1-144.

- Lord Stratford De Redcliffe. "Religious Liberty (Ottoman Empire)-Petition, (HL Deb 11 May 1860)". *Hansard's Parliamentary Debates ... Third Series, Commencing with the Reign of William IV.* 24 Nisan 1860 - 6 Haziran 1860. Londra: Cornelius Buck & Son, 1860, 158: Sütun 1065-74.
- McNeill, William H. *Arnold J. Toynbee: A Life.* Oxford: Oxford University Press, 1989.
- Mosheim, Johann Lorenz. *Institutes of Ecclesiastical History, Ancient and Modern*, translated by Archibald Maclaine. Cincinnati, Applegate & Co., 1858.
- Müller, F. Max. "On False Analogies in Comparative Theology". *Chips From A German Workshop V.* New York: Charles Scribner's Sons, 1881, 98-132.
- Nersessian, Vrej. "Nina G. Garsoian: Armenia between Byzantium and the Sasanians. (Collected studies.) viii, 332 pp. Londra: Variorum Reprints, 1985". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 50/2 (1987): 430.
- Nersessian, Vrej. *The Tondrakian Movement.* Londra: Routledge, 1998.
- Nichols, Robert Hastings. "Leon Arpee". *Church History* 17/1 (1948): 55-58.
- Ohanjanyan, Anna M. 'Neo-T'ondrakites' at the End of the 19th Century". Çev. S. P. Cowe, *Journal of the Society for Armenian Studies* 20 (2011): 131-136.
- Ohanjanyan, Anna M. "The Manuscript Key of Truth: A Clue to Antiquity or a Riddle Text of Modern Times?". *A Presentation made on November 28, 2013 at CEMS, CEU, Budapest:* 1-13.
- Ohanjanyan, Anna M. "Armenian Catholic Yovhannēs from Mush and his Book "Key of Truth". *Bulletin of Matenadaran* 34/2 (2022): 131-165.
- Okiç, Tayyip. "Bakanlarda Bogomilizm Hareketi ve Bunun Bir Araştırmacısı: Alexander Vasiljeviç-Solovjev (Kalisz, 18.9.1890-Cenevre, 15.1.1971)". *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi [Zeki Velidi Togan'ın Hatırasına Armağan]* 5/1-4 (1973): 205-222.
- Okiç, Tayyip. "Neşredilmemiş Bazı Türk Kavramlarına Göre Bosna Hıristiyanları (Bogomiller)". Çev. Salih Akdemir & Recep Duru, *İslami Araştırmalar* 6/4 (1992): 235-248.
- Oymak, İskender. "Pavlıkanların Tarihçesi, İnanç Esasları ve Patrikleri". *Dini Araştırmalar Dergisi* 11/31 (2008):138-158.
- Özışık, Sakin. "Pavlıkan Kilisesi ve Eski Hıristiyan Heresileriyle İlişkisi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2010): 505-533
- Peabody, Josiah. "Letter from Mr. Peabody, September 10, 1852". *The Missionary Herald* 48/12 (1852): 359-361.
- Prime, E. D. G. *Forty Years in the Turkish Empire; or, Memoirs of Rev. William Goodell.* New York: R. Carter, and Brothers, 1876.
- Schoeps, Hans-Joachim. *Jewish Christianity: Factional Disputes in the Early Church.* Çev. Douglas R. A. Hare. Philadelphia: Fortress Press, 1969.
- Seyfeli, Canan. "Byzantine Paulicians: Beliefs and Practices". *ULUM* 3/1 (Ağustos 2020): 45-68.
- Seyfeli, Canan. "The Paulicians". *The Balkans* 7/1 (2021): 73-101.
- Smit, Peter-Ben. "The End of Early Christian Adoptionism? A Note on the Invention of Adoptionism, Its Sources, and Its Current Demise". *International Journal of Philosophy and Theology* 76 (2015): 177-99.
- Stoyanov, Yuri. *The Other God: Dualist Religions from Antiquity to the Cathar Heresy.* New Haven, CT: Yale University Press, 2000.

- Strong, E. E. (ed.). *Condensed Sketch of the Missions of the American Board in Asiatic Turkey*. Boston: Printed for the American Board, 1910.
- Tankut, Hasan Reşit. *Nusayriler ve Nusayrilik Hakkında*. Ankara: Ulus Basımevi, 1938.
- Taylor, J. G. "Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood". *Journal of the Royal Geographical Society of London* 35 (1865): 21-58.
- Ter-Mkrtchyan, Karapet. *Die Paulikianer im Byzantinischen Kaiserreiche und Verwandte Ketzerische Erscheinungen in Armenien*. Leipzig: J. C. Heinrichs, 1893.
- Ter Mkrtchyan, Karapet. "Die Thondrakier in unseren Tage". *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 16 (1896): 253-76.
- Toumanoff, Cyril. "Review: The Paulician Heresy. A Study of the Origin and Development of Paulicianism in Armenia and the Eastern Provinces of the Byzantine Empire by Nina G. Garsoïan". *The American Historical Review* 74/3 (Şubat 1969): 961-962.
- Toynbee, Arnold J. *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilisations*. Londra: Constable and Company Ltd., 1922.
- Toynbee, Arnold J. *Constantine Porphyrogenitus and His World*. Londra: Oxford University Press, 1973.
- Ulutaş, Selven Ö. "Bir Dinî ve İdeolojik Mücadele Alanı Olarak Sivas: Pavlikanlardan Babailere". *Her Yönüyle Sivas Kongresi'nin 100. Yılında Sivas Uluslararası Sempozyumu I*, ed. Hakan Yakbaş & Ahmet Yüksel. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2019, 131-148.

Anschluss Öncesi Avusturya Yahudileri ve Avusturya'da Nazi Destekçisi Kikeriki Dergisinin Yahudi Karşıtı Karikatürlerinin Analizi

The Analysis of Antisemitic Cartoons of Nazi Supporter Kikeriki Magazine in Austria and Austrian Jews in Pre-Anschluss

Dr.Öğr.Üyesi

Caner Çakı

Kırşehir Ahi Evran
Üniversitesi
Türkiye

Araştırma Makalesi
Research Article

Geliş : 13.04.2024

Kabul : 31.05.2024

Yayın : 30.06.2024

Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.

Özet

Nazi Almanyası'nın 1938 yılında Avusturya'yı ilhak etmesinden (Anschluss) önce Avusturyadaki Nazi destekçisi *Kikeriki Dergisi* antisemitist yayınlarıyla ülkedeki Yahudileri hedef almıştır. *Kikeriki*'nin antisemitist karikatürlerinin ortaya konulması, Anschluss öncesi Avusturyadaki antisemitist propagandanın tespiti açısından önem taşımaktadır. Çalışmada Anschluss öncesi Avusturyadaki antisemitist propagandaya ışık tutmak amacıyla *Kikeriki*'nin antisemitist görsellerinde Yahudilerin nasıl sunulduğu ve Yahudilere karşı hangi antisemitist propaganda mesajlarının verildiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla *Kikeriki*'nin antisemitist karikatürleri, Karl Bühler'in *Organon Modeli* üzerinden antisemitist propaganda bağlamında incelenmiştir. Karikatürlerde Yahudilerin Avusturya'da istenmediğine, Yahudilerin insanlık üzerinde kontrol kurduğuna ve ülke yönetiminde Hıristiyanlarla Yahudiler arasında mücadele olduğuna ilişkin propaganda mesajlarının verildiği bulgularına ulaşılmıştır. Bu şekilde çalışmada *Kikeriki*'nin antisemitist propagandasıyla Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi'nin (NSDAP) Yahudilere karşı mücadelesini Avusturya kamuoyunda meşrulaştırmaya çalıştığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Antisemitizm, Avusturya, Nazi Almanyası, Yahudilik, Basın.

Abstract

Prior to the annexation of Austria by Nazi Germany (Anschluss) in 1938, the Nazi-supporting magazine *Kikeriki* in Austria targeted the Jews in the country with its antisemitic publications. Revealing *Kikeriki*'s antisemitic caricatures is crucial for identifying antisemitic propaganda in Austria before the Anschluss. In order to shed light on the antisemitic propaganda in Austria before the Anschluss, the study sought to determine how Jews were presented in *Kikeriki*'s antisemitic visuals and what antisemitic propaganda messages were given against the Jews. For this purpose, *Kikeriki*'s antisemitic caricatures were examined in the context of antisemitic propaganda through Karl Bühler's Organon Model. The cartoons disseminated propaganda messages that conveyed the exclusion of Jews from Austria, the notion of Jewish dominance over humanity, and the existence of a power struggle between Christians and Jews in the country's administration. The study concluded that *Kikeriki* aimed to validate the NSDAP's campaign against the Jews in the Austrian public opinion through its antisemitic propaganda.

Keywords: History of Religions, Antisemitism, Austria, Nazi Germany, Judaism, Press.

Giriş

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşı'ndaki yenilgisinden sonra dağılmış ve 1919 yılında imparatorluk içerisinde Birinci Avusturya Cumhuriyeti kurulmuştur. Savaş sonrası Avusturya, 10 Eylül 1919 tarihinde Saint-Germain Antlaşması'nı imzalayarak - Birinci Dünya Savaşı'ndaki müttefikleri gibi- ağır şartlara mahkûm edilmiştir. İmparatorluğun dağılması ve Avusturya'nın ağır şartlara mahkûm edilmesi ülke içerisinde Almanyada olduğu gibi Yahudi karşıtı kamuoyunun oluşmasına yol açmıştır. Avusturyadaki antisemitist söylemde Yahudiler, tıpkı Almanyadaki gibi savaşın kaybedilmesinden sorumlu tutulmuştur. Antisemitizm, Yahudilere yönelik duyulan önyargı, ayrımcılık, nefret ya da düşmanlığı ifade etmektedir. Yahudilerin buldukları yerlerden dışlanması, hakarete uğraması veya doğrudan şiddete maruz bırakılması çeşitli antisemitist eylemler içerisinde yer almaktadır. Fransız Devrimi'ne kadar Yahudiler, Hıristiyan Avrupa'nın her yerinde, statüleri zamandan zamana ve yerden yere değişiklik gösterse de ikinci düzeyde vatandaşlardı. Sürgünlere, müsaderelere ve Birinci Haçlı Seferi'nin başlangıcından itibaren pogromlara maruz kalmışlardı.¹

Geçmiş dönemlerde dinî boyutta ön plana çıkan antisemitist eylemler, 20. yüzyılın ilk yarısından itibaren ağırlıklı olarak ideolojik boyutta yaygınlık kazanmıştır. Özellikle Almanyada Adolf Hitler'in liderliğindeki antisemitist görüşe sahip Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi (NSDAP), ırksal temellerle Yahudileri hedef almış ve Yahudileri Alman toplumundan izole etmeye çalışmıştır. Avusturyada *Kikeriki Dergisi* de antisemitist söylemleriyle ön plana çıkmış ve Almanyada NSDAP'ye destek vermiştir. 30 Ocak 1933 tarihinde Hitler'in Alman şansöyesi olmasından sonra ise dergi Avusturyada yasaklanmıştır. *Kikeriki*, NSDAP'nin 1930'lı yıllarda elde ettiği seçim başarısıyla ve antisemitist propagandasıyla paralel olarak Avusturyada Yahudilere karşı sert bir propaganda girişmiştir. Dergi, Almanyada antisemitist yayın yapan mizah dergileri (*Kladderadatsch*, *Lustige Blätter* ve *Fliegende Blätter*) gibi belirli antisemitist söylemler üzerinden Yahudileri hedef almıştır. *Kikeriki*'nin antisemitist söylemleri, Avusturyadaki antisemitist propagandayı yansıtmaları bakımından önem taşımaktadır.

Çalışmada *Kikeriki Dergisi*'nin antisemitist karikatürleri incelenerek, dergi özelinde Anschluss öncesi Avusturyadaki Yahudi karşıtı propagandanın tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla *Kikeriki*'nin antisemitist karikatürlerinde Yahudi karşıtı hangi mesajların verildiği ve Yahudilerin ne şekilde sunulduğu ortaya konmaya çalışılmıştır.

Çalışmada *Kikeriki*'den elde edilen bulgular üzerinden aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır:

- *Kikeriki*'nin antisemitist karikatürlerinde Yahudiler ne şekilde sunulmuştur?
- *Kikeriki*'nin antisemitist karikatürlerinde Yahudilere karşı hangi güç ön plana çıkarılmıştır?
- *Kikeriki*'nin antisemitist karikatürlerinde Yahudilere yönelik hangi propaganda mitleri inşa edilmiştir?

Çalışma, Anschluss öncesi Avusturyadaki Yahudi karşıtı propaganda ışık tutması bakımından önem taşımaktadır. Bu açıdan çalışmanın, Yahudiler, Avusturya ve propaganda konularında çalışma yapan araştırmacıların yararlanabileceği bir kaynak olması amaçlanmıştır.

¹ Peter Pulzer, "The Tradition of Austrian Antisemitism in the Nineteenth and Twentieth Centuries", *Patterns of Prejudice* 27/1 (01 Temmuz 1993): 31.

1. Anschluss Öncesi ve Sonrası Avusturya Yahudileri

Antisemitizmin Avusturya'da Orta Çağ'a kadar uzanan uzun bir tarihi bulunmaktadır. Yahudiler Orta Çağ'ın sonlarında iki kez ülkeden çıkarılmış ve modern çağın başlarında Yahudilere çeşitli dönemlerde yalnızca sınırlı bir hoşgörü gösterilmiştir. Özgürleşmeye doğru ilerleme 1780'li yıllarda II. Joseph'in saltanatı döneminde ve yine devrim sırasında kaydedilmiş, ancak her iki seferde de kısa süre sonra tepkiler gelmiştir. Yahudiler nihayet tam ve eşit haklara ancak 1867'de kavuşmuştur.² Nitekim II. Joseph'in 1782 tarihli hoşgörü imtiyazı, Yahudilerin kurumsal soyluların üyesi olmalarına izin vermemiş, bununla birlikte ayrımcılığın en kötü yönlerinden bazılarını ortadan kaldırmıştır.³

19. yüzyılın ikinci yarısında kurulan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun monarşisindeki Yahudi nüfusu, Yahudi azınlığın koruyucusu olarak kabul edilen Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Joseph'i yüceltmıştır.⁴ Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun bünyesinde yüz binlerce Yahudi yaşamış ve imparatorlukta Yahudiler, imparatorluk ekonomisinin önemli bir kısmını ellerinde bulundurmıştır. Yahudilerin imparatorlukta vatandaşlarla eşit haklara sahip olması, onların siyasi alanlarda da çeşitli görevlere gelmesini, hatta imparatorluk ordusunda hizmet etmelerini sağlamıştır.⁵ Diğer yandan Yahudi nüfusunun Avusturya kültürüne de önemli etkileri olmuştur. Ayrıca Almanya'daki Yahudiler gibi Batı Avusturyalı Yahudiler de sosyo-ekonomik statülerini geliştirmiş, modern eğitimi benimsemiş ve orta sınıfın geri kalanından ayırt edilemez görünmüştür. Diğer yandan Avusturya, Otto von Bismarck'ın kurduğu imparatorlukta yer almamış olsa bile Avusturyalı Yahudiler, Alman Yahudileriyle tek bir topluluk oluşturmuştur.⁶ Tüm bunların yanında Siyonizm'in lideri Theodor Herzl, Viyana Üniversitesi'nde eğitim almış, Neue Freie Presse'de görevde bulunmuş ve Viyana, Siyonizm açısından önemli bir merkez haline gelmiştir. Ayrıca Isaac Deutscher, Karl Radek ve Martin Buber gibi çok sayıda önde gelen Yahudi siyasi figür ve bilim adamı, o dönemde siyonist ve Yahudi sosyalist hareketlerin geliştiği Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na bağlı Galicya'da doğmuş veya büyümüştür.⁷ İmparatorlukta Yahudilere tanınan hak ve özgürlüklere ve uzun süre tahtta kalan Franz Joseph'in Yahudilere yönelik ılımlı politikasına karşılık imparatorluk içerisinde Yahudi karşıtlığı da oluşmuştur. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Viyana Belediye Başkanı olan Karl Lueger, Yahudi karşıtlığının önemli bir ismi olarak ön plana çıkmıştır. Bununla birlikte imparatorlukta Yahudi karşıtlığı sınırlı kalmış ve genel manada devlet politikası halini almamıştır.

² Bruce F. Pauley, "In the Shadow of Death: Austrian Jews and the Nazi Threat", *Shofar* 5/3 (1987): 28.

³ William D. Godsey, "Nation, Government, and 'Anti-Semitism' in Early Nineteenth-Century Austria", *The Historical Journal* 51/1 (2008): 49.

⁴ Helga Embacher, "Austrian-Jewish History in the Nineteenth and Twentieth Centuries", *Austrian History Yearbook* 33 (Ocak 2002): 239.

⁵ Dieter J. Hecht, "Austrian Jewish Soldiers Conquering the Balkan Before World War I", *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* 72/2 (2020): 146.

⁶ Marsha L. Rozenblit, "The Jews of Germany and Austria: A Comparative Perspective", *Austrians and Jews in the Twentieth Century*, ed. Robert S. Wistrich (Londra: Palgrave Macmillan UK, 1992), 1.

⁷ Piotr Wróbel, "The Jews of Galicia under Austrian-Polish Rule, 1869-1918", *Austrian History Yearbook* 25 (Ocak 1994): 97-138.

1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, Avusturya'daki Yahudileri doğrudan etkilemiştir. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşı'na girdiğinde çok sayıda Yahudi asker de imparatorluk bünyesinde savaşa katılmıştır. Savaş, imparatorluk ve müttefikleri için yenilgiyle sonuçlanınca Avusturya-Macaristan İmparatorluğu parçalanmış ve parçalanan imparatorluk içerisinde Birinci Avusturya Cumhuriyeti adı verilen yeni bir devlet ortaya çıkmıştır.⁸ Monarşinin son bulmasıyla Avusturya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin (ASDİP) lideri Karl Renner, cumhuriyetin ilk başbakanı olmuştur.⁹

1920'li yıllarda Almanya siyasetinde etkili olmaya başlayan antisemitist NSDAP'nin Avusturya'da da etkileri görülmüş ve ülkede Yahudi karşıtı hareketler oluşmuştur. Avusturya, Saint-Germain Antlaşması imzalamış ve savaştan ağır yaptırımlara maruz kalarak çıkmak zorunda kalmıştır. Yahudi karşıtı guruplar, Almanya'daki *Dolchstoßlegende** gibi, Yahudileri Avusturya'nın savaştan yenilgiyle çıkmasının sorumlusu tutmuştur. Bununla birlikte cumhuriyet döneminde Avusturya'da Yahudi karşıtlığı sınırlı kalmıştır.

1934 yılında patlak veren Avusturya İç Savaşı'nda ASDİP yasaklanmış ve Avusturya Şansölyesi Engelbert Dollfuss liderliğinde Avusturya Faşizmi olarak adlandırılan yeni bir dönem başlamıştır. Austrofaşist rejim, Yahudi karşıtı yasalar çıkarmamış ancak Yahudileri çeşitli saldırı türlerinden de korumamıştır.¹⁰ Bu dönemde Almanya'da iktidarda olan NSDAP ile mesafeli bir ilişki içinde olunmuş ve Avusturya'nın Almanya ile birleşmesine karşı çıkmıştır. Buna karşılık Nazi Almanyası 13 Mart 1938 tarihinde –büyük bir uluslararası tepkiyle karşılaşmadan- Avusturya'yı ilhak etmiştir. Cumhuriyetçi rejimden sonra yarı faşist bir devlet olarak yeniden tasarlanan Avusturya, böylece 1938 yılında Nazi Almanyası denetimine girmiştir.¹¹ Avusturya Devleti'nin ortadan kalkmasıyla birlikte de Avusturya Yahudileri, kendilerini Nazi Almanyası'nın sınırları içerisinde bulmuştur.

Yahudiler, Birinci Avusturya Cumhuriyeti ve Avusturya Faşizmi dönemlerinin aksine Anschluss'tan sonra Avusturya'da büyük bir yaptırıma maruz kalmıştır. Anschluss'la birlikte Avusturya, Nazi Almanyası'na bağlı bir bölge konuma geldiği için 1935 yılında Nazi Almanyası'nda kabul edilen Nürnberg Yasaları, Avusturyalı Yahudilere de uygulanmaya başlamıştır. Yasalara göre Yahudiler ve Alman vatandaşları arasında doğrudan ırksal bir ayrıma gidilmiş ve Yahudilerin, Alman vatandaşlarıyla evlenmesi yasaklanmıştır. Nazi rejimiyle birlikte Avusturya'daki Yahudiler, sosyal, kültürel ve ekonomik hayattan tasfiye edilmeye başlanmıştır. Nazi rejimi savaş zamanı soykırımını başlatmadan önce, Orta Avrupa'daki siyasi antisemitizm,

⁸ Ernst Hanisch, "The Image of the Jew in Austrian Literature Since 1945", *Patterns of Prejudice* 7/1 (01 Ocak 1973): 23-33.

⁹ Peter Loewenberg, "Karl Renner and the Politics of Accommodation: Moderation versus Revenge", *Austrian History Yearbook* 22 (Ocak 1991): 35.

* Dolchstoßlegende* (Arkadan Bıçaklama Miti), Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı'nı cephede kaybetmediği, ihanet sonucu arkadan bıçaklanarak kaybettiği düşüncesini ifade etmektedir. Bk. Anja Lobenstein-Reichmann, "Die Dolchstoßlegende. Zur Konstruktion eines sprachlichen Mythos", *Muttersprache* 112/1 (2002): 25.

¹⁰ Gabriele Anderl, "'Departure from a Sinking World': Jewish Emigration from Austria Between 1933 and 1938", *The Leo Baeck Institute Year Book* 66 (01 Ekim 2021): 58-78.

¹¹ Anton Pelinka, "Austrian Politics: 1918 to 2019", *Antisemitism Studies* 4/1 (2020): 82.

modern tarihte benzeri görülmemiş bir yıkıcılık düzeyine ulaşmıştır.¹² Bundan Avusturyadaki Yahudiler de etkilenmiş ve siyasi yaptırımların dışında doğrudan şiddet eylemlerine de maruz kalmışlardır.

9-10 Kasım 1938 tarihleri arasında Nazi Almanyası'nda *Kristal Gece* (Kristallnacht) olarak isimlendirilen Yahudilere karşı toplu şiddet eylemleri gerçekleştirilmiştir. Paris'te Alman Büyükelçiliği'ndeki bir görevlinin öldürülmesi üzerine başlayan şiddet olaylarında çok sayıda Yahudi hayatını kaybederken, sinagoglar ve Yahudilere ait iş yerleri de hasar görmüştür. *Kristal Gece*'yle birlikte Avusturyadaki Yahudiler, Nazi rejimi tarafından doğrudan ya da dolaylı olarak hedef alınmış, Yahudilerin, Nazi Almanyası sınırları içerisinde yaşamasının güçlüğü ortaya çıkmıştır. *Kristal Gece*'den sonra Nazi Almanyası'nda çok sayıda Yahudi toplama kamplarına gönderilmiştir.¹³

2. Kikeriki'nin Antisemitist Yayıncılığı

Kikeriki, Ottokar Franz Ebersberg tarafından 1861 yılında Avusturya İmparatorluğu yönetiminde kurulmuş, 1867 yılında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun kurulmasıyla birlikte de yayın hayatını sürdürmüştür. Haftalık yayın yapan derginin maskotu, antropomorfik bir horoz olmuştur. İlk yıllarda dergi, liberal bir pozisyonda kalmış, buna karşılık zaman içerisinde milliyetçi bir çizgiye yönelmiştir. Almanca yayın yapan Kikeriki, Avusturyadaki siyasi ve güncel olayları karikatürleriyle mizahi bir dille okuyucularına aktarmıştır. Bununla birlikte dergi, Avusturya mizahında antisemitist yayınlarıyla ön plana çıkmıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan Birinci Avusturya Cumhuriyeti'nde Yahudi aleyhtarı kamuoyunda önemli bir rol üstlenen Kikeriki, Almanyadaki nasyonal sosyalist harekete de doğrudan destek vermiştir.¹⁴

Kikeriki'nin antisemitist yayıncılığı, 19. yüzyıldan itibaren başlamış ve Avusturya'da Yahudi karşıtı kamuoyunun oluşturulmasında sık sık antisemitist karikatürler yayınlanmıştır. Örneğin, 1883 yılında yayınlanan bir karikatüründe "Alının teriyle ekmeğini kazanmak Yahudiye göre değildir" ifadesini kullanılarak Yahudi karşıtı bir mesaj verilmiştir.¹⁵ Yahudi asıllı Yüzbaşı Alfred Dreyfus'un, Fransız askerî sırlarını Paris'teki Alman Büyükelçiliğine iletmesiyle vatana ihanetten mahkûm edilmesiyle başlayan Dreyfus Olayı'nı da işleyen Kikeriki, olayı antisemitist bir propaganda şeklinde yayınlamıştır. Konuya ilişkin 23 Nisan 1899 tarihinde yayınlanan bir karikatürde kıyafetleri iskelet şeklinde bir insan temsiline ve "Dreyfus Olayı'nda ne kadar çok şey açığa çıkarsa, Yahuda da o kadar utanıyor" şeklinde bir açıklamaya yer verilmiştir (Kikeriki, 1899). 18 Aralık 1904 tarihli bir karikatürde de Kikeriki'nin temsilinin kurbacıyla Yahudi

¹² William W. Hagen, "Before the 'Final Solution': Toward a Comparative Analysis of Political Anti-Semitism in Interwar Germany and Poland", *The Journal of Modern History* 68/2 (1996): 351.

¹³ Alvin Goldfarb, "Theatrical Activities in Nazi Concentration Camps", *Performing Arts Journal* 1/2 (1976): 3.

¹⁴ Julia Secklehner, "Bolshevik Jews, Aryan Vienna? Popular Antisemitism in 'Der Kikeriki', 1918-1933", *The Leo Baeck Institute Year Book* 63/1 (01 Kasım 2018): 157.

¹⁵ "ANNO, Kikeriki, 1883-09-13, Seite 2", *Kikeriki'nin Antisemitist Karikatürü*, erişim: 13.04.2024, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=kik&datum=18830913&seite=2&zoom=33>.

temsillerine yöneldiği resmedilmiştir.¹⁶ Engelbert Dollfuß liderliğindeki Vatan Cephesi'nin (Vaterländische Front, VF) Avusturya Faşizmi'ni kurmasından kısa bir süre sonra Kikeriki'nin yayın hayatı sonlanmıştır.

3. Yöntem

Avusturya Ulusal Kütüphanesi'nden (Österreichische Nationalbibliothek) Kikeriki Dergisi'nin sayılarına dijital olarak ulaşılmıştır.¹⁷ Çalışmada Kikeriki'nin Anschluss öncesindeki son sayılarına odaklanılmıştır. Bu kapsamda NSDAP destekçisi Kikeriki'nin, NSDAP'nin %18,3 oy oranı elde ederek Almanya siyasetinde ön plana çıkmaya başladığı 14 Eylül 1930 tarihinden son sayısının yayınladığı 23 Temmuz 1933 tarihine kadar geçen süredeki 149 sayısı antisemitist karikatürler bağlamında incelenmiştir. Çalışmada derginin sayılarındaki ön plana çıkan antisemitist mesaja odaklanabilmek için derginin kapaklarındaki antisemitist karikatürler analiz edilmiştir. Bu kapsamda incelenen 149 sayı içerisinde 10 kapağın doğrudan antisemitist karikatür içerdiği tespit edilmiş ve bu karikatürlerin tamamı çalışma kapsamında incelenmiştir.

Çalışmada seçilen Kikeriki'nin karikatürlerindeki antisemitist mesajların ortaya konulabilmesi için karikatürlerdeki görsel ve yazılı göstergeler Karl Bühler'in *Organon Modeli* ışığında analiz edilmiştir. Model, anlatımsallık, temsil ve çağrı olmak üzere üç işlev içermektedir.

Anlatımsallık işlevi, iletişim açısından gönderenin ruh halinin bir belirtisi olduğu ifade işlevidir. Temsil işlevinde ise göstergelerle ortaya konulmak istenen mesaj ele alınmaktadır. İletişim boyutunda kaynaktan alıcıya yansıtılan göstergelerdeki anlamlar ortaya konulmaktadır. Çağrı işlevi de iletişim açısından alıcıyı bir tür tutum veya eyleme sokmayı amaçlayan bir uyarıcı görevi görmektedir.¹⁸ Bu işlevle kaynaktan alıcıya verilen mesaj üzerinden amaçlanan eylem ortaya konulmaktadır. Karikatürler, sırasıyla bu üç işlev üzerinden analiz edilmiştir.

4. Analiz ve Bulgular

Çalışmanın bu kısmında Kikeriki'nin 10 Yahudi karşıtı karikatürü, antisemitist propaganda bağlamında incelenmiştir.

4.1. Birinci Karikatür

Çalışmada incelenen birinci karikatür, 8 Kasım 1931 tarihine aittir.¹⁹ Karikatür, "Tüm Viyana bankalarının birleşmesi" başlığını taşımaktadır. Karikatürün altında ise "Kikeriki: Tanrım, bu benim en güzel günüm olurdu!" yazısı bulunmaktadır.*

¹⁶ "Kikeriki, 1904-12-18, Seite 1", *Kikeriki'nin Antisemitist Karikatürü*, erişim: 13.04.2024, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=kik&datum=19041218&seite=1&zoom=33>.

¹⁷ "ANNO-Kikeriki", *Kikeriki Dergisinin Sayıları*, 1933.

¹⁸ Christiane Nord, "Dealing with Purposes in Intercultural Communication: Some Methodological Considerations", *Alicante Journal of English Studies / Revista Alicantina de Estudios Ingleses* 14 (30 Kasım 2001): 154.

¹⁹ "Kikeriki, 1931-11-08, Seite 1", *Birinci Karikatür*, erişim: 13.04.2024, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=kik&datum=19311108&seite=1&zoom=33>.

* Kikeriki dergisinin incelenen 10 karikatüründeki Türkçe çeviriler, yazara aittir.

Görsel 1: Birinci Karikatür

Anlatımsallık işlevinde karikatürde Kikeriki'nin temsili olan başı horoz şeklinde, takım elbise içerisinde, elinde kırbaç olan bir temsil resmedilmektedir. Kikeriki'nin temsili elindeki kırbaç, önünde bir sıraya dizili şekilde oturan ve birbirine bağlı olan altı kişiye yönlendirmektedir. Bu kişilerin sırt kısımlarında sırasıyla “Amstel Bank, Boden Bank, Nordische Bank, Kredit Anstalt, Boden Kredit ve Bosel Bank” yazmaktadır. Karikatürde bu altı kişinin dördünün giydiği şapka ve saçlarındaki lüleler, bu kişilerin Yahudi olduğu mesajını vermektedir.

Temsil işlevinde karikatürde Kikeriki temsilinin kırbaçladığı izlenimi veren altı kişi, üstlerindeki yazılı bankaların metonimi olarak kullanılmaktadır. “Tanrım, bu benim en güzel günüm olurdu!” şeklindeki söylemle ve Kikeriki temsilinin elindeki kırbaçla Kikeriki Dergisi'nin bu kişilerin cezalandırılmasını istediği anlaşılmaktadır.

Çağrı işlevinde karikatürde Kikeriki, Avusturya ekonomisi için önemli bir yere sahip bankaların Yahudilerin denetiminde olduğu mesajını vererek, kırbaç yoluyla Yahudilerin cezalandırılmasını teşvik etmektedir. Bu şekilde dergi, bankalar üzerinden Avusturya kamuoyunda doğrudan Yahudileri hedef almaktadır.

4.2. İkinci Karikatür

Çalışmada incelenen ikinci karikatür, 27 Mart 1932 tarihine aittir.²⁰ Karikatür, “Diriliş 1932 (Dindar bir dilek)” başlığını taşımaktadır. Karikatürün altında ise “İnsanlar ayaklanır, fırtına kopar” yazısı bulunmaktadır.

²⁰ “Kikeriki, 1932-03-27, Seite 1”, *İkinci Karikatür*, erişim: 13.04.2024, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=kik&datum=19320327&seite=1&zoom=33>.

Görsel 2: İkinci Karikatür

Anlatımsallık işlevinde karikatürde Hıristiyan bir din adamı kıyafeti içerisindeki bir kişinin etrafında zeytin dallarına benzer dallarla duran bir grup kişi resmedilmektedir. Karikatürdeki grubun içerisindeki kişilerin birinin arkasında “özgürlük” yazarken, birisinin şapkasında ise gamalı haç bulunmaktadır. Grubun karşısında ise üstünde altıgen şeklinde bir bayrağın asılı olduğu bir bina ve bina çevresinde barikat yer almaktadır. Barikat etrafında da bir tarafında “Yahudi basını” yazılı bir grup insan bulunmaktadır.

Temsil işlevinde karikatürde Hıristiyan din adamı kıyafeti içerisindeki kişi, Avusturya’daki Hıristiyanların metonimi olarak kullanılmaktadır. Zeytin dalları, barış metaforu olarak kullanılırken, gamalı haç ise doğrudan NSADP’yi, altıgen yıldız ise Yahudileri simgelemektedir. Karikatürde Avusturya içerisinde Hıristiyanlık, NSDAP destekçileri ve özgürlük isteyenler bir grup içerisinde konumlandırılırken, bu grubun karşısına ise doğrudan Yahudiler konumlandırılmaktadır.

Çağrı işlevinde karikatürde NSDAP’nin Hıristiyanlar ve özgürlük yanlılarıyla birlikte hareket ettiği mesajı üzerinden NSDAP’ye yönelik Avusturya’da olumlu bir imaj çizilmeye çalışılmaktadır. “İnsanlar ayaklanır, fırtına kopar” söylemiyle doğrudan Yahudiler hedef alınmakta, ülkedeki Hıristiyanların, NSDAP destekçilerinin ve özgürlük isteyenlerin Yahudilerle mücadele etmesi teşvik edilmektedir.

4.3. Üçüncü Karikatür

Çalışmada incelenen üçüncü karikatür, 24 Nisan 1932 tarihine aittir.²¹ Karikatür, “İthalat yasağı” başlığını taşımaktadır. Karikatürün altında ise “Kikeriki: İthalat yasağıyla ilgili yazıyı okumadın mı Mauschel? - Burada zaten yeterince Yahudi var ve daha fazlasına ihtiyacımız yok” yazısı bulunmaktadır.

Görsel 3: Üçüncü Karikatür

Anlatımsallık işlevinde karikatürde üstünde Avusturya'nın arması olan bir çit, çitin kapısından girmeye çalışan uzun sakallı bir kişi ve çitin kapısını tutan horoz başlı Kikeriki temsili yer almaktadır. Karikatürdeki çitin arkasında araçlar, uçaklar ve tren geçmektedir.

Temsil işlevinde karikatürdeki yazılı ve görsel göstergelerden çitin arkasındaki uzun sakallı kişinin bir Yahudi olduğu anlaşılmaktadır. Karikatürdeki Yahudi, Avusturya'ya girmek isteyen Yahudilerin metonimi olarak kullanılmaktadır. Çitin kapısındaki Avusturya armasından da çit, Avusturya sınırını temsil etmektedir.

Çağrı işlevinde karikatürde Kikeriki temsilinin, Yahudinin çitten içeri girmesine izin vermemesiyle Avusturya'da yeni Yahudilerin istenmediği mesajı verilmektedir. Karikatürdeki yazılı göstergeler üzerinden de Avusturya'da Yahudi nüfusuna vurgu yapılmakta ve Avusturya kamuoyuna Avusturya'nın yeni Yahudileri ülkesine almaması gerektiğine yönelik çağrı yapılmaktadır.

²¹ “Kikeriki, 1932-04-24, Seite 1”, *Üçüncü Karikatür*, erişim: 13.04.2024, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=kik&datum=19320424&seite=1&zoom=33>.

4.4. Dördüncü Karikatür

Çalışmada incelenen dördüncü karikatür, 12 Haziran 1932 tarihine aittir.²² Karikatür, “N.S.D.A.P. tasarıyı sunuyor” başlığını taşımaktadır. Karikatürün altında ise “Şimdi, Mauschel, öde!” yazısı bulunmaktadır.

Görsel 4: Dördüncü Karikatür

Anlatımsallık işlevinde karikatürde başında gamalı haç olan kişi, önünde bir sandalyede oturan diğer kişiye bir eliyle üstünde “Fatura, dünya savaşında hayatını kaybedenler 2.000.000, savaş tazminatı 160.000.000, yerle bir edilmiş ahlak, parçalanmış ekonomi, işsizlik 7.000.000, evsiz insanlar 500.000, enflasyon, deflasyon, Marksizm, toplam paha biçilmez değerler” yazılı büyük bir kağıdı, diğer eliyle de kağıttaki yazıları göstermektedir. Sandalyede oturan ve yanındaki camda “Kafe” yazısı bulunan kişi, kâğıda bakmaktadır.

Temsil işlevinde karikatürdeki “N.S.D.A.P. tasarıyı sunuyor” yazısından ve başında bulunan gamalı haçtan, kâğıdı tutan kişinin NSDAP destekçisi olduğu anlaşılmaktadır. Bu açıdan kâğıdı tutan kişi, NSDAP'nin metonimi olarak karikatürde yansıtılmaktadır. Karikatürde sandalyede oturan kişinin ise görsel göstergelerden ve Mauschel isminden Yahudi olduğu mesajı verilmektedir. Kâğıtta yazılanlar, Birinci Dünya Savaşı'nın yol açtığı olumsuz tabloyu göstermektedir.

Çağrı işlevinde karikatürde NSDAP üyesi bir kişinin, kafede oturan bir Yahudiye, fatura şeklinde Birinci Dünya Savaşı'nın yol açtığı olumsuz bilançoğu vermesiyle savaşın sorumluluğu NSDAP tarafından Yahudilere atfedilmektedir. Bu şekilde karikatür üzerinden Birinci Dünya Savaşı nedeniyle Avusturya kamuoyunda Yahudilere yönelik olumsuz bir algı inşa edilmektedir.

²² “Kikeriki, 1932-06-12, Seite 1”, *Dördüncü Karikatür*, erişim: 13.04.2024, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=kik&datum=19320612&seite=1&zoom=33>.

4.5. Beşinci Karikatür

Çalışmada incelenen beşinci karikatür, 19 Haziran 1932 tarihine aittir.²³ Karikatür, “Dünyanın Efendisi” başlığını taşımaktadır. Karikatürün altında ise “Efendi kimdir? - Peki kim?” yazısı bulunmaktadır.

Görsel 5: Beşinci Karikatür

Anlatımsallık işlevinde Kikeriki'nin 12 Haziran 1932 tarihli sayısında Mauschel adıyla Yahudi olarak resmedilen kişi, bu karikatürde devasa biçimde resmedilmekte ve parmaklarına bağlı olan iplerle toplumun farklı kesimlerindeki insanları tutmaktadır. Karikatürde Yahudi olarak resmedilen kişinin parmaklarında yüzükler bulunmaktadır.

Temsil işlevinde karikatürde Yahudi olarak resmedilen kişi, Yahudilerin metonimi olarak kullanılmakta, karikatürdeki diğer kişiler ise dünyadaki diğer insanları temsil etmektedir. Karikatürde Yahudinin parmaklarındaki iplerin diğer kişilere bağlı olması üzerinden Yahudilerin dünyadaki insanları yönettiği mesajı verilmektedir.

Çağrı işlevinde karikatürde Yahudilerin dünyayı yönettiği iddiası üzerinden Yahudilere yönelik olumsuz algı inşa edilmektedir. Diğer yandan karikatürde insanların özgürce yaşayabilmeleri için sözde kontrolü altında oldukları Yahudilerin denetiminden çıkmaları gerektiğine yönelik mesaj verilmektedir. Bu şekilde Avusturya toplumunda Yahudilere yönelik olumsuz ön yargıların oluşmasına zemin hazırlanmaktadır.

²³ “Kikeriki, 1932-06-19, Seite 1”, *Beşinci Karikatür*, erişim: 13.04.2024, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=kik&datum=19320619&seite=1&zoom=33>.

4.6. Altıncı Karikatür

Çalışmada incelenen altıncı karikatür, 28 Ağustos 1932 tarihine aittir.²⁴ Karikatür, “Afiyet olsun!” başlığını taşımaktadır. Karikatürün altında ise “Yut, yaşlı dilenciler! Sadece yut, yut! Ama sakın bu lokmayı yutma, boğulursun” yazısı bulunmaktadır.

Görsel 6: Altıncı Karikatür

Anlatımsallık işlevinde karikatürde lüleli saçlı, başında “Yahudi basını” yazısı olan, gözlüklü, devasa boyutta bir kişinin ağzında, üstünde gamlı haç olan ve “Kavgam” yazılı bir kitabı okuyan bir kişi bulunmaktadır.

Temsil işlevinde karikatürde devasa boyuttan resmedilen ve başında “Yahudi basını” yazan kişi, Yahudi basınına temsil etmektedir. Üstünde gamlı haç olan ve “Kavgam” yazılı olan kitap, Hitler’in *Kavgam* kitabıdır. *Kavgam* kitabı, NSDAP’nin metonimi olarak kullanılmaktadır. Karikatürdeki devasa boyuttaki kişinin *Kavgam*’ı okuyan kişiyi ağzına götürdüğü izlenimi verilerek ve “Ama sakın bu lokmayı yutma, boğulursun” söylemiyle Yahudi basınına NSDAP’yi ortadan kaldıramayacağına yönelik mesaj verilmektedir.

Çağrı işlevinde karikatürde Yahudi basınına, NSDAP ile mücadele içerisinde olduğu ve bu mücadelede başarılı olamayacağı anlatılmaktadır. Karikatürde NSDAP’yi ortadan kaldırmaya çalışmakla suçlanarak ve “dilenci” söylemiyle NSDAP destekçileri nezdinde Yahudi basınına yönelik olumsuz imaj oluşturulmaya çalışılmaktadır.

²⁴ “Kikeriki, 1932-08-28, Seite 1”, *Altıncı Karikatür*, erişim: 13.04.2024, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=kik&datum=19320828&seite=1&zoom=33>.

4.7. Yedinci Karikatür

Çalışmada incelenen yedinci karikatür, 11 Eylül 1932 tarihine aittir²⁵ ve “Göçmen Kuşlar” başlığını taşımaktadır. Karikatürün altında ise “Kikeriki: ‘Yardım edin’ sevgili insanlar, Almanyadan bize gelmek isteyen bu başıboş akbabaları tek başıma savuşturamıyorum!” yazısı bulunmaktadır.

Görsel 7: Yedinci Karikatür

Anlatımsallık işlevinde karikatürde Kikeriki'nin horoz başlı temsilinin, altıgen şeklinde gökyüzünde ilerleyen akbabaları kovmaya çalıştığı resmedilmektedir. Akbaba sürüsünün başındaki akbabanın yüzü, iri burunlu bir insana benzetilmektedir.

Temsil işlevinde karikatürde altıgen yıldız, Yahudileri simgelemektedir. Bu açıdan karikatürde metalepsis bir anlatım kullanılarak, Avusturyaya göç etmek isteyen Yahudiler, akbabalara benzetilmektedir. Kikeriki temsilinin akbabaları kovmaya çalışması üzerinden Yahudilerin Avusturyada istenmediği mesajı verilmektedir.

Çağrı işlevinde karikatürde Yahudilerin akbaba sürüsüne benzetilmesiyle onların Avusturya için tehlike oluşturacağı algısının meydana gelmesine yol açılmaktadır. Bu şekilde karikatürde Avusturya halkının Avusturyaya göç etmek isteyen Yahudileri kovmaları teşvik edilmektedir.

²⁵ “Kikeriki, 1932-09-11, Seite 1”, *Yedinci Karikatür*, erişim: 13.04.2024, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=kik&datum=19320911&seite=1&zoom=33>.

4.8. Sekizinci Karikatür

6 Kasım 1932 tarihine ait olan sekizinci karikatür “Gamalı haçın kültürel misyonu” başlığını taşımaktadır.²⁶ Karikatürün altında ise “İtişip kakışma olmasın! Herkes, herkes sırasını alacak!” yazısı bulunmaktadır.

Görsel 8: Sekizinci Karikatür

Anlatımsallık işlevinde karikatürde kolunda gamalı haç bulunan, NSDAP'nin SA üniforması içerisindeki bir grup kişi, yanlarında tuttıkları kişileri büyük bir gamalı haça doğru getirmektedir. Gamalı haçın arkasında dönmesini sağlayan bir mekanizma bulunmakta, bu mekanizmayı da bir NSDAP üyesi çevirmektedir. Karikatürde NSDAP üyesi, mekanizmayı çalıştırarak, gamalı haçın uzun sakallı bir adamı sıkıştırmasına yol açmaktadır.

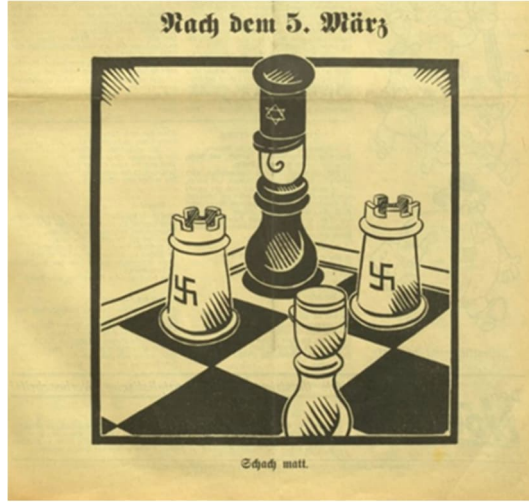
Temsil işlevinde karikatürde gamalı haç, NSDAP'yi simgelemektedir. NSDAP üyesi kişilerin, yanlarındaki kişileri gamalı haça doğru götürmesi, NSDAP tarafından ülke için tehdit olduğu izlenimi verilen kişilerin cezalandırılmasını temsil etmektedir. Karikatürde gamalı haç tarafından sıkıştırılan, uzun sakallı kişinin, görsel kodlarda Yahudi olduğu anlaşılmakta ve NSDAP'nin doğrudan Yahudileri hedef aldığı mesajı verilmektedir.

Çağrı işlevinde karikatürde Yahudilerin, NSDAP tarafından yakalanıp cezalandırılması teşvik edilmektedir. Bu şekilde karikatür üzerinden Avusturya kamuoyunun NSDAP'nin Yahudileri cezalandırmasına destek vermesine çalışılmaktadır.

²⁶ “Kikeriki, 1932-11-06, Seite 1”, *Sekizinci Karikatür*, erişim: 13.04.2024, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=kik&datum=19321106&seite=1&zoom=33>.

4.9. Dokuzuncu Karikatür

Çalışmada incelenen dokuzuncu karikatür, 12 Mart 1933 tarihine aittir.²⁷ “5 Mart’tan sonra” başlığını taşıyan karikatürün altında ise “şah mat” yazısı bulunmaktadır.

Görsel 9: Dokuzuncu Karikatür

Anlatımsallık işlevinde karikatürde bir satranç tahtasının üstünde üç beyaz ve bir siyah olmak üzere dört satranç taşı bulunmaktadır. Karikatürdeki siyah satranç taşının üstünde altıgen yıldız bulunmakta ve yanında, üstünde gamalı haç bulunan iki satranç taşı kale ve önünde bir başka satranç taşı yer almaktadır.

Temsil işlevinde karikatürde üstünde altıgen yıldız bulunan siyah satranç taşı Yahudileri, üstünde gamalı haç bulunan iki beyaz satranç taşı kale ise NSDAP’yi simgelemektedir. Siyah satranç taşının iki kale yanında olmasıyla Yahudilerin, NSDAP tarafından sıkıştırıldığı, diğer satranç taşının da önünde bulunması ve “şah mat” yazısıyla da NSDAP’nin Yahudilere karşı zafer kazandığı mesajı verilmektedir. Karikatürde “5 Mart’tan sonra” yazısıyla 5 Mart 1933 tarihine atıf yapılmaktadır. NSDAP, bu tarihte Almanya’da gerçekleştirilen seçimde %43,9 oy oranına ulaşarak seçimde birinci parti olmuş ve diğer partilere karşı büyük bir başarı elde etmiştir.

Çağrı işlevinde karikatürde NSDAP’nin Almanya’daki iktidarına vurgu yapılmakta ve NSDAP’nin seçim zaferi, satrançtaki şah mat vurgusuyla Yahudilerin kaybı olarak aktarılmaktadır. Karikatürde Yahudiler hedef alınarak Avusturya kamuoyunun NSDAP’nin Yahudilere karşı mücadelesine destek olması teşvik edilmektedir.

²⁷ “Kikeriki, 1933-03-12, Seite 1”, *Dokuzuncu Karikatür*, erişim: 13.04.2024, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=kik&datum=19330312&seite=1&zoom=33>.

5.10. Onuncu Karikatür

Çalışmada incelenen onuncu karikatür, 21 Mayıs 1933 tarihine aittir.²⁸ Karikatür, “Kötü bir ziyaret” başlığını taşımaktadır. Karikatürün altında ise “Yahudiler Eriha’da başardıklarını Hitler Almanyası’nda başaramayacaklar” yazısı bulunmaktadır.

Görsel 10: Onuncu Karikatür

Anlatımsallık işlevinde karikatürde üstünde NSDAP'nin bayrağı olan bir kale ve kale etrafında bulunan insanlar resmedilmektedir. Kale etrafında bulunan kişilerin bazıları, üstünde “Türk Yahudi basını, Polonya Yahudi basını, Fransa Yahudi basını, Amerika Yahudi basını” yazan silindirik şekilde külah benzeri nesnelere taşımaktadır.

Temsil işlevinde karikatürde üstünde gamalı haç bulunan kale, Almanya'yı temsil etmektedir. Karikatür, Hitler'in Almanya'da şansölye olmasından ve NSDAP'nin 5 Mart 1933 tarihindeki seçimden büyük bir başarı elde etmesinden sonra yayınlanmıştır. NSDAP'nin iktidarında Almanya, kaleye benzetilerek, kale gibi sağlam bir ülke olduğu algısı meydana getirilmektedir. “Türk Yahudi basını, Polonya Yahudi basını, Fransa Yahudi basını, Amerika Yahudi basını” şeklindeki yazılarla kalenin etrafındaki kişilerin bazılarının, uluslararası Yahudi basınına temsil ettiği anlaşılmaktadır. Karikatürde uluslararası Yahudi basınına, NSDAP'yi hedef aldığına yönelik algı meydana getirilmektedir.

Çağrı işlevinde karikatürde Almanya'ya egemen olan NSDAP'nin, Yahudilere karşı mücadele ettiği ve Almanya'nın Yahudilerin kontrolünde olmasının önüne geçmeye çalıştığı aktarılmaktadır. Karikatürde Yahudilere karşı mücadelesinde NSDAP ön plana çıkarılarak, Avusturya kamuoyunun NSDAP'ye destek olmasına çalışılmaktadır.

²⁸ “Kikeriki, 1933-05-21, Seite 1”, *Onuncu Karikatür*, erişim: 13.04.2024, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=kik&datum=19330521&seite=1&zoom=33>.

Sonuç

Çalışmada incelenen Kikeriki'nin antisemitist karikatürlerinde farklı şekillerde Yahudiler olumsuz olarak sunularak, Avusturya kamuoyunda Yahudi karşıtı algının oluşturulmasına çalışıldığı tespit edilmiştir. Karikatürler içerisinde ekonomik ve siyasi yönden önemli bir güç olarak yansıtılan Yahudiler, dünyayı yöneten güç şeklinde ön plana çıkarılmıştır. Karikatürlerden birinde Yahudiler ve Hıristiyanlar arasında mücadele olduğuna yönelik algı meydana getirilerek Avusturya'da Hıristiyanların Yahudilere karşı mücadele etmesi teşvik edilmiştir. Yine karikatürlerden birinde Yahudiler, akbabalara benzetilerek Yahudilerin Avusturya toplumunda dışlanmasına zemin hazırlanmıştır. Karikatürlerin ikisinde Yahudiler devasa boyutta resmedilerek Avusturya kamuoyunda sözde Yahudi tehlikesine vurgu yapılmaya çalışılmıştır. Tüm bu süreçte Kikeriki karikatürlerinde sözde Yahudi tehlikesine karşılık NSDAP kurtarıcı şeklinde ön plana çıkarılmış ve NSDAP'nin bu sözde tehlikeye karşı başarılı olabileceği vurgulanmıştır. Bu gerekçeyle NSDAP'nin Almanyadaki yükselişine ve iktidara gelişine destek verilmiştir. Ayrıca dergide çalışma kapsamında Yahudilerin dünyayı yönettiğine ve Yahudilerin Avusturya'nın Birinci Dünya Savaşı'nı kaybetmesinden sorumlu olduğuna yönelik propaganda mitlerinin inşa edildiği sonucuna da ulaşılmıştır.

Viyanadaki antisemitizm hem kalıcı hem de kitlesel bir hareket haline gelmiştir. Bu aynı zamanda, tüm olaylara ve tüm ekonomik ve politik sorulara Yahudi sorumluluğu perspektifinden bakan ve bunları geçiştiren bir mizah yayının, varlığı için gerekli sayıda okuyucu ve alıcıya sahip olmasını da sağlamıştır. Bu bağlamda Kikeriki de Yahudi karşıtı bir mizah yayınına dönüşmüştür.²⁹ Çalışmada elde edilen bulgularda da Kikeriki üzerinden Avusturya'da oluşan Yahudi karşıtlığının Almanyadaki NSDAP'nin Yahudi karşıtı propagandasına benzer bir propagandayla sunulduğu tespit edilmiştir. Bu kapsamda Kikeriki'nin incelenen karikatürlerinde Fuchs'un belirttiği gibi Yahudi karşıtlığının, genel olarak ekonomik ve siyasi temeller üzerinden oluşturulduğu ortaya çıkarılmıştır. Karikatürlerde Yahudilerin siyasi ve ekonomik gücü vurgulanarak Avusturya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndaki yenilgisinin ağır yükünün doğrudan Yahudilere yöneltildiği sonucuna ulaşılmıştır. Yahudilerin bu şekilde hedef alınmasıyla da Avusturya'ya Yahudi göçüne yönelik tepkinin ve NSDAP'nin Yahudi karşıtlığının Avusturya kamuoyunda meşrulaştırılmasına çalışıldığı ileri sürülebilmektedir.

Kikeriki, Dollfuß dönemindeki yasağına kadar Yahudi karşıtı söylemlerini ve NSDAP yanlısı propagandasını sürdürmüştür. Derginin yayın hayatının son bulmasından yaklaşık beş yıl sonra, Hitler, Anschluss'la Avusturya'yı Nazi Almanyası'nın sınırlarına dâhil etmiş ve Avusturyadaki Yahudi karşıtı propaganda doğrudan Nazi rejimi altında varlığını sürdürmüştür. Genel olarak değerlendirildiğinde Kikeriki'nin antisemitist propagandasının NSDAP'yi kurtarıcı şeklinde sunarak dolaylı yoldan NSDAP iktidarında bir Avusturya propagandasının yapıldığı ileri sürülebilmektedir. Nitekim Kikeriki'nin NSDAP'nin Avusturya'da da etkili olması durumunda Avusturya halkının sözde Yahudi tehdidinden kurtulabileceğine yönelik mesaj vermesiyle NSDAP'nin Almanyadaki iktidarının Avusturya'da idealize edilmesinde önemli bir rol üstlendiği sonucuna ulaşılabilmektedir.

²⁹ Eduard Fuchs, *Die Juden in der Karikatur: Ein Beitrag zur Kulturgeschichte*. (Münih: Langen, 1921), 239.

Kaynakça

- Anderl, Gabriele. “Departure from a Sinking World’:1 Jewish Emigration from Austria Between 1933 and 19382”. *The Leo Baeck Institute Year Book*, 66 (01 Ekim 2021): 58-78, <https://doi.org/10.1093/leobaeck/ybab007>.
- “ANNO, Kikeriki, 1883-09-13, Seite 2”. *Kikeriki’nin Antisemitist Karikatürü*, erişim: 13.04.2024, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=kik&datum=18830913&seite=2&zoom=33>.
- “ANNO-Kikeriki”. *Kikeriki Dergisinin Sayıları*, 1933, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=kik>.
- Embacher, Helga. “Austrian-Jewish History in the Nineteenth and Twentieth Centuries”. *Austrian History Yearbook*, 33 (Ocak 2002): 239-251, <https://doi.org/10.1017/S0067237800013898>.
- Fuchs, Eduard. *Die Juden in der Karikatur: Ein Beitrag zur Kulturgeschichte*. Münih: Langen, 1921.
- Godsey, William D. “Nation, Government, and ‘Anti-Semitism’ in Early Nineteenth-Century Austria”. *The Historical Journal*, 51/1 (2008): 49-85.
- Goldfarb, Alvin. “Theatrical Activities in Nazi Concentration Camps”. *Performing Arts Journal*, 1/2 (1976): 3-11.
- Hagen, William W. “Before the ‘Final Solution’: Toward a Comparative Analysis of Political Anti-Semitism in Interwar Germany and Poland”. *The Journal of Modern History*, 68/2 (1996): 351-381.
- Hanisch, Ernst. “The Image of the Jew in Austrian Literature Since 1945”. *Patterns of Prejudice*, 7/1 (01 Ocak 1973): 23-33, <https://doi.org/10.1080/0031322X.1973.9969108>.
- Hecht, Dieter J. “Austrian Jewish Soldiers Conquering the Balkan Before World War I”. *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*, 72/2 (2020): 146-164.
- “Kikeriki, 1904-12-18, Seite 1”. *Kikeriki’nin Antisemitist Karikatürü*, erişim: 13.04.2024, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=kik&datum=19041218&seite=1&zoom=33>.
- “Kikeriki, 1931-11-08, Seite 1”. *Birinci Karikatür*, erişim: 13.04.2024, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=kik&datum=19311108&seite=1&zoom=33>.
- “Kikeriki, 1932-03-27, Seite 1”. *İkinci Karikatür*, erişim: 13.04.2024, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=kik&datum=19320327&seite=1&zoom=33>.
- “Kikeriki, 1932-04-24, Seite 1”. *Üçüncü Karikatür*, erişim: 13.04.2024, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=kik&datum=19320424&seite=1&zoom=33>.
- “Kikeriki, 1932-06-12, Seite 1”. *Dördüncü Karikatür*, erişim: 13.04.2024, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=kik&datum=19320612&seite=1&zoom=33>.
- “Kikeriki, 1932-06-19, Seite 1”. *Beşinci Karikatür*, erişim: 13.04.2024, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=kik&datum=19320619&seite=1&zoom=33>.
- “Kikeriki, 1932-08-28, Seite 1”. *Altıncı Karikatür*, erişim: 13.04.2024, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=kik&datum=19320828&seite=1&zoom=33>.
- “Kikeriki, 1932-09-11, Seite 1”. *Yedinci Karikatür*, erişim: 13.04.2024, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=kik&datum=19320911&seite=1&zoom=33>.
- “Kikeriki, 1932-11-06, Seite 1”. *Sekizinci Karikatür*, erişim: 13.04.2024, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=kik&datum=19321106&seite=1&zoom=33>.

- “Kikeriki, 1933-03-12, Seite 1”. *Dokuzuncu Karikatür*, erişim: 13.04.2024, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=kik&datum=19330312&seite=1&zoom=33>.
- “Kikeriki, 1933-05-21, Seite 1”. *Onuncu Karikatür*, erişim: 13.04.2024, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=kik&datum=19330521&seite=1&zoom=33>.
- Lobenstein-Reichmann, Anja. “Die Dolchstoßlegende. Zur Konstruktion eines sprachlichen Mythos”. *Muttersprache*, 112/1 (2002): 25-42.
- Loewenberg, Peter. “Karl Renner and the Politics of Accommodation: Moderation versus Revenge”. *Austrian History Yearbook*, 22 (Ocak 1991): 35-56, <https://doi.org/10.1017/S006723780001986X>.
- Nord, Christiane. “Dealing with Purposes in Intercultural Communication: Some Methodological Considerations”. *Alicante Journal of English Studies / Revista Alicantina de Estudios Ingleses*, 14 (30 Kasım 2001): 151-166, <https://doi.org/10.14198/raei.2001.14.10>.
- Pauley, Bruce F. “In the Shadow of Death: Austrian Jews and the Nazi Threat”. *Shofar*, 5/3 (1987): 28-43.
- Pelinka, Anton. “Austrian Politics: 1918 to 2019”. *Antisemitism Studies*, 4/1 (2020): 82-107.
- Pulzer, Peter. “The Tradition of Austrian Antisemitism in the Nineteenth and Twentieth Centuries”. *Patterns of Prejudice*, 27/1 (01 Temmuz 1993): 31-46, <https://doi.org/10.1080/0031322X.1993.9970095>.
- Rozenblit, Marsha L. “The Jews of Germany and Austria: A Comparative Perspective”. *Austrians and Jews in the Twentieth Century*, ed. Robert S. Wistrich, Londra: Palgrave Macmillan UK, 1992, 1-18, https://doi.org/10.1007/978-1-349-22378-7_1.
- Secklehner, Julia. “Bolshevik Jews, Aryan Vienna? Popular Antisemitism in ‘Der Kikeriki’, 1918–1933”. *The Leo Baeck Institute Year Book*, 63/1 (01 Kasım 2018): 157-178, <https://doi.org/10.1093/leobaeck/yby011>.
- Wróbel, Piotr. “The Jews of Galicia under Austrian-Polish Rule, 1869–1918”. *Austrian History Yearbook*, 25 (Ocak 1994): 97-138, <https://doi.org/10.1017/S0067237800006330>.

Kuveykırılar ve İsrail-Filistin Çatışması

Quakers and the Israel-Palestine War

Öğr.Gör. Mustafa Özbaş

Balıkesir Üniversitesi Fen-
Edebiyat Fakültesi
Türkiye

Araştırma Makalesi
Research Article

Geliş : 21.02.2024

Kabul : 21.05.2024

Yayın : 30.06.2024

Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.

Özet

7 Ekim 2023'te Hamas'ın saldırılarıyla başlayan, İsrail'in orantısız güç kullanımıyla süren Gazze'deki savaş ürkütücü seviyelere ulaşmıştır. Birçok Batılı kentte ağırlıklı olarak göçmenlerin katılımıyla protesto eylemleri vuku balsa da genel olarak Batı kamuoyunun İsrail'in Gazze'de yarattığı vahşete ilgisiz kaldığı söylenebilir. Bu makale, istisnai bir duruş sergileyen bir dinî grup olarak Kuveykırılar'ın özel olarak İsrail-Filistin Savaşı, genel olarak da 'savaş-şiddet' karşısındaki tutumlarını incelemeyi amaçlamakta ve anlamaya çalışmaktadır. Buna uygun olarak, önce Kuveykırılık ve kurucu ismi olan George Fox hakkında genel bir giriş yapacak, sonra Kuveykırılar'ın “İçsel Işık” anlayışları ve “Barış şahitliği” prensiplerini analiz edecektir. Son olarak da Kuveykırılar'ın sözkonusu savaşla ilgili yaklaşık yüz yıllık faaliyetlerine odaklanarak Batı uygarlığı içinde Kuveykırılığın, konuya dair istisnai liği argümanını temellendirmeye çalışacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Din Sosyolojisi, Kuveykırılar, İçsel Işık, Barış şahitliği, İsrail-Filistin Savaşı.

Abstract

The war in Gaza, which started with the attacks of Hamas on October 7, 2023, and continued with the disproportionate use of force by Israel, has reached frightening levels. Although protests took place in many Western cities, mainly with the participation of immigrants, it can be said that the Western public generally remained indifferent to the brutality caused by Israel in Gaza. This article aims to examine and try to understand the attitudes of the Quakers, as a religious group with an exceptional stance, towards the Israel-Palestine War in particular and 'war-violence' in general. In accordance with this purpose, the article will first give a general introduction about the Quakers and its founder, George Fox, and then analyze the Quakers' understanding of “Inner Light” and “Peace Testimony” principles. Finally, the article will try to ground the argument of the exceptionality of the Quakers within Western civilization by focusing on the actual attitudes and activities of the Quakers regarding the war in question for nearly a century.

Keywords: History of Religions, Sociology of Religion, Quakers, Inner Light, Peace Testimony, Israel-Palestine War.

Giriş*

Neredeyse bir asra yakın tarihsel arka planı bulunan İsrail-Filistin çatışması, Filistinli bir direniş örgütü olduğu kabul edilen Hamas'ın 7 Ekim 2023 tarihinde bazı İsrail hedeflerine saldırmasıyla birlikte yeni bir evreye dönüşmüş görünmektedir. İsrail'in insan haklarını ve savaş hukukunu gözetmeksizin sivillere ve yaşam alanlarına gösterdiği yıkıcı karşı-saldırı dünyada ciddi tepkiler yaratsa da genellikle Batılı hükümetler tarafından ya tamamen desteklenmiş ya da sessizlikle karşılanmıştır. Bu savaşın tüm bölgeye genişlemesi ana kaygılar arasında olsa da asıl kaygı “soykırım” a varan boyutudur. Birçok Batılı kentte ağırlıklı olarak göçmenlerin katılımıyla gerçekleştirilen protesto eylemleri meydana gelse de genel olarak Batı kamuoyunun İsrail'in Gazze'de yarattığı ölüm ve yıkıma çoğunlukla ilgisiz kaldığı söylenebilir. Bu makale, istisnai bir duruş sergileyen bir dinî grup olarak Kuveycılara odaklanmakta ve Kuveycıların İsrail-Filistin Savaşı karşısındaki tutumlarını incelemeyi amaçlamaktadır. Makale, Kuveycıların inanç sistemleri ile söz konusu savaş karşısındaki tutumları arasında nasıl bir ilişki olduğunu anlamayı hedeflemektedir. Buna uygun olarak makale, öncelikle Kuveycırlık ve kurucu ismi olan George Fox hakkında genel bir giriş yapacak, daha sonra Kuveycıların “İçsel Işık” anlayışları ve “Barış Şahitliği” prensiplerini analiz edecektir. Son olarak da Kuveycıların söz konusu savaşla ilgili yüz yıla yakın fiilî tutum ve faaliyetlerine odaklanarak Batı uygarlığı içinde Kuveycırlığın istisnailiği argümanını temellendirmeye çalışacaktır.

1. Kuveycırlar

Genellikle Kuveycırlar (Quakers) veya Dostlar (Friends) olarak bilinen *Dinî Dostlar Cemiyeti* (The Religious Society of Friends), George Fox tarafından kurulan, 17. yüzyılın ortalarında İngiltere'de tarihsel kökleri olan fakat daha sonraları dünyanın birçok bölgesine yayılan çağdaş bir dinî grup ve harekettir. Gruba verilen ‘Quaker’ ismi, “başlangıçta gruba ibadet sırasında içtenlikli (huşû ile) sarsılmalarından dolayı takılan bir lakaptı.”¹ Kuveycırlığın 17. yüzyılda, dinî deneyim için tek meşru ortam olarak Hıristiyan ibadethanelerine ve dinî bilgi ve ahlak konusunda tek otorite olarak Hıristiyan papazlara aşırı güven duyulan bir ortamda, bir karşı-kültürel hareket olarak başladığı söylenebilir.² Benzer şekilde Collins³ bu hareketi bir “direniş hareketi” ve “radikal dinî hareket” olarak niteler; çünkü ona göre bu hareket, tüm erkeklere ve kadınlara İçsel Işık'ın (Mesih'in) karşılıksız armağanına olan inançlarından dolayı, statükoyu temsil eden hiyerarşik toplumun meşruiyetini sorguluyor ve iktidardakiler için büyük bir tehdit oluşturuyordu.

Erken Kuveycır hareketi, genellikle dinî uygulamada ‘saflığa’ (purity) dönüşü savunan, kilise kuruluşunun stilize ritüellerinden ve ayinlerinden kaçınan, zamanın daha geniş Püriten

* Bu makale yazarın Sakarya Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yürütmekte olduğu “Protestan Geleneğinde Otorite Anlayışı ve Kuveycırlar: Örnek Olay İncelemesi” başlıklı doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

¹ Pink Dandelion, *The Quakers: A Very Short Introduction* (Oxford & New York: Oxford University Press, 2008), 2.

² Daniel Steinbock, *Making Silence Together: Collaboration in The Silent Gatherings of Quakers* (Doktora Tezi, Stanford: Unpublished Dissertation Submitted to the School of Education and the Committee on Graduate Studies of Stanford University, 2012), 21.

³ Peter Jeffrey Collins, “On Resistance: The Case of 17th Century Quakers”, *Durham Anthropology Journal* 16/2 (2009): 18.

hareketindeki bir Hıristiyan mezhebi olarak nitelenebilir. Kuveykılar kilise kurumunu reddetmeleri nedeniyle çok fazla zulme maruz kalmalarına rağmen hareket hızla yayılmıştır. 1652'deki başlangıcından itibaren sonraki dört yıl içinde Kuveykır Hareketi, İngiltereyle birlikte İrlanda, Hollanda, Almanya, Fransa ve Amerikan kolonilerine ulaşmıştır.⁴ Kuveykırların inanç sistemleri ile İsrail-Filistin çatışması karşısındaki tutumları arasında nasıl bir ilişki olduğunu anlayabilmek için hareketin kurucusu, gelişimi ve inanç sistemi hakkında temel bazı bilgilerin sunulması gereklidir.

2. George Fox

Kuveykır Topluluğu içinde önemli roller oynamış birçok kişi vardır. John Camm, John Audland ve eşleri, Francis Howgill ve Edward Burrough, James Nayler, Margaret Fell (Fox), Isaac Penington, William Penn ve Robert Barclay bunlardan bazılarıdır.⁵ Ancak kuşkusuz Kuveykır Hareketinin en önemli ismi George Fox'tur (1624–91).

George Fox, yukarıda isimleri sayılanların da içlerinde bulunduğu çok sayıda vaizin yardımını almasına rağmen, genellikle Kuveykır Hareketi'nin kurucusu olarak kabul edilir. Fox, Leicestershire'daki Fenny Drayton'da büyüdü. Dinî arayışı, 1643'te 19 yaşındayken evini terk etmesine neden oldu ve sonraki birkaç yılını Londra'da, bir Baptist olan amcasının yanında ve ordu kamplarını ziyaret ederek geçirdi. Bu İç Savaş dönemi ve en radikal dinî fikirlerin dolaştığı Parlamento ordusundaydı. Fox, hiçbir umudunun olmadığı ve nereye döneceğini bilmediği bir noktada, Tanrı ve Mesih'in kendisiyle konuştuğunu ve bunu doğrudan deneyimlediğini iddia ediyordu.⁶ Fox, 1647'de 23 yaşındayken geleneğe veya diğer insanların bilgilendirmelerine değil, doğrudan bir tanrı-insan karşılaşmasına (divine-human) dayanan bir inanca ulaşmıştı.⁷

Fox, beş yıl boyunca sürdürdüğü ülke seyahatleri sırasında mesajını yayıyordu. Bazıları tarafından memnuniyetle karşılanırken, aynı zamanda önemli bir muhalefetle de karşılaştı. Bunun sonucu olarak da dine hakaret suçlamasıyla Derby hapisanesine atılmış ve hayli kötü muameleye maruz kalmış⁸ olan Fox, Ocak 1691'de öldü ve yaklaşık 4000 kişinin nezaretinde Londra'daki Bunhill Fields yakınlarındaki Friends mezarlığına gömüldü.⁹

3. Kuveykılar'da Dönüşümler ve Bölünmeler

Davies'e göre Kuveykır Hareketi daha 18. yüzyılın başında erken bir uyum ve entegrasyon sürecine girdi. Ona göre, "acı çekmekten kaçınmaya yönelik Kuveykır stratejileri ve dünyayla

⁴ Steinbock, *Making Silence Together*, 22.

⁵ Bu kişiler hakkında detaylı bilgiler için bk. David M. Murray-Rust, "Quakers in Brief" or "Quakerism Made Easy" (*An over-view of the Quaker movement from 1650 to 1990*) (Merseyside, UK: Birkenhead Meeting), 1995, 3. Bölüm.

⁶ Dandelion, *The Quakers*, 2-3.

⁷ Monika Smith, "The History & Origin of Quakers", erişim: 25.11.2023, <https://www.quakersaustralia.info/sites/aym-members/files/pages/files/The%20History%20%26%20Origin%20of%20Quakers.pdf>

⁸ Murray-Rust, "Quakers in Brief" or "Quakerism Made Easy", 4.

⁹ Monika Smith, "The History & Origin of Quakers".

daha fazla ilişki kurma isteği, entegrasyonu teşvik eden iki anahtar faktördü.”¹⁰ Murray-Rust da 1689 Hoşgörü Yasası'nın (Toleration Act, 1689) bu süreçte önemli rol oynadığını ileri sürer. Ona göre, 17. yüzyıl sonuna kadar Kuveykır kimliği kurulmuştu ve “şimdi ihtiyaç, daha fazla taraftar toplamaktan ziyade bu kimliği korumaktı; böylece bir “sessizlik” dönemi başlayacaktı.”¹¹

Kuveykırların önemli özelliklerinden birisi üyelerine sadeliği (simplicity/plainness) şart koşucu bir tavır koymalarıydı. Bu sadelik her şeyden önce kıyafette ve dilde gözetildi. Kuveykır elbisesi aslında bir tür üniforma haline geldi. Ceket üzerinde dekoratif düğmeler veya klapalar gibi süslemelerin olmaması, Kuveykırlar'ın kolayca tanınmasını sağladı. Onlar, “sade konuşmaları” ve genel uygulamaya karşı olarak başkalarına şapkalarını çıkarmama uygulamaları ile öne çıktılar. Kuveykır yaşam tarzı, bir yandan kaçınılmaz bir şekilde alay konusu olurken diğer yandan hatırı sayılır bir saygıyı da beraberinde getirdi. Hem kişisel ilişkilerde hem de iş ilişkilerinde dürüstlükleriyle tanındılar, sözleşme vaatlerini yerine getirdiler ve alışverişte pazarlık yöntemlerini kullanmak yerine mallar için “sabit fiyat” uygulamasını yürürlüğe koydular. Akademik yaşam kendilerine hâlâ kapalı olduğu için Kuveykırların çoğu ticarete veya imalat sektörüne yönelik. İş yöntemlerinin yarattığı güven ve yetenekli ve girişimci erkeklerin sayısındaki artış 18. yüzyıl Kuveykırlarının iş dünyasında artan başarılarında en etkili faktörlerdi.¹²

Birçok dini ve seküler harekette olduğu gibi, zaman ilerledikçe, özellikle 19. yüzyıl boyunca, Kuveykırların kendi içlerinde çeşitli tartışmalar ve bölünmeler yaşamaya başladı. Mesela, İçimizdeki Mesih'i vurgulayan “Hicksitler” ve tarihsel Mesih İsa'yı vurgulayan “Ortodokslar”¹³ gibi. Büyük Ayrılık (The Great Separation) olarak bilinen bu bölünme, herhangi bir uzlaşmayla sonuçlanmaksızın 100 yıldan fazla devam etti.

Bir başka ayrışma da Amerika'daki Kuveykırlar arasında Joseph John Gurney (1788-1847) ve John Wilbur (1774-1856) etrafında şekillendi ve Ortodoks Kuveykırlar arasında daha fazla ayrılığa yol açtı. Gurney, Kitab-ı Mukaddes'in otoritesini ve onun dikkatli bir şekilde incelenmesinin, müjdeleme yöntemlerinin kullanılmasının ve İsa Mesih'in kefareti güvenmenin gerekliliğini savundu. Kendisini orijinal Kuveykır mesajının savunucusu olarak hisseden Wilbur ise, İçsel Işık'ın yanılmazlığına tutundu ve daha az teolojik, evanjelik olmayan bir Kuveykırlık tipini savundu.

Bu türden başka ayrışmalar yaşanırken Kuveykırlar kendilerini dünyevi olaylardan tamamen uzak tutamadılar. Sosyal hizmet alanlarında kendilerini öne çıkaran faaliyetlere odaklandılar; eğitim, ruh sağlığı, cezaevi reformu, köleliğin kaldırılması gibi hususların yanı sıra, yoksullar arasında da doğrudan sosyal hizmetlere eğildiler. Aynı zamanda Kuveykırlar iş dünyasında gelişmeye devam etti ve çalışanlarının refahı için endişe duyan iyi işverenler haline geldiler.¹⁴

¹⁰ Adrian Davies, *The Quakers in English Society 1655–1725* (New York: Oxford University Press, 2000), 217.

¹¹ Murray-Rust, “*Quakers in Brief*” or “*Quakerism Made Easy*”, 21.

¹² Murray-Rust, “*Quakers in Brief*” or “*Quakerism Made Easy*”, 23.

¹³ Religious Society of Friends, “Faith and Practice”, *The Book of Discipline of the New York Yearly Meeting of the Religious Society of Friends*, 2001, 69.

¹⁴ Murray-Rust, “*Quakers in Brief*” or “*Quakerism Made Easy*”, 33.

4. Çağdaş Kuveykrlık

Kuveykrlığın en şartıcı özelliklerinden biri, Kuveykır sayıları ile Kuveykır etkisi arasındaki eşitsizliktir. Kuveykrlar hiçbir zaman çok sayıda olmadılar, hatta genel nüfus artışına bile ayak uyduramadılar.¹⁵ Bununla beraber bugün Çağdaş Kuveykrların dünya çapında -çocukları ve kayıtsız katılımcıları hariç- yaklaşık 360.000 kayıtlı üyesi vardır.¹⁶ Tüm büyük kıtalarda, Birleşik Krallık, Amerika Birleşik Devletleri, Güneybatı Afrika (Kenya, Burundi, Uganda, Tanzanya, Ruanda), Latin Amerika (Bolivya, Guatemala, Honduras, Peru), Doğu Avrupada (Macaristan, Romanya, Arnavutluk) ve Güneydoğu Asyada (Tayvan, Endonezya, Kamboçya) 1000'den fazla üyeye sahip Kuveykır cemaatleri vardır.

18. ve 19. yüzyıllarda, Kuveykrlar genellikle şapka ve sade elbise gibi belirli "tuhaf" alışkanlıklarla tanımlansalar da 20. yüzyılda bunlar neredeyse tamamen ortadan kalktı.¹⁷ Tüm bölünmelere rağmen, Dandelion'a göre farklı Kuveykır gruplarını birleştirerek aynı grubun üyeleri olmalarını sağlayan dört temel teolojik fikir vardır:

- 1) Tanrı ile doğrudan içsel karşılaşmanın ve dolayısıyla bunun yaşanmasına izin veren ibadet biçimlerinin merkeziliği.
- 2) Doğrudan kurumsal rehberlik fikrine dayanan kilise işi yapmanın oylamaya dayanmayan (a vote-less way of...) bir yolu;
- 3) Herkesin ruhsal (spiritual/manevi olarak) eşitliği ve "tüm inananların rahipliği" fikri;
- 4) Savaş yerine barış ve pasifizmi tercih ve diğer toplumsal şahitlik biçimlerine bağlılık.¹⁸

5. Kuveykrlar ve "İçsel Işık"

"İçsel Işık" anlayışı Kuveykrları diğer birçok Hıristiyan dinî gruptan ayıran temel husus olmuştur. İçsel Işık, Kuveykrların her bireyin içinde bulunan güçlü bir dinî aydınlanmanın kaynağı fikrine teslimiyetleri anlamına gelir. Bu teslimiyet aynı zamanda Kuveykrlara karşı tepkilerin de en önemli nedeni olarak görülebilir. Nitekim Kuveykrların rakiplerinin çoğu, İçsel Işık doktrinini Hıristiyanlığa aykırı görmüşler ve hatta Kuveykrları sapkınlıkla suçlamışlardır.¹⁹

Fox ve takipçileri İçsel Işıkı, Mesih'in insan ruhundaki ışığı olarak görürler. Onlar, tüm insanların, belirli bir ölçüde içlerinde Mesih'in Işığı'na sahip olduğuna inanıyorlardı. Bu inanca göre şayet ona kulak verirseler, İçsel Işık onlara günahkâr durumlarını ve Mesih'e olan gereksinimlerini gösterecek ve onları kurtuluşa götürecektir. Ancak bunu görmezden gelirse veya onun uyarılarına kulak vermezlerse, sonunda kaybedecek ve lanetlenenlerdi. Bu deneyim, Hıristiyan toprakları ile sınırlı değildi. Kuveykrlık inancına göre Tarihsel İsa hakkında hiçbir bilgisi olmayan Paganlar bile Mesih'in İçsel Işıkını deneyimleyebilirler. Ve eğer buna itaat

¹⁵ Smith, "The History & Origin of Quakers".

¹⁶ Dandelion'e göre 340.000 Kuveykır var. Dandelion, *The Quakers*, 1.

¹⁷ Murray-Rust, "Quakers in Brief" or "Quakerism Made Easy", 38.

¹⁸ Dandelion, *The Quakers*, 2.

¹⁹ Geoffrey Cantor, "The Bible, the Creation, and the Inward Light: Tensions within Quaker Science", University of Leeds (2006): 1, erişim: 25.10.2023,

https://fundacionrotava.org/media/web/files/page147_10_ing_Cantor_QuakerScience.pdf.

ederlerse, Hıristiyan öğretisini duymamış veya Kutsal Kitabı bilmiyor olsalar bile kurtuluşa erebilirler.²⁰

Van Der Sprenkel, “Tanrı’nın insan ırkının her üyesinde ikamet etmesinin evrenselliği” olarak gördüğü bu anlayışı “Kuveykır Hristiyanlığından Hristiyan olmayan dünya dinlerine bir köprü” ve “insanlığın dayanışmasının da kabulü” olarak yorumlar.²¹ Van Der Sprenkel, aynı zamanda “Kuveykır hümanizmi” olarak adlandırdığı İçsel Işık doktrininden “İnsan doğamızın “Tanrı aşılı” olduğu ve gerçekten de tüm insanlarda “Tanrı’nın doğası’nın var olduğu” sonucunu da çıkarır.²²

Genellikle “İçsel Işık” veya “Mesih’in Işığı” olarak adlandırılan anlayış Kuveykırılıkta merkezi bir role sahip olsa da görüldüğünden daha karmaşık olup, çeşitli yorumlamalara açıktır. Ellis’e göre Işık, vicdan veya akılla karıştırılmamalıdır; daha ziyade, insanlara Tanrı’nın varlığını ve onlar için iradesini anında hissetmelerini sağlayan “her insanın içindeki Tanrı”dır. Böylece “Işık, vicdana haber ve akla yön verir.”²³ Işığın işlevi, “içsel bozukluğu ortaya çıkarmak, Tanrı’nın Tohumu’nun büyümesini teşvik etmek ve yeni bir tür hayata başlamak için gereken gücü veya psikolojik enerjiyi serbest bırakmaktır.”²⁴

İçsel Işık’ın otoritesine yapılan aşırı vurgu, kuşkusuz başka dinlerden olan toplumlara açık bir çağrı anlamı taşır. Bu çağrı, İncil’i ikincil plana attığı gibi, aynı zamanda Kur’anı, Gita’yı ve Tevrat’ı ve onları insanlara ulaştıran peygamberleri de ikincil plana atmaya bir çağrıdır.²⁵ İşte bu anlayış Kuveykıruları misyonerlik faaliyetlerinde etkin kılan hususlardan biridir. Bu yüzden bugün dünyadaki Kuveykır nüfusunun büyük çoğunluğunun İngiltere dışında bulunması bir tesadüf sayılmamalıdır.

Cantor’a göre de İçsel Işık’ın rolü, “Tanrı ile iletişimi sağlamak ve Kuveykırılara hayatlarının her alanında rehberlik etmektir.” Bu nedenle, Tanrı’nın insanlarla yalnızca İncil aracılığıyla iletişim kurduğu görüşünün aksine, Kuveykırılar “vahyin sürekliliği” doktrinine bağlıdır. En önemlisi, “uygun şekilde ayarlanmış bir İç Işık, Kuveykır epistemolojisinde merkezi bir rol oynayan bir kelime olan Gerçeği/Hakikati belirleyebilir.”²⁶ Bu açıdan bakıldığında, Kuveykıruların kendilerini çoğunlukla “Gerçeği/Hakikati Arayanlar” (Seekers of the Truth) olarak nitelendirmeleri daha fazla anlam kazanır.

Kuveykırı inancına göre Gerçeğin/Hakikatin aranacağı yer Eski ve Yeni Ahit’ten oluşan Kutsal Kitap değil, Kutsal Ruh’tur. Kutsal Ruh, ona atfedilen kitabın sözlerinde değil, o sözlerin arkasında aranmalıdır. George Fox, kutsal yazının yazı olduğunu ve yazının sonsuza dek sürmediğini, ancak

²⁰ Thomas D. Hamm, *The Quakers in America* (New York, Chichester, West Sussex: Columbia University Press, 2003), 15.

²¹ Otto Berkelbach Van Der Sprenkel, “Friends and Other Faiths” (Canberra: *The Ninth James Backhouse Lecture*, 1973), 9.

²² Van Der Sprenkel, “Friends and Other Faiths”, 10.

²³ George Ellis, *The Quakers: A Brief Introduction* (Cape Town, South Africa: 1980), 20.

²⁴ Jo Farrow, “Discernment in Quaker Tradition”, *The Way* 64 (1989): 59, erişim: 25.10.2023, <https://www.theway.org.uk/back/s064Farrow.pdf>.

²⁵ Mulford Quickert Sibley, “What Canst Thou Say? – Quakerism And Religious Authority”, *Authority and Mysticism in Quaker and Buddhist Thought*, ed. Mulford Q. Sibley & Rhoda R. Gilman (2007), 19, Quaker Universalist Fellowship (QUF) June 1998, Republished electronically ©2007 by QUF, erişim: 25.10.2023, www.quakeruniversalist.org.

²⁶ Cantor, “The Bible, the Creation, and the Inward Light”, 3.

Rabb'in Sözü'nün sonsuza dek kalıcı olduğunu söyler.²⁷ Bununla beraber paradoksal olarak Fox da takipçisi birçok Kuveykır da Kutsal Kitab'ın "bir koltuk değneği olarak görülmesine karşı çıksalar" da defalarca İncil anlatısından ilham almışlar ve ağırlıklı olarak belirli İncil metinlerinden yararlanmışlardır.²⁸

Yukarıdaki tespitler ilk Kuveykırların İçsel Işık'ı dolaysız ve kişisel vahiy olarak formüle etme eğiliminde olduklarını gösterir. Kuveykırılıkta ruhanî bilgiler; inançlar veya görüşler veya tartışma yoluyla kazanılan çıkarımlar değil, dolaysız bilinçli deneyimle elde edilebilir: "Her insanda Sonsuz'dan, Tanrı'dan bir şeyler vardır; din, O'nun teslim olmuş ruhta genişleyen yaşamından oluşur."²⁹

6. Barış Şahitliği ve Savaş Karşıtlığı Söylemi

Yukarıda Dandelion'a atıfla Kuveykırlar tarafından her yerde hâlâ ortak olarak kabul edilen dört temel teolojik fikir olduğu belirtilmişti. Bunların Kuveykırların "şahitlik" olarak adlandırdıkları Kuveykır hayatını düzenleyen etik prensipler olduğu kabul edilir. Bu dört "şahitlik" dürüstlük, eşitlik, sadelik ve barış ya da pasifizmi içerir.

Tarihsel olarak Kuveykırlar bütün savaşların ve savaşmanın yanlış olduğuna inanan pasifistler olarak bilinirler. Nitekim **Faith and Practice** Yıllık Toplantısı'nın 2012 yayınında bu savaş karşıtlığı şöyle betimlenir:

Savaşı, insan yaşamının kutsallığının en büyük ihlali olarak kınıyoruz ve tüm savaşların, Mesih'in açık emirlerine ve O'nun Müjdesi'nin bütün ruhuna kesinlikle aykırı olduğuna olan inancımızı bir kez daha teyit ediyoruz. Ne kadar acil ya da özel olursa olsun, hiçbir zorunluluk ya da politika argümanının bireyleri ya da ulusları, "Düşmanlarımızı sevin" diyen O'nun öğretilerine itaat etmekten alıkoymayacağına inanıyoruz. Öğreticimiz (Mesih) gibi, savaş ortamını ortadan kaldıran, gerekirse şiddete maruz kalan o ruhu yaşamak, ama asla kötülüğe kötülükle karşılık vermemek bizim amacımızdır... Dostlar, İsa'nın mesajını ve örneğini takip eden tek eylemin askeri eğitime ve savaşa katılmamak olduğunu düşünmektedir; bu nedenle, Mesih'in sevgi yoluna tam tanıklığı sürdürmenin tek yolu savaşa katılmamaktır... Dostlar, Mesih'in sevgi yolunu takip ederken, sayılarının çok ötesinde hemcinsleri arasında barış için bir mayadılar ve normalde kendilerine kapalı olacak tüm ulusların insanları arasında şifa ve barış hizmeti için pek çok fırsat bulurlar.³⁰

²⁷ Thompson Vail Palmer, "Religiously-Based Pacifism", *Shrewsbury Lecture*. Published by Manasquan and Shrewsbury Monthly Meetings of the Religious Society of Friends (1968): 7, erişim: 25.10.2023, <https://shrewsburyquakers.org/article/shrewsbury-lectures>.

²⁸ Cantor, "The Bible, the Creation, and the Inward Light", 3.

²⁹ Edward M. A. Grubb, *Authority and The Light Within*, 2. bs. (Londra: Clarke, 1909), 130.

³⁰ Religious Society of Friends, "Faith and Practice", *The Book of Discipline of the New York Yearly Meeting of the Religious Society of Friends*, 2012, 47-48.

Bugün, Barış Şahitliğine bağlı olan Kuveycıklar bunu Tanrı'nın isteği ve Mesih'e basit bir itaat olarak görmeye devam etmektedirler. Bu savaş karşıtlığı ve Barış Şahitliği güçlü evrenselci eğilimlere sahip yıllık toplantılarda tekrarlanmaya devam etmektedir. Mesela, Philadelphia Yıllık Toplantısı üyeleri, "Mesih'in ruhu ve öğretisine aykırı olan savaşa karşı tanıklığı sürdürmeye sadık kalmaya" çağırır. Onlara göre, "her insan Tanrı'nın Işığı'nın bir ölçüsü olarak Tanrı'nın bir çocuğudur. Savaş ve diğer araçlar ya da şiddet ve baskı bu gerçeği görmezden gelir ve Tanrı ile ilişkimizi ihlal eder."³¹ Bu tanıklığa sadık kalan birçok Kuveycık Birinci Dünya Savaşı çıktığında askerlik hizmetini reddettiği için hapse atılmıştır.³² 21. yüzyılın en önemli gelişmelerinden biri olarak tarihe geçen 7 Ekim 2023 başlangıçlı İsrail-Filistin Savaşı hususunda Kuveycıkların savaş karşıtlığı ve barış tanıklıklarının nasıl bir tepkime doğurduğu incelenmeye değerdir.

7. İsrail- Filistin Savaşı Karşısında Kuveycık Tavrı

Güncel bir çatışma olan İsrail-Filistin savaşında barış çalışmaları bağlamında Kuveycıkların nasıl bir tutum gösterdikleri önemli bir konudur. İsrail-Filistin çatışması derin tarihî kökleri olan bir husustur. Bu makalenin ele almayı hedeflediği konu açısından bu kökler ikincil bir öneme sahip olduğundan, onlara değinilmeyecektir. Filistin tarafının çoğunlukla Müslüman, diğer tarafın ise Hıristiyan köklere daha yakın olduğunu hatırd tutmak yeterli olacaktır. Bu dinsel aidiyetler Kuveycıkların tutumlarını etkileyebilecek bir husus olabilir. Bununla beraber hakikat farklı görünmektedir.

İngiltere temelli Kuveycıkların bu çatışmada Filistinlilere daha yakın durdukları göze çarpmaktadır. 7 Ekim 2023 tarihinde Gazze'de Hamas öncülüğündeki Filistinli direniş örgütlerinin İsrail topraklarına baskın düzenleyip sivillerin de öldüğü çatışmalarda 200'den fazla İsrailiyi rehin almasının ardından İsrail'in çok yoğun bombardımanlar düzenleyerek hastane, okul, ibadethane ayırımı gözetmeden neredeyse tüm Gazze'yi harabeye çevirdiği ve 12 Mayıs 2024 itibariyle 35 binden fazla Filistinli sivilin öldüğü ve yaklaşık 15 bini çocuk, 10 bini kadın olmak üzere 78 binden fazla sivilin de yaralandığı bilinmektedir. İsrail ordusunun uluslararası hukuku tanımayan saldırıları sonucunda Gazze'de evlerin %70'inden fazlasının yıkıldığı veya hasar gördüğü, 1,9 milyondan fazla insanın yerinden edildiği rapor edilmektedir. Dünya Sağlık Örgütü acil önlem alınmazsa 80 bine yakın kişinin daha hastalık ve açlık nedeniyle hayatını kaybedebileceğini öngörmektedir. İsrail ayrıca Gazze'ye yapılan/yapılabilecek yardımları da önlemeye çalışmaktadır. İsrail ordusu 1,5 milyon kişinin sığındığı Refah'ın doğusuna da 7 Mayıs'ta kara saldırısı başlattığını duyurmuş, Mısır'a açılan Refah Sınır Kapısı'nın Filistin tarafında kontrolünü ele geçirmiştir.

2024 Ocak ayında Uluslararası Adalet Divanı, İsrail'in Gazze'deki eylemlerinin soykırım teşkil edebileceğine hükmetmesine rağmen, İsrail, mahkemenin geçici tedbirlerini göz ardı ederek ilgili karardan bu yana tavrını değiştirmek için hiçbir adım atmadı. Batılı hükümetler ise, özellikle ABD, Birleşik Krallık, Almanya ve diğer önemli Avrupa devletleri İsrail'e silah ve destek sağlamaya devam etmektedir.

³¹ Hamm, *The Quakers in America*, 162-163.

³² Ellis, *The Quakers*, 9.

Çatışmanın daha ilk günlerinde İngiltere Kuveykılarını çeşitli yayınlarla İsrail'in şiddette sınır tanımazlığına tepki göstermişlerdir. Mesela 11 Ekim 2023 tarihinde İngiltere Kuveykılarını web sitelerinin birinde Hamas'ın İsraili sivillere yönelik saldırılarını ve rehinelere almasıyla birlikte İsrail devletinin Gazze'de sivil nüfusun yoğun olduğu bölgelere hava saldırıları, su, elektrik ve insani yardıma erişimin kesilmesi dâhil olmak üzere şiddet eylemlerini de kınadıklarını bildirmiş ve şu değerlendirmeyi yapmışlardır:

*Bu şiddet döngülerinin Gazze ablukası da dâhil olmak üzere İsrail'in Filistin'i askeri işgali bağlamında anlaşılması gerektiğini daha önce söylemiştik. Geçtiğimiz yıl Filistin topluluklarına yönelik rekor düzeylerde saldırılara ve insan hakları ihlallerinde keskin bir artışa tanık olduk. Buna evlerin ve okulların yıkılması, şiddet içermeyen protestoların bastırılması ve toplu tutuklamalar da dâhildir. Kuveykılar olarak her insanın hayatına eşit değer veriyor ve işgalin yapısal şiddetinin tüm bölge halkına zarar verdiğini görüyoruz. Bu durumun ancak işgal sona erdiğinde ve herkesin doğuştan gelen eşitliği, onuru ve değeri farkına varıldığında çözülebileceğine inanıyoruz. Artık uluslararası toplum da dâhil olmak üzere herkesin, hiçbir askerî çözümün şiddete kalıcı bir son vermeyeceğini anlamasının zamanı gelmiştir. Bunu ancak uluslararası hukuka dayanan adil bir barış sağlayabilir. Birleşik Krallık hükümetini ve uluslararası liderleri insani yardım erişimini ve müdahalesini sağlamaya çağırıyoruz. İsraililerin ve Filistinlilerin daha fazla can kaybını ve acı çekmesini önlemek için ateşkes ve rehinelere serbest bırakılması çağrısında bulunuyoruz.*³³

İngiltere Kuveykılarının bu yaklaşımı ilk kez 7 Ekim'de oluşmuş da görünmüyor. Aksine bu siyasi yaklaşımın 2011 yılına kadar geri giden bir geçmişi bulunmaktadır. Nitekim daha o dönem Filistinlilerin evlerini ve topraklarını ele geçiren İsraili işgalcilerin³⁴ tutumunu uluslararası hukuka aykırı gördüklerini açıklamışlar ve barışa yönelik şiddet içermeyen bir hareket olarak Batı Şeriadaki İsrail yerleşimlerinden gelen ürünleri boykot etme yönünde ulusal bir tutum kabul etmişlerdi.³⁵

2014 yılında da Kuveykılar İngiltere'nin en büyük Kuveykır karar alma organı olan *Yıllık Toplantı Buluşması*'nda, Birleşik Krallık hükümetini Filistin ve İsrail'de barış için daha uyumlu eylemlerde bulunmaya çağırarak bir bildiri yayınlamış ve İngiliz hükümetine, İsrail devletini tanıdığı gibi Filistin devletini de tanıma çağrısında bulunmuşlardı.³⁶ Ayrıca Kasım 2018'de de

³³ "Quakers in Britain", erişim: 25.11.2023, <https://www.quaker.org.uk/news-and-events/news/statement-on-israel-palestine>.

³⁴ İsraililer, Filistinlilerin gayrimenkullerini gasp etmelerini meşrulaştırma aracı olarak "yerleşimci" tabirini kullanmayı tercih etmektedirler.

³⁵ "Quakers in Britain", erişim: 25.11.2023, www.quaker.org.uk (Settlements-boycott-press-release-April-2011) (pdf), <https://www.quaker.org.uk/documents/settlements-boycott-minute-february-2011>.

³⁶ "Quakers in Britain", erişim: 25.11.2023, www.quaker.org.uk (Yearly Meeting Gathering August 2014 Gaza statement pdf), <https://www.quaker.org.uk/documents/yearly-meeting-gathering-august-2014-gaza-statement>.

Britanya Yıllık Toplantısı mütevelli heyeti, kilisenin merkezi olarak, tutulan fonlarından hiçbirini Filistin'in işgalinden kâr sağlayan şirketlere yatırmayacağını duyurmuştu.³⁷

İngiltere Kuveycıkları 17 Ekim 2023'te yayınladıkları bir bildiri³⁸ de dünya liderlerini derhal ateşkes sağlanması ve barışın tesisi için proaktif roller üstlenmeye davet etmişler ve şu değerlendirmeleri yapmışlardır:

Ulusal liderlerin, inanç liderlerinin ve gazetecilerin insani koruma için cesur bir ses çıkarmak ve süregelen savaş suçlarını sona erdirmek için güçlerini ve nüfuzlarını kullanmalarını talep ediyoruz. Savaş suçlarının ve Uluslararası İnsani Hukukun ihlal edildiği her yerde hesap verilebilirlik olmalıdır.

Barış için güçlü liderlik – meşru haklara ve ihtiyaçlara hitap eden ve tüm tarafların birbirlerinin insanlığını tanımalarını sağlayan barış – gereklidir. Daha fazla askerî harekât barış getirmeyecek. Bunu barışa bağlı Kuveycıklar ve tarih öğrencileri olarak biliyoruz. Bu nedenle, derhal ateşkes ve insani yardıma erişim sağlanması, işgalin altında yatan adaletsizlik ve bu durumun altında yatan eşitsizliklerin uzun vadede ortadan kaldırılması için harekete geçilmesi çağrısında bulunuyoruz.

17 Ekim 2023'te yayımlanan bu bildiri sadece İngiltere Kuveycıkları tarafından değil, şu Kuveycık teşkilatları tarafından da imzalanmıştır: American Friends Service Committee (ADSC), Canadian Friends Service Committee (CFSC), Friends Committee on National Legislation, Friends World Committee for Consultation, Quakers in Britain Quakers Australia, Quaker United Nations Office.

Kuveycıklar çağrılarını belli aralıklarla güncellemekte ve giderek daha somut talep ve görüşler sergilemektedirler. Mesela 12 Nisan 2024 tarihinde Kuveycıklar konunun doğrudan veya dolaylı muhataplarına şu çağrıyı yapmışlardır:³⁹

Şimdi harekete geçme zamanı. Kuveycıklar ve barış yapımcılar olarak bizler, eşitlik ve barışa dair tanıklıklarımızı aktif olarak yaşamaya çağırıyoruz. Bu amaçla acilen şu eylem çağrılarını iletiyoruz:

İsrail hükümetine:

- 1. Gazze'ye yönelik saldırılara son verin, kalıcı ateşkes ilan edin, Gazze'nin yeniden işgal edilen bölgelerinden çekilin ve Gazze ablukasına son verin.*
- 2. Batı Şeria ve Doğu Kudüs'te yerleşimcileri durdurun ve askeri şiddete son verin.*

³⁷ "Quakers in Britain", erişim: 25.11.2023, <https://www.quaker.org.uk/news-and-events/news/quakers-will-not-profit-from-the-occupation-of-palestine>.

³⁸ Quno, "Quaker United Nations Office", erişim: 25.11.2023, <https://quno.org/timeline/2023/10/quaker-organisations-call-ceasefire-and-humanitarian-protections-gaza>.

³⁹ Bu çağrı şu Kuveycık örgütleri tarafından imzalanmıştır: American Friends Service Committee, Canadian Friends Service Committee, Friends Committee on National Legislation, Friends World Committee for Consultation, Quakers in Britain, Quaker Council for European Affairs, Quaker Peace and Social Witness, Quaker United Nations Office. "Quaker organisations share vision for peace in Palestine and Israel", erişim: 11.05.2024, <https://www.qcea.org/a-different-future-is-possible-quaker-organisations-share-vision-for-peace-in-palestine-and-israel/>.

3. Gazze'ye ve açık kara geçişlerine kesintisiz, koşulsuz, hızlı ve yeterli insani erişimin garantisini verin.
4. Yerleşimciler de dâhil olmak üzere yasayı ihlal edenlerden veya insan hakları ihlallerinde bulunanlardan hesap sorulmalıdır.
5. Filistinli siyasi mahkûmları ve rehineleri serbest bırakın ve baskı, işkence ve tacizden uzak, uluslararası standartlara uygun adil yargulamalar sağlayın.
6. Tüm Filistin toprakları üzerindeki işgalinize son vererek Filistinlilerin kendi kaderini tayin etme hakkını güvence altına alın ve Filistinlilerin ve İsraililerin, şu anda İsrail işgali altında reddedilen eşit insani, siyasi ve sivil hakları paylaşmalarını sağlayın.

Hamasa ve diğer silahlı Filistinli gruplara:

1. İsraili rehineleri serbest bırakın.
2. Uzun vadeli, adil ve sürdürülebilir bir barışın sağlanması için kalıcı ateşkesin sağlanmasına ve sürdürülmesine çalışın.
3. Yasaları ihlal edenlerden veya insan hakları ihlallerinde bulunanlardan hesap sorun.

Batılı liderlere ve özellikle ABD ve İngiltere hükümetlerine:

1. Gazze ve İsrail'de acil ve kalıcı bir ateşkes için acilen baskı yapın.
2. İsrail'in insan hakları ihlallerindeki suç ortaklığına son verin ve İsrail hükümeti üzerinde, silah ambargosu uygulamak da dâhil olmak üzere, derhal ekonomik ve siyasi baskı kurarak güç kullanın.
3. Özellikle karadan giriş noktaları aracılığıyla Gazze'ye kesintisiz insani erişim sağlamak için aktif olarak çalışın ve UNRWA'yı finanse edip korumayı taahhüt edin.
4. Yasaları ihlal edenlerden veya insan hakları ihlallerinde bulunanlardan hesap sorun.
5. Uluslararası hukuku destekleyin. Devlet ve devlet dışı aktörler için eşit hesap verebilirlik talep edin ve İsrail'e dayatılan UAD hükümlerini uygulayın.
6. İsrail işgalinin sona ermesini ve herkes için eşit koruma ve haklara sahip olunmasını destekleyin.
7. Barış için tüm sesleri, bakış açılarını ve siyasi grupları, özellikle marjinalleştirilmiş veya potansiyel yağmacı olarak hareket edenleri ve adaletsizlik ve şiddetten en çok etkilenenleri kapsayan kapsayıcı bir siyasi süreç sağlayın.

Dostlar olarak küresel Kuveykır topluluğunu aşağıdaki amaçlarla desteklemeye devam edeceğiz:

1. Kalıcı bir ateşkes için acil çağrı yapın ve hararetle çalışın; topluluklarımızda, yerel, eyalet ve ulusal düzeylerde sesimizi yükseltin.
2. Ateşkes çağrısı yapan ve barış için çalışan karar vericileri teşvik edin.

3. Ateşkes ve adil ve kalıcı bir barış sağlanana kadar eğitimler, eylemler ve protestolar düzenleyin ve bunlara katılın.
4. İsrail işgalinin sona ermesini ve İsrail kontrolü altında yaşayan tüm insanlar için eşit koruma ve haklara sahip olmayı aktif olarak destekleyin ve bu gerçeklik gerçekleşene kadar toplantılar/kiliseler şeklinde eylemler gerçekleştirin.
5. Filistin'in işgali de dâhil olmak üzere militarizmden çıkar sağlayan şirketlerden vazgeçin.
6. İsrail ve Filistin'de barış için çalışanları destekleyin.”

Kuveykırların ortaya koydukları tüm bu bildirimler, çağrılar ve tutumlar onların Filistinliler aleyhine dönen adaletsiz manzaraya karşı kayıtsız ve duyarsız kalmadıklarını göstermektedir. Bununla birlikte Kuveykırlar neredeyse tüm değerlendirmelerinde her iki tarafın da şiddete başvurmasını yanlış bulduklarını vurgulamakta, hükümetlerini ateşkesin sağlanması hususunda aktif rol almaya teşvik etmektedirler. Öte yandan ABD ve çeşitli Avrupa ülkelerinde İsrail'i ve Batılı hükümetlerin tutumlarını protesto eden çok sayıda gösterilerin organizasyonunda Kuveykırların aktif katılımları olduğu da gözlenmektedir.

Kuveykırların Barış Şahitlikleri ve savaş karşıtlığı söylemlerinin bir sonucu olarak sivil katılıma büyük önem verdikleri söylenebilir. Sivil katılımın birçok yolu ve aracı olduğunda kuşku yoktur. Sosyal hizmet ve gönüllülük faaliyetleri, barış savunuculuğu, afetzedelere yardım bunların başında gelir. Kuveykırların tüm bu alanlarda gösterdikleri sayısız faaliyet örneği bulunmaktadır. Nitekim, Kuveykırlar iki dünya savaşı sırasında ve sonrasında yaptıkları yardım çalışmaları nedeniyle Nobel Barış Ödülü'ne layık görülmüşlerdir.⁴⁰

Sivil katılım faaliyetleri bağlamında Kuveykırların İsrail-Filistin çatışmasına da özel bir ilgi gösterdikleri ve bu bağlamda birçok insani hizmetler sundukları görülmektedir. Üstelik bu ilgi oldukça eski bir tarihe kadar uzanmaktadır. Mesela Ramallah Kuveykırlar Okulu (Ramallah Friends School), Batı Şeria'daki iki kampüste ilk ve orta dereceli Filistinli öğrencilere eğitim vermektedir. Kuveykırlar 1869'da Ramallah'ta kızları da eğitim kapsamına almış ve okul ilk 1889'da 15 kızın ilk kaydıyla eğitime başlamıştır. 1901'de bir erkek okulu açılmış, 1902'den itibaren erkekler ve kızlar sınırlı bir şekilde birlikte eğitim görmüştür. Bu okul 1990'lardan itibaren tamamen karma eğitim veren sınıflar sunmaya başlamıştır. Bugün (7 Ekim 2023 öncesinde) Ramallah Kuveykırlar Okulu'nun 1.600 öğrencisi var(dı). İngiliz Kuveykırlar bir bütün olarak Gazze sakinlerine tıbbi yardım sağlamak için İsrail, Batı Şeria ve Gazze'deki diğer kuruluşlarla birlikte çalışmaktadırlar. İrlandalı Kuveykırlar da Batı Şeria ve Gazze'deki barış çalışanlarını mali olarak desteklemekte, ayrıca Ramallah Kuveykırlar Okulu'na da bağışta bulunmaktadırlar.⁴¹

Amerikalı bir Kuveykır örgütü olan *Amerikan Dostları Hizmet Komitesi* (The American Friends Service Committee - AFSC) ise Orta Doğu ve Kuzeydoğu Asya da dâhil olmak üzere

⁴⁰ Paul N. Anderson, “Quakers and the Nobel Peace Prize—Antecedents and Continuing Peace Work”, (2022) :12, erişim: 26.01.2024,

https://www.academia.edu/67563228/Quakers_and_the_Nobel_Peace_Prize_Antecedents_and_Continuing_Peace_Work.

⁴¹ Sharlee DiMenichi, “Quakers React to Israel Defense Forces–Hamis War”, erişim: 30.11.2023, <https://www.friendsjournal.org/quakers-react-to-israel-defense-forces-hamis-war/>.

dünyanın sorunlu bölgelerinde barış ve uzlaşma için çalışan uzun bir geçmişe sahiptir. Kuveykıların Orta Doğu'daki çalışmaları, Lübnan'da Kuveykır okulunun kurulduğu 1875 yılına kadar uzanır. İkinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında, Avrupadaki Kuveykılar Yahudilerin ve diğer zulüm gören azınlıkların Nazi yönetimi altındaki bölgelerden kaçmasına yardım etmişler ve 1949'da İkinci Dünya Savaşı'nın ardından yüz binlerce mültecinin ve yerinden edilmiş kişinin yeniden yerleştirilmesinde büyük bir deneyim kazanmışlardı. Bu deneyimleri nedeniyle, Birleşmiş Milletler AFSC'den Gazze Şeridi'ne gelen Filistinli mülteciler için benzer yardım çalışmaları düzenlemesini talep etmiştir. 1950'ye gelindiğinde, AFSC personeli İsrail'de Filistin köylerinde ve ülke içinde yerinden edilmiş Filistinlilerle tarımsal kalkınma projeleri üzerinde çalışmaya başlamıştır.⁴²

Kuveykılar 7 Ekim 2023'ten beri devam eden İsrail-Filistin Savaşında ateşkes sağlanması için kendi hükümetlerine baskı da yapmaktadırlar. Bu bağlamda devlet başkanlarına yazılan mektuplar önemli çabalarından biridir ve Kanadalı Kuveykıların (Canadian Friends Service Committee) Başbakan Trudeau'ya yazdığı şu mektup oldukça çarpıcı bir örnektir:

Sayın Başbakan Trudeau,

Bu mektup aşağıda imzası bulunan kuruluşlar tarafından, Kanada hükümetinin İsrail-Filistin çatışmasına ilişkin 7 Ekim'den bu yana değişen tutumuna yönelik derin endişemizi ifade etmek için kaleme alınmıştır. Hükümetiniz, kalıcı ateşkes ve çatışmanın sona ermesi yönünde çağrıda bulunan Kanadalı seslerin çoğunluğunu göz ardı ederek İsrail hükümetinin tutumuna daha yakın bir duruş sergiledi. Bu değişim, Kanada'nın bölgede adil ve kalıcı bir barışa yönelik kararlılığı hakkında ciddi soruları gündeme getiriyor.

....

Kanada hükümetini derhal ve kalıcı bir ateşkes için baskı yapmaya, tüm çocukların, kadınların ve idari tutukluların serbest bırakılmasını savunmaya, Filistinlilerin kendi kaderini tayin hakkını desteklemeye, yasadışı işgale karşı çıkmaya, Gazze ablukasını sona erdirmeye ve uluslararası hukuka uygun, adil ve kalıcı bir barış için çalışmaya davet ediyorlar.

Sayın Başbakan, binlerce çocuk ölüyor. Etnik temizliğe, soykırımı tanık oluyoruz. Ailelerin tümüyle silinmesi, mültecilerin yeniden yerlerinden edilmesi ve hukukun ve merhametin tamamen terk edilmesi nedeniyle kalplerimiz kanıyor. Tarih, bugün sessiz kalanlara iyi davranmayacaktır. Şimdi harekete geçme zamanı.⁴³

Kanadalı Kuveykıların Başbakan Trudeau'ya yazdıkları bu açık mektup kuşkusuz soyut bir barış savunuculuğunun ötesinde ateşkesi ve barışı tesis için somut adımlar atılmasına dair siyasi ve sivil bir davettir. Kuveykılar bizzat kendileri somut adımlar da atmaktadırlar. Amerikalı Kuveykılar, örneğin AFSC, Aralık 2023 sonu itibarıyla hâlâ devam eden İsrail-Filistin Savaşı

⁴² AFRC responds to latest Israeli/Palestinian killings, (28 Mart 2002), erişim: 14.05.2024, <https://reliefweb.int/report/israel/afrc-responds-latest-israelipalestinian-killings>.

⁴³ "Canadian Friends Service Committee", erişim: 15.12.2023, <https://quakerservice.ca/news/joint-letter-calls-for-a-ceasefire-in-gaza/>.

sürecinin ilk altı ayında, yaşlılara, engellilere ve hassas durumdaki diğer kişilere öncelik vererek yerinden edilmiş 5 bin haneye temel yardım paketleri dağıtmayı hedeflediğini bildirmektedir. Bu yardım paketlerinde yiyecek, su, battaniye, hijyen kitleri ve özel ihtiyaçlara göre hazırlanmış diğer eşyaların yer alması öngörülmektedir. Ayrıca AFSC, ateşkes, erişim ve güvenli geçiş izni verdiğinde geniş barınak ihtiyaçlarını değerlendirip ele alacağını da bildirmektedir.⁴⁴ Benzer şekilde IQFA (Irish Quaker Faith in Action) adlı Kuveykır teşkilatı da İslami Yardım (Islamic Relief) teşkilatıyla birlikte 9 Mart 2024 Cumartesi günü Galway Şehrinde Gazze halkı için bir Sokak Yardımı düzenleyeceğini ilan etmiş ve Gazzelilere bağış yapmak isteyenler için IBAN numarasını paylaşmıştır.⁴⁵

Sonuç

Savaş karşıtlığı ve barış savunuculuğu Kuveykırların en belirgin söylem alanlarından biridir. Bu yüzden, istisnaî durumlar olmakla birlikte, tarihsel olarak Kuveykırlar bütün savaşların ve savaşmanın yanlış olduğuna inanan pasifistler olarak bilinirler.

Bu makalede güncel bir çatışma olan İsrail-Filistin savaşıyla ilgili olarak Kuveykırların nasıl bir tutum gösterdikleri incelenmiş ve çeşitli ülkelerdeki Kuveykırların belli aralıklarla yayınladıkları bildirimlerde kendi liderlerini ve dünya liderlerini derhal ateşkes sağlanması ve barışın tesisi için proaktif roller üstlenmeye davet ettikleri tespit edilmiştir. Ayrıca savaşın yarattığı yıkımlardan etkilenen bireylerin ve toplulukların yaralarını sarma yönünde çaba göstermeye özen gösterdikleri tespiti yapılmıştır. Kuveykırların geçmişi oldukça eski bir tarihe kadar uzanan sosyal hizmet ve gönüllülük faaliyetleri ve barış savunuculuğu gibi alanlarda gösterdikleri çok sayıda faaliyet örneklenmiştir. Kuveykırların bu tutum ve faaliyetleri onların “Barış Şahitliği” ve “savaş karşıtlığı” söylemlerinin bir sonucu olarak yorumlanmıştır.

Kuveykırlar İsrail-Filistin savaşları da dâhil olmak üzere birçok savaşta tarafsızlıklarını koruyarak insani yardım ve destekler sunmaya devam etmektedirler. Ancak özellikle Ortadoğu'daki yüzyılı aşkın varlıkları ve faaliyetlerinin bu bölgedeki sorunların çözümüne katkı sağlayıp sağlamadığı, konuyla ilgilenen araştırmacılar için daha derinlikli araştırma ve tartışmalar gerektiren bir ödev olarak durmaktadır. Ayrıca savaş karşıtı Yahudi toplulukları da dâhil olmak üzere, Batılı ülkelerde etkinlik gösteren Kuveykırlar haricindeki diğer dinî ve seküler toplulukların daha yakından incelenmeye değer oldukları da anlaşılmaktadır. İsrail-Filistin çatışmalarında bütün bu toplulukları birbirine yakınlaştıran ana unsurun salt inançlar ya da vicdani kaygılar mı olduğu, yoksa yeni dünya düzenine küresel bir tepki mi olduğu derinlikli araştırmalarla tartışılmayı gerektirmektedir. Son olarak bu tartışmalar Müslüman ülkelerdeki toplum tabanlı tepkilerin neden Batılı ülkelere nispeten daha cılız kaldığını da kapsamalıdır. Her hâlükârda bu makale, Kuveykırlar örneğine odaklanarak, doğrudan Batılı güçlerce inşa edilen

⁴⁴ AFSC's Gaza Emergency Relief, 28 Oct 2023), erişim: 30.12.2023, <https://reliefweb.int/report/occupied-palestinian-territory/afscs-gaza-emergency-relief>.

⁴⁵ Quakers in Ireland, The Religious Society of Friends, IQFA Street Collection For Gaza – Galway, March 9 (March 8, 2024), erişim: 11.05.2024, <https://quakers-in-ireland.ie/2024/03/08/iqfa-street-collection-for-gaza-galway-march-9/>.

yeni dünya düzeninden rahatsız olma hususunda yalnız olmadığımızı, iş birliği geliştirebileceğimiz dinî/seküler topluluklar bulunduğuna dikkat çekmiş olmayı ummaktadır.

Kaynakça

- Anderson, Paul. N. “*Quakers and the Nobel Peace Prize—Antecedents and Continuing Peace Work*”, (2022). Erişim: 26.01.2024, https://www.academia.edu/67563228/Quakers_and_the_Nobel_Peace_Prize_Antecedents_and_Continuing_Peace_Work.
- Cantor, Geoffrey. “The Bible, the Creation, and the Inward Light: Tensions within Quaker Science”, University of Leeds, (2006): 1-18. Erişim: 25.10.2023, https://fundacionorotava.org/media/web/files/page147_10_ing_Cantor_QuakerScience.pdf.
- Collins, Peter Jeffrey. “On Resistance: The Case of 17th Century Quakers”. *Durham Anthropology Journal* 16/2 (2009): 8-22.
- Dandelion, Pink. *The Quakers: A Very Short Introduction*. Oxford & New York: Oxford University Press, 2008.
- Davies, Adrian. *The Quakers in English Society 1655–1725*. New York: Oxford University Press, 2000.
- DiMenichi, Sharlee. “Quakers React to Israel Defense Forces– Hamas War”. Erişim: 30.11.2023, <https://www.friendsjournal.org/quakers-react-to-israel-defense-forces-hamas-war/>.
- Ellis, George. *The Quakers: A Brief Introduction*. Cape Town, South Africa: 1980.
- Religious Society of Friends. “Faith and Practice”. *The Book of Discipline of the New York Yearly Meeting of the Religious Society of Friends*, 2001.
- Religious Society of Friends. “Faith and Practice”. *The Book of Discipline of the New York Yearly Meeting of the Religious Society of Friends*. 2012.
- Farrow, Jo. “Discernment in Quaker Tradition” *The Way* 64 (1989): 51-62. Erişim: 25.10.2023, <https://www.theway.org.uk/back/s064Farrow.pdf>.
- Grubb, Edward M. A. *Authority and The Light Within*, 2. bs., Londra: Clarke, 1909.
- Hamm, D. Thomas. *The Quakers in America*. New York, Chichester, West Sussex: Columbia University Press, 2003.
- Murray-Rust, David M. “*Quakers in Brief*” or “*Quakerism Made Easy*” (*An over-view of the Quaker movement from 1650 to 1990*). Merseyside, UK: Birkenhead Meeting, 1995.
- Palmer, Thompson. Vail. “Religiously-Based Pacifism”, *Shrewsbury Lecture*, published by Manasquan and Shrewsbury Monthly Meetings of the Religious Society of Friends (1968), erişim: 25.10.2023, <https://shrewsburyquakers.org/article/shrewsbury-lectures>.
- Sibley, Mulford Quickert. “What Canst Thou Say? – Quakerism And Religious Authority”. *Authority and Mysticism in Quaker and Buddhist Thought*, ed. Mulford Q. Sibley & Rhoda R. Gilman (2007), Quaker Universalist Fellowship (QUF) June 1998, republished electronically ©2007 by QUF. Erişim: 25.10.2023, www.quakeruniversalist.org.
- Smith, Monika. “The History & Origin of Quakers”. Erişim: 25.11.2023, <https://www.quakersaustralia.info/sites/aym-members/files/pages/files/The%20History%20%26%20Origin%20of%20Quakers.pdf>.

- Steinbock, Daniel. *Making Silence Together: Collaboration in The Silent Gatherings of Quakers*. Doktora Tezi, Stanford: Unpublished Dissertation Submitted to the School of Education and the Committee on Graduate Studies of Stanford University, 2012.
- Van Der Sprenkel, Otto Berkelbach. *Friends and Other Faiths*. Canberra: The Ninth James Backhouse Lecture, 1973.

İnternet Kaynakları

- Canadian Friends Service Committee. Erişim: 15.12.2023, <https://quakerservice.ca/news/joint-letter-calls-for-a-ceasefire-in-gaza/>
- “Quakers in Britain”. Erişim: 25.11.2023, <https://www.quaker.org.uk/news-and-events/news/statement-on-israel-palestine>
- “Quakers in Britain”. Erişim: 25.11.2023, www.quaker.org.uk (Settlements-boycott-press-release-April-2011), <https://www.quaker.org.uk/documents/settlements-boycott-minute-february-2011>.
- “Quakers in Britain”. Erişim: 25.11.2023, www.quaker.org.uk (Yearly Meeting Gathering August 2014 Gaza statement), <https://www.quaker.org.uk/documents/yearly-meeting-gathering-august-2014-gaza-statement>.
- “Quakers in Britain”. Erişim: 25.11.2023, <https://www.quaker.org.uk/news-and-events/news/quakers-will-not-profit-from-the-occupation-of-palestine>.
- “Quaker organisations share vision for peace in Palestine and Israel”. Erişim: 11.05.2024, <https://www.qcea.org/a-different-future-is-possible-quaker-organisations-share-vision-for-peace-in-palestine-and-israel/>
- Quakers in Ireland, “The Religious Society of Friends, IQFA Street Collection For Gaza – Galway”, March 9 (March 8, 2024). Erişim: 11.05.2024, <https://quakers-in-ireland.ie/2024/03/08/iqfa-street-collection-for-gaza-galway-march-9/>.
- Quno. “Quaker United Nations Office”. Erişim: 25.11.2023, <https://quno.org/timeline/2023/10/quaker-organisations-call-ceasefire-and-humanitarian-protections-gaza>.
- “AFRC responds to latest Israeli/Palestinian killings (28 Mart 2002)”. Erişim: 14.05.2024, <https://reliefweb.int/report/israel/afrc-responds-latest-israelipalestinian-killings>.
- “AFSC’s Gaza Emergency Relief, 28 Oct 2023)”. Erişim: 30.12.2023, <https://reliefweb.int/report/occupied-palestinian-territory/afscs-gaza-emergency-relief>.